

अवचीनसंस्कृतसाहित्य- परिचयः (द्वितीयखण्डः)

सम्पादकः
डा० रमाकान्त शुक्लः

१६८९

प्रकाशिका

देववाणी-परिषद्, दिल्ली

६, बाणी-विहारः, नयी दिल्ली-११००५६

(भारतम्)

अवचीनसंस्कृतसाहित्य— परिचयः

(द्वितीयखण्डः)

सम्पादकः :

डा० रमाकान्त शुक्लः

एम०ए० (हिन्दी-संस्कृतयोः), पी-एच०डी०,

साहित्याचार्यः, सांख्ययोगाचार्यः,

दिल्लीविश्वविद्यालयाङ्गभूतस्य राजधानीकालेजस्य

हिन्दी-विभागे वरिष्ठप्राध्यापकः

नयी दिल्ली-११००१५

१९९१

प्रकाशिका :

देववाणी—परिषद्, दिल्ली

६ वाणी-विहारः, नयी दिल्ली-११००५६

(भारतम्)

अर्वाचीनसंस्कृतसाहित्यपरिचयः (द्वितीयखण्डः)

सम्पादक : डा० रमाकान्त शुक्लः

© लेखकः

प्रकाशिका : देववाणी-परिषद्, दिल्ली
६, वाणी-विहारः, नयी दिल्ली-११००५६

मुद्रक : प्रवीण प्रिंटिंग सर्विस,
उत्तम नगर, नयी-दिल्ली-११००३६

संस्करणम् : प्रथमम्, १९९१

मूल्यम् : पंचाशद्रूप्यकाणि

₹ ५०.००

Arvācīnsaṁskṛtasāhityaparicayaḥ

(Volume II)

Editor : Shukla, Dr. Rama Kant

Publisher : Devavani Parishad, Delhi.
6, Vani Vihar, New Delhi-110059

Printer : Parveen Printing Service
Uttam Nagar, New Delhi-110059

Edition : First, 1991

Price : Rs. Fifty only

Rs. 50.00

प्रास्ताविकम्

‘देववाणी-परिषद्, दिल्ली’तिसंस्थायाः सद्ग्रन्थप्रकाशनरूपमुद्देश्यमनुसृत्य अर्वाचीनसंस्कृतसाहित्यपरिचय’स्य प्रथमः खण्डः २१.८.१९८२ ई० तारिकायां प्रकाशितोऽभूत् । इदानीमष्टवर्षानन्तरमस्य द्वितीयोऽङ्कः प्रकाशितो भवति । यद्यपि देववाणी-परिषदा प्रकाशितानां ग्रन्थानाम् आवरणपृष्ठे द्वितीयखण्डस्य यन्त्रस्थस्य विज्ञापनं १९८३ ईशवीयत एव प्रदीयते स्म किन्त्वपरिहायकारण-रस्याद्यावधि प्रकाशनं भवितुं नाशकत् ।

अस्मिन् खण्डे १८ लेखाः प्रकाश्यन्ते । एते सर्वेऽपि लेखा ‘अर्वाचीनसंस्कृते’ (देववाणी-परिषदस्त्रैमासिके पत्रे) १५.१०.१९८२ ईशवीयतः १५.१.१९९१ ई० यावत्कालावधौ प्रकाशिता जाताः । अर्वाचीनसंस्कृतस्य मुद्रणकाल एव ३५० प्रतिरूपाणि ग्रन्थशीर्षकं परिवर्त्य मुद्रपितान्यासन्नित्याशया यच्छीघ्रमेव ग्रन्थ-रूपेणैमानि पुटबन्धे प्रकाशितानि स्युः । अत एव लेखकानां संकेतास्तात्कालिका एव मुद्रिताः । अद्यत्वे डा० शिवदत्तशर्मचतुर्वेदमहाभागा काशीहिन्दूविश्व-विद्यालयस्य संस्कृतविद्यासंकाये साहित्यविभाग आचार्या अध्यक्षाश्च सन्ति । डा० शिवप्रसाद भारद्वाजमहाभागा ह्योशियारपुरतः सेवानिवृत्ताः सञ्जाताः । प्रो० सत्यव्रतशास्त्रिमहाभागा बँकाकनगराद् दिल्लीं सम्प्राप्ताः । आचार्य-सोहनलालगौडमहाभागाः दिल्लीं त्यक्त्वा अलीगढं प्राप्ताः । श्रीमतीशशिप्रभा-गोयलमहाभागा राज्यशिक्षासंस्थानात् राज्यशिक्षणप्रशिक्षणसंस्थानं गताः । अस्मासु कृपालवः सर्वेऽप्येतेऽनुदिनमुन्नतिं लभन्तामिति परमेश्वरः प्रार्थ्यते ।

अत्रान्तराले २३.७.१९९० तारिकायाम् आचार्यरमेशचन्द्रशुक्लमहाभागा दक्षिणपादस्तम्भपीडया आक्रान्ता सञ्जाताः । तेऽपि प्रभोः कृपया स्वस्थतरा संवृत्ता इति वयं मोदामहे । अधुनास्य खण्डस्य प्रकाशनं भवति । क्रेता भवतु वा न भवतु, ग्रन्थस्तु प्रकाश्यत एव !

अहं सर्वेषां विद्वत्तल्लजानामाभारमावहामि येषां लेखरस्य ग्रन्थस्य अस्तित्वं सिद्धम् । ‘अर्वाचीनसंस्कृत’स्य पाठकानां कृते तु नात्र किमपि नावीन्यं, किन्तु नवीनानां पाठकानां कृतेऽवश्यमेवात्र अर्वाचीनसंस्कृतसाहित्यस्य कश्चिन्नूतनः परिचयः सुलभो भवेदेव ।

सावधानतायामपि जाता मुद्रणदुटीः संशोधयितुं पाठकाः सविनयं प्रार्थ्यन्ते ।

शिवरात्रिः

१२.२.१९९१

(डा० रमाकान्त शुक्लः)

सम्पादकः

विषय-सूची

क्रमः	लेखः	लेखकः	पृष्ठाङ्कः
१.	प्रास्ताविकम्	रमाकान्तः शुक्लः	
२.	अर्वाचीनसंस्कृते १६६० यावत्प्रकाशिता लेखा रचनाश्च	डा० चन्द्रमोलिः शुक्लः	१-१६ १४३-५०
३.	'भाति मे भारतम्' : काव्यदर्शनम्	प्रो० शिवदत्तशर्मा चतुर्वेदी	१७
४.	'जय भारतभूमे' काव्यस्य मूल्याङ्कनम्	प्रो० हरिनारायणदीक्षितः	२७
५.	गन्धदूतस्य समीक्षा	डा० रमेशचन्द्र शुक्लः	३५
६.	विंशशताब्दीयसंस्कृतवाङ्मयाय पञ्चाम्बुप्रदेशस्य योगदानम्	डा० शिवप्रसादो भारद्वाजः	४५
७.	विंशशताब्दीयरामकाव्य- परम्परायां 'श्रीरामविलापः'	डा० रमाकान्तशुक्लः	६२
८.	श्रीगान्धिवरितवैशिष्ट्यम्	डा० रमाकान्त शुक्लः	६७
९.	श्रीगान्धिवरितस्य रचनाशिल्पम्	प्रो० सत्यव्रतः शास्त्री	७५
१०.	श्रीपादसप्ततः डा० स्वामिनाथकृता 'श्रीपादपराग'-व्याख्या	आचार्यं सोहनलाल गौड़ः	८३
११.	डा० सी० आर० स्वामिनाथ- प्रणीतस्य 'श्रीवदरीश- सुप्रभात' स्तोत्रकाव्यस्य समीक्षा	आचार्यंरमेशचन्द्रशुक्लः	९०
१२.	स्वामिनाथरचनान्त्रय- समीक्षणम्	आचार्यंरमेशचन्द्रशुक्लः	९५
१३.	प० रामशरणशास्त्रिकृत कौमुदीकथाकल्लोलनी- समीक्षणम्	डा० चन्द्रभानुत्रिपाठी	९९
१४.	आर्वाचीनसंस्कृतसाहित्ये प्रतिबिम्बिता समकालीना घटना	श्रीमती शशिप्रभा गोयल	१०५
१५.	मङ्गल्या-समीक्षणम्	आचार्यलक्ष्मीचन्द्रकोशिकः	१११
१६.	सागरे समायोजिता आधुनिकसंस्कृतसाहित्य- संगोष्ठी	डा० सूर्यप्रकाश व्यासः	१३१
१७.	दूरदर्शने प्रस्तुतं 'भाति मे भारतम्'	डा० रमाकान्तशुक्लः	१३५
१८.	केचित् काव्यानुवादाः	डा० रमाकान्तशुक्लः	१५१

अर्वाचीनसंस्कृते १९९० यावत्प्रकाशिता लेखा रचनानाश्च

(डा० चन्द्रमौलिः शुक्लः आर-६ दाणी-विहारः, नयी दिल्ली-११००५६)

‘देववाणी-परिषद्, दिल्ली’ संस्थायाः त्रैमासिकं पत्रम् ‘अर्वाचीनसंस्कृतम्’ १९७६ तमेशवीयेऽब्दे प्रारब्धम् । १-२-१९७६ ई० तारिकायामस्य पञ्जीकरणार्थमावेदनपत्रं प्रस्तुतम् । ६-४-१९७६ तारिकायां च एफ-२ (ए/३३६) प्रेस/सी.सी.एस/७६ संख्यकं घोषणा-पत्रमनुमतमभूत् । अर्वाचीनसंस्कृतस्य प्रवेशाङ्कः ५-६-१९७६ तारिकायां मुद्रितः । १५ जुलाई १९६६ तारिकायां च प्रकाशितोऽभूत् । तदनु १५-१०-१९७६ तारिकायां प्रथमवर्षस्य द्वितीयोऽङ्कः प्रकाशितो जातः । इत्थं प्रथमवर्षे केवलमङ्कद्वयमेव प्रकाशितमभूत् । अतः परं प्रतिवर्षं जनवरी-अप्रैल-जुलाई-अक्टूबर-मासानां प्रत्येकं १५ दिनांकेऽस्य प्रकाशनं जातम् । सप्तमवर्षीयौ द्वितीयतृतीयावङ्कौ संयुक्तरूपेण १५ अप्रैल १९८५ तारिकायां प्रकाशितावभूताम् । सप्तमवर्षीयश्चतुर्थोऽङ्कः ३१ अक्टूबर १९८५ तारिकायां प्रकाशितोऽभूत् । अष्टमवर्षीयः प्रथमोऽङ्कः ३० जनवरी १९८६ ई० तारिकायां प्रकाशितोऽभूत् । नवमवर्षीयः प्रथमोऽङ्कः २६ जनवरी १९८७ तारिकायां प्रकाशितोऽभूत् । द्वादशवर्षीयश्चतुर्थोऽङ्कश्च ७ नवम्बर १९९० तारिकायां प्रकाशितोऽभूत् । शेषे सर्वेऽप्यङ्का यथातिथिं प्रकाशिता जाताः । अस्य पञ्जीकरणसंख्या आर. एन. ३४५४/७६ अस्ति । घोषणापत्रमनुसृत्य अंग्रेजी-हिन्दी-संस्कृत-भाषासु रचिता लेखाः संस्कृतभाषानिवद्धा रचनाश्चात्र प्रकाशिताः जाताः । प्राधान्यं संस्कृतभाषाया एवास्ति । १९९० यावत् ४५ पुटकेषु, ३२९६ पृष्ठेषु

१. मूलपृष्ठसंख्या ३१०८ + अतिरिक्तपृष्ठसं. ६ + चित्रमयपृष्ठसं. ४ + आवरणपृष्ठसं. १७८ = योगः ३२९६

सम्पादकीयान्यतिरिच्य १०० समीक्षकात्मकाः शोधपराः सूचना-पराश्च लेखाः २२० संख्याकाश्च संस्कृतरचनाः प्रकाशिताः । रचनासु खण्डकाव्य - पुराणकाव्य - गद्यकाव्य - गद्यप्रबन्ध-नाटक-ध्वनिनाटक-अष्टक - शतककाव्य - स्तोत्रकाव्य-गीत - गजल-मुक्तक - कथा-ललित-निबन्ध-अनुवादकाव्य-समस्यापूर्ति-यात्राकाव्य-स्फुटकनितादिविविध-काव्य-रूपाणि विद्यन्ते । अर्वाचीनसंस्कृते प्रकाशिता नैका रचनाः स्वतन्त्रग्रन्थरूपेणापि प्रकाशिताः जाताः । अर्वाचीनसंस्कृतस्य संस्था-पकप्रधानसम्पादको डा० रमाकान्त शुक्लमहाभागोऽस्ति यो हि विगत-द्वादशवर्षेभ्यः पत्रमिदमग्रे नयति । अस्य पत्रस्य परामर्शदातृमण्ड-लस्य वर्तमानसदस्याः सन्ति—अचार्य रमेशचन्द्र शुक्लः, अचार्य श्रीनिवास रथः, डा० कृष्णकान्त शुक्लः, डा० राजेन्द्र मिश्रः, डा० उमाकान्त शुक्लः तथा च डा० विष्णुकान्त शुक्लः । अस्मिन् पत्रे अर्वाचीनसंस्कृतरचनास्तत्सम्बद्धा लेखाश्च प्रकाश्यन्ते । साम्प्रतिकै-रनेकैर्लेखकै रचनाकर्तृभिश्चात्र सहयोगः क्रियते । १९६० ई० पर्यन्त-मर्वाचीनसंस्कृते प्रकाशितानां लेखानां मौलिकरचनानां च सूची लेखकनामनिर्देशपुरस्सरम् अत्र प्रस्तूयते—

समीक्षात्मका लेखाः

वर्षम् १

अंकः १

जुलाई १९७६

१. विख्यां शताब्द्यां रचितानां संस्कृतमहाकाव्यानामिति-हासलेखनस्यावश्यकता (डा० रमाकान्तशुक्लः)
२. 'क्षत्रपतिचरित'-मीमांसा (डा० रामसुरेशपाण्डेयः)
३. 'शिवराज्योदय-समीक्षा' (डा० रमेशचन्द्र शुक्लः)
४. 'सीताचरित'-समीक्षणम् (डा० कृष्णकान्त शुक्लः)
५. श्रीस्वामिविवेकानन्दचरितस्य महाकाव्यत्वम् (डा० (श्रीमती) शशि तिवारी)
६. 'दयानन्ददिग्विजय'-वैशिष्ट्यम् (श्रीमती शशि कुमार)

अंक: २

अक्टूबर १९७९

७. श्रीनेहरूपरकसंस्कृतमहाकाव्येषु मानवमूल्यानि
(डा० रमेशचन्द्र शुक्लः)

८. 'जवाहरदिविजय' महाकाव्ये नायकपरिकल्पनम्
(डा० राजेशकुमार भारद्वाजः)

वर्षम् २

अंक: १

जनवरी १९८०

९. कविरत्न ब्रह्मानन्द शुक्ल और उनका 'नेहरूचरित' महा-
काव्य (डा० रेवाप्रसाद द्विवेदी)

१०. गोस्वामिबलभद्रप्रसादशास्त्रिकृतं 'नेहरूयशःसौरभम्'
(डा० रमेशचन्द्र शुक्लः)

अंक : २

अप्रैल १९८०

११. जवाहरज्योतिर्महाकाव्यस्य समीक्षणम्
(डा० रमेशचन्द्र शुक्लः)

१२. 'श्रीनेहरूचरित'- 'नेहरूयशःसौरभ'-महाकाव्ययोः सूक्ति-
विधानम् (डा० रमाकान्त शुक्लः)

अंक: ३

जुलाई १९८०

१३. डा० सी० आर० स्वामिनाथ-कृत-रचनात्रयस्य समीक्षणम्
(डा० रमाकान्त शुक्लः)

वर्षम् ३

अंक: १

जनवरी १९८१

१४. भाति मे भारतम् (समीक्षा) (डा० रमेशचन्द्र शुक्लः)

१५. श्रीमदप्यदीक्षितचरितस्य पूर्वभूमिः
(डा० हरिनारायण दीक्षितः)

अंक: २

अप्रैल १९८१

१६. 'दयानन्दचरित'-समीक्षा (डा० रमेशचन्द्र शुक्लः)

अंक: ३

जुलाई १९८१

१७. 'क्रिस्तुभागवत'-समीक्षा (डा० रमेशचन्द्र शुक्लः)

अंक: ४

अक्टूबर १९८१

१८. 'श्रीकृष्णचरित'-समीक्षा (डा० जयकुमार जैनः)

१९. 'जानकीजीवन'-समीक्षा (डा० कौशलचन्द्र मिश्रः)
 २०. 'श्रीद्वारकाधीशमहाकाव्य'-समीक्षा (डा० रमाकान्त शुक्लः)
 २१. निर्माणाधीनं महाकाव्यं 'श्रीनेहरूचरितम्'
 (डा० रमाकान्त शुक्लः)

वर्षम् ४ अंकः १ जनवरी १९८२

२२. 'सुगमरामायण'-समीक्षा (डा० रमाकान्त शुक्लः)
 २३. 'सुगमरामायण'-विमर्शः (डा० रमेशकुमार लौ)
 २४. अर्वाचीनसंस्कृतरचनामध्ययनाध्यापनयोः प्रासङ्गिकता
 (डा० (श्रीमती) शशि तिवारी)
 २५. शिवराजविजये राष्ट्रियभावना
 (डा० हरिनारायण दीक्षितः)

अंकः २ अप्रैल १९८२

२६. मुनिश्रीज्ञानसागरकृतिषु समाजो राजनीतिरर्थश्च
 (डा० किरण टण्डनः)
 २७. 'भाति मे भारत'मिति काव्ये राष्ट्रियभावना
 (डा० हरिनारायण दीक्षितः)
 २८. अर्वाचीनसंस्कृतगद्यसमीक्षणम् (डा० कैलाशनाथ द्विवेदी)
 २९. कतिपया उल्लेखनीया अर्वाचीनसंस्कृतरचनाः
 (डा० रमाकान्त शुक्लः)

अंकः ३ जुलाई १९८२

३०. राधाकृष्णरसायनप्रणेता (डा० सी. आर. स्वामिनाथन्)
 ३१. श्री ओट्टूर उण्णिनम्बूदिरीपादविरचितं 'राधाकृष्ण-
 रसायनम्' (डा० रमाकान्त शुक्लः)
 ३२. स्वातन्त्र्योत्तर-संस्कृतकाव्यम् (डा० रमेशचन्द्र शुक्लः)
 ३३. 'सेतुबन्ध' नाटक-समीक्षा (आचार्य लक्ष्मीचन्द्र कौशिकः)

अंकः ४ अक्टूबर १९८२

३४. 'भाति मे भारतम्': काव्यदर्शनम्
 (डा० शिवदत्त शर्मा चतुर्वेदी)

वर्षम् ५

अंकः १

जनवरी १९८३

३५. 'एक विश्वास और' इत्येतस्मिन् काव्ये मामकीनो विचारः
(आचार्य रमेशचन्द्र शुक्लः)

अंकः ३

जुलाई १९८३

३६. ग्रन्थसमीक्षणम् (रमाकान्त शुक्लः)

अंकः ४

अक्टूबर १९८३

३७. श्रीपादपरागशुद्धिपत्रम् (सम्पादकः)

३८. श्रीपादसप्ततेः श्रीपादपरागाख्या व्याख्या
(डा० सी० आर० स्वामिनाथन्)

३९. पुस्तक-समीक्षा (सम्पादकः) (डा० रमाकान्त शुक्लः)

४०. देववाणी-परिषदोऽष्टमसङ्कल्पननादिवसे मुख्यातिथेः श्री
पी० के० थुंगन, -महाभागस्याभिभाषणम्
(श्री पी० के० थुंगन, उपशिक्षामन्त्री, भारतसर्वकारस्य)

वर्षम् ६

अंकः १

जनवरी १९८४

४१. पुस्तकपरिचयः (डा० रमाकान्त शुक्लः)

अंकः २

अप्रैल १९८४

४२. 'जय भारतभूमे'-काव्यस्य मूल्याङ्कनम्
(डा० हरिनारायण दीक्षितः)

४३. गन्धदूतस्य समीक्षा (डा० रमेशचन्द्र शुक्लः)

४४. विंशशताब्दीयसंस्कृतवाङ्मयाय पञ्चाम्बुप्रदेशस्य योग-
दानम् (डा० शिवप्रसाद भारद्वाजः)

४५. विंशशताब्दीयरामकाव्यपरम्परायां 'श्रीरामविलापः'
(डा० रमाकान्त शुक्लः)

४६. महाकविमुनिश्रीज्ञानसागरस्य संस्कृतकाव्येषु गीतानि
(डा० किरण टण्डन)

४७. नवप्रकाशचर्चा (डा० रमाकान्त शुक्लः)

अंकः ३

जुलाई १९८४

४८. प्रकाशनचर्चा (डा० रमाकान्त शुक्लः)

अंकः ४

अक्टूबर १९८४

४९. प्रकाशनचर्चा (डा० रमाकान्त शुक्लः)

वर्षम् ७

अंकः १

जनवरी १९८५

५०. अभिनवप्रकाशनचर्चा (डा० रमाकान्त शुक्लः)

अंकः २-३

अप्रैल-जुलाई १९८५

५१. भारतस्य महामहिमोपराष्ट्रपतिश्रीरामस्वामीवेंकटरामन्

महाभागानां सन्देशः (श्री आर० वेंकटरामन्)

५२. प्रधानमन्त्रिणः सूचनापरामर्शदातुः श्री० एच० वाई०

शारदाप्रसाद महाभागस्य सन्देशः

५३. सहर्षमभिनन्दनम् (आचार्य विश्वनाथ शास्त्री)

५४. सन्देशः (डा० जयमन्त मिश्रः)

५५. राजतां मोदतां तद्विशिष्टं महः (डा० कृष्णकान्त शुक्लः)

५६. सन्देशः (श्री स० रामकृष्णन्)

५७. सन्देशः (श्री सी० आर० पट्टाभिरामन्)

५८. सन्देशः (श्री ईश्वर भाई पटेलः) (श्री एन०एम० कंसारा)

५९. श्रीयुतः शात्तपुर-रामकृष्ण स्वामिनाथः

(श्री अ० कृष्णस्वाम्यार्यः)

६०. डा० स्वामिनाथः-एक दिव्यं जीवनम्

(आचार्य रामदयालु शास्त्री)

६१. एकोऽपि कर्मभिरनेकः डा० स्वामिनाथः

(डा० हर्षनाथ मिश्रः)

६२. डा० सी० आर० स्वामिनाथन् : स्वातन्त्र्योत्तर संस्कृत

प्रगति के सूत्रधार (डा० मण्डन मिश्रः)

६३. श्रीपादसप्ततैः डा० स्वामिनाथकृता 'श्रीपादपराग'व्याख्या

(आचार्य सोहनलाल शास्त्री)

६४. डा० सी० आर० स्वामिनाथ-प्रणीतस्य 'श्रीबदरीशमुप्रभा-

त'स्तोत्रकाव्यस्य समीक्षा (आचार्य रमेशचन्द्र शुक्लः)

६५. भव्यं व्यक्तित्वम् (आचार्य वि० वेङ्कटाचलम्)

६६. Dr. C. R. Swaminathan : A Real Scholar
(Prof. N. H. Ansari)

६७. शुभाशं सा (श्री वी० आर० शर्मा)

६८. अभिनन्दनोक्तिः (प्रो० एन० एस० रामानुजताताचार्यः)

६९. क्रियासिद्धिः सत्त्वे भवति महतां नोपकरणे
(श्री शास्तृल विश्वनाथ शर्मा)

७०. संस्मरणम् (डा० उमारमण झा)

७१. डा० स्वामिनाथन् के प्रति (श्री त्रिलोकीनाथ धर)

७२. मूर्तिमयी वेदसंस्कृतभक्तिः (श्री नटुविल पषेटन्तु नारायणन्
नम्पूतिरिः)

७३. विद्याविनयसम्पन्नाः स्वामिनाथाः (श्री साम्बदीक्षितः)

७४. देववाणी-परिषद्द्वार्तासु स्वामिनाथाः (श्रीमती रमा शुक्ला)

७५. कविचूडामणेः स्वामिनाथमहोदयस्य कर्णभूषणम्
(श्री भरत पिषारटिः)

७६. स्वामिनाथरचनापरिचयः (डा० रमाकान्त शुक्लः)

७७. सहृदयवयस्यः स्वामिनाथः (डा. टी. एन. धर्माधिकारी)

७८. Message (V.S. Mani Iyer)

अंकः ४

अक्टूबर १९८५

७९. देववाणी-परिषदः सप्तमेऽष्टमे च संयुक्ते वार्षिकाधिवेशने
महासचिवेन प्रस्तुतं वार्षिकविवरणम् आयव्ययविवरणम् च
(डा० रमाकान्त शुक्लः)

८०. भवतामभिमतम् (पत्रम्) (पं० वसन्त गाडगीलः)

८१. भवतामभिमतम् (पत्रम्) (वन्दना सेलूकरः)

वर्षम् ८

अंकः ४

अक्टूबर १९८६

८२. पं रामशरण शास्त्रिकृत—'कौमुदीकयाकल्लोलिनी'
समीक्षणम् (डा० चन्द्रभानु त्रिपाठी)

वर्षम् ९

अंकः १

जनवरी १९८७

८३. अर्वाचीनसंस्कृतसाहित्ये प्रतिबिम्बिताः समकालीना
घटनाः (श्रीमती शशिप्रभा गोयल)

८४. 'लक्ष्मीशतके' उदाहृतानामाख्यानकानां संग्रहः

(प्रो० वरदाचार्य कण्णन्)

अंकः २

अप्रैल १९८७

८५. ज्ञानमूर्तिः श्रीचारुदेवशास्त्री (डा० रमाकान्त शुक्लः)

वर्षम् १०

अंकः २

अप्रैल १९८८

८६. काव्ये 'सब्लाइम' नामधेयम् उदात्तम्

(डा० रमाशङ्कर तिवारी)

अंकः ३

जुलाई १९८८

८७. नवप्रकाशनचर्चा-श्रीरेवाभद्रपीठकाव्यम्

(श्री सदाशिव कुमार द्विवेदी)

वर्षम् ११

अंकः २

अप्रैल १९८९

८८. श्रीगान्धिचरित वैशिष्ट्यम् (डा० रमाकान्त शुक्लः)

अंकः ३

जुलाई १९८९

८९. भवतामभिमतम् (प्रो० परमानन्द शास्त्री)

९०. भवतामभिमतम् (श्री कमलापति मिश्रः)

वर्षम् १२

अंकः १

जनवरी १९९०

९१. श्री गान्धिचरितस्य रचनाशिल्पम् (डा० सत्यव्रतः शास्त्री)

९२. 'मङ्गल्या' समीक्षणम् (अचार्य लक्ष्मीचन्द्र कौशिकः)

९३. सागरे समयोजिता आधुनिक-संस्कृतसाहित्य-संगोष्ठी

(डा० सूर्यप्रकाश व्यासः)

अंकः २

अप्रैल १९९०

९४. क्व गच्छानि क्व यानि ? (डा० कृष्णनारायण पाण्डेयः)

९५. स्वरमंगलायाः श्रीनेहरूविशेषांकः (नवप्रकाशनचर्चा)

(श्री अरविन्दनाभ शुक्लः)

९६. काव्योन्मेषः (नवप्रकाशनचर्चा)

(श्री श्री० भि० वेलणकरः)

९७. जीवनमुक्तकम् (नवप्रकाशनचर्चा)

(डा० रमाकान्त शुक्लः)

८८. 'भाति मे भारत' वीक्ष्य (संकलयित्री कु० वन्दना मिश्रा)
अस्मिन् शीर्षके संकलिताः अभिमतदातारो विद्वांसः—
डा० करुणापति त्रिपाठी, डा० नगेन्द्रः, डा० मण्डन
मिश्रः डा० रामकरण शर्मा, प्रो० रेवाप्रसाद द्विवेदी,
डा० देवीदत्त शर्मा, डा० मारुतिनन्दन पाठकः, डा० रमेश-
चन्द्र रस्तोगी, श्री हरिमाधवशरणः, श्री एस. वी.
वेलणकरः, प्रा० हरिश्चन्द्र रेणापुरकरः, डा० प्रकाश
पाण्डे, डा० पुष्पा दीक्षिता, डा० दीपक घोषः, श्री
दीनदयाल चतुर्वेदी, डा० विश्वम्भरः मिश्रः 'वागीशः',
श्री विश्वनाथ शास्त्री, श्री मुकुल शर्मा, डा० लक्ष्मी-
नारायण अग्रवालः, श्री राधेश्याम शर्मा, श्री अनन्तराम
गौड़ः, स्निग्धा, अजदक, श्री आर० के० नरूला, श्री चन्द्र-
भान शर्मा, डा० रवीन्द्र नागरः, याज्ञिकसम्राट् पं लालन-
कृष्ण शास्त्री

९६. देववाणी-परिषद्द्वार्ता प्रायः प्रत्येकमङ्कः
(डा० रमाकान्त शुक्लः, श्रीमती रमा शुक्ला,
डा० रवीन्द्र नागरः)

१००. संस्कृत-जगद्द्वार्ता (प्रायः प्रत्येकमङ्कम्)
(ले. श्रीमती रमा शुक्ला, डा० रवीन्द्र नागरः,
डा० विन्ध्येश्वरीप्रसाद मिश्र आनन्दवर्धनशुक्लो वा)

मौलिकरचनाः

अस्यां सूच्यां प्रायः कविता एव सन्ति । अन्यथाभावे कोष्ठकेषु
साहित्यविधायाः संकेतः क्रियते :—

वर्षम् २

अंकः २

अप्रैल १९८०

१. सप्तपदी (पं० क० न० वरदराज अयंगरः)

२. भूतले भाति मेऽनारतं भारतम् (संक्षेपः)

(डा० रमाकान्त शुक्लः)

३. देववाणी-वसन्तः (पं बटुकनाथ शास्त्री खिस्ते)
 ४. भारतवन्दनम् (डा० वासुदेवकृष्ण चतुर्वेदः)
 ५. राजधान्याः सुषमावर्णनम् (डा० जगदीशदत्त दीक्षितः)
 ६. महामाये ! (डा० राजेन्द्र मिश्रः)
 ७. अहम् नेता ! (पण्डितविष्णुकान्तशुक्लः)
 ८. ते के न जानीमहे ! (डा० कृष्णकान्त शुक्लः)
 ९. दुराशा (डा० शिवप्रसाद भारद्वाजः)
 १०. अयि केसरिन् ! (डा० सुधाकराचार्य त्रिपाठी)
 ११. शिक्षा च का यत्र न संस्कृतं स्यात् ? (वैद्य रामस्वरूप शास्त्री)
 १२. आचाररूपकम् (पं रघुप्रसाद चतुर्वेदः)
 १३. रसिकता सिकता कणिका कुतः (आचार्य आनन्द भा)
 १४. गीर्वाणवाणीस्तवः (श्री विशुद्धानन्दशास्त्री)

अंकः ३

जुलाई १९८०

१५. कर्णभूषणम् (डा० सी० आर० स्वामिनाथन्)
 १६. ध्वस्तं कुसुमम् (डा० सी० आर० स्वामिनाथन्)
 १७. नरबलिप्रबन्धः (डा० सी० आर० स्वामिनाथन्)

अंकः ४

अक्टूबर १९८०

१८. भूतले भाति मेऽनारतं भारतम् (काव्यम्)
 (डा० रमाकान्त शुक्लः)

वर्षम् ३

अंकः १

जनवरी १९८१

१९. श्रीमदप्पयदीक्षितचरितम् (डा० हरिनारायण दीक्षितः)

अंकः २

अप्रैल १९८१

२०. सदाशयसमुच्चयः (पं० टी० वी० परमेश्वर अय्यरः)

अंकः ३

जुलाई १९८१

२१. आभाणकमञ्जरी (पं० टी० वी० परमेश्वर अय्यरः)

२२. सुरभारती विजयते (डा० रमाकान्त शुक्लः)

अंक: ४

अक्टूबर १९८१

२३. संस्कृतवागष्टकम् (श्री उमाकान्त शुक्लः)

वर्षम् ४

अंक: २

अप्रैल १९८२

२४. अन्योक्तिस्तबकम् (कविरत्न श्रीकृष्ण सेमवालः)

२५. जीवनं सारभूतम् (डा० कृष्णकान्त शुक्लः)

२६. संवेदनं निवेदनं च (श्री मथुरादत्त जोशी)

२७. अन्धकारः (श्री हर्षदेव माधवः)

अंक: ३

जुलाई १९८२

२८. भारते भासतां भारती संस्कृतिः (डा० वनेश्वर पाठकः)

अंक: ४

अक्टूबर १९८२

३९. अभिनवहनुमन्नाटकम् (नवाङ्केषु) (डा० रमेशचन्द्र शुक्लः)

३०. भाति मे भारती भारतेऽनारतम् (आचार्य वेदानन्द झा)

३१. व्यवधानम् (अध्यापक केशवचन्द्र दाशः)

वर्षम् ५

अंक: १

जनवरी १९८३

३२. पं० टी०वी० परमेश्वर अय्यर प्रणीतानि स्तवकाष्टके वर्गीकृतानि चतुस्त्रिंशदष्टकानि (साहित्यकौतुकम्) । अष्टकानां शीर्षकाणि इत्थं सन्ति १. श्रीरुद्राष्टकम् २. श्रीकृष्णाष्टकम् ३. श्रीमद्भारताष्टकम् ४. राष्ट्रनेत्राष्टकम् सैनिकाष्टकम्, ६. विद्वदष्टकम्, ७. भिक्षुकाष्टकम्, ८. द्रविणाष्टकम्, ९. वस्त्राष्टकम्, १०. भोजनाष्टकम् ११. वेश्माष्टकम्, १२. छिस्तुदेवाष्टकम् १३. श्रीकालिदासाष्टकम्, १४. श्रीरामाष्टकम्, १५. श्रीगान्ध्याष्टकम्, १६. श्रीदयानन्दाष्टकम् १७. श्रीविनोबाष्टकम् १८. चलचित्राष्टकम्, १९. पत्रिकाष्टकम्, २०. निद्राष्टकम्, २१. प्रेमाष्टकम्, २२. योषाष्टकम्, २३. पादपाष्टकम्, २४. ग्रामाष्टकम्, २५. पुर्यष्टकम्, २६. सिंहाष्टकम्, २७. हंसाष्टकम्, २८. गर्दभाष्टकम्, २९. करीन्द्राष्टकम्, ३०. काकाष्टकम्, ३१. दानाष्टकम्, ३२. धर्माष्टकम्,

३३. भक्त्यष्टकम्, ३४. मोक्षाष्टकं च ।

(प्रणेता—पं० टी. वी. परमेश्वर अय्यरः)

अंकः २

अप्रैल १९८३

३३. स्फूर्तिसप्तशती (आर्याभागः) (अत्र ५४ शीर्षकेषु ६१६ पद्यानि संकलितानि । अष्टमं शीर्षकं विहाय सर्वत्र आर्या-
च्छन्दः प्रयुक्तम् । शीर्षकनामानि यथा—१. राधा २. कृष्ण-
द्वैपायनः, ३. मङ्गलम्, ४. प्रतिभा, ५. उपनिषत्, ६. गीता
७. लोकमान्यतिलकः, ८. महात्मा गान्धी, ९. श्रद्धा
१०. स्मृतिलीला, ११. संस्कृतभाषा चिरं जयति, १२. स-
हृदयसम्बुद्धिः १३. सहयोगः १४. कथा, १५. दृश्यावलिः,
१६. औदार्यम्, १७. एकान्ताः, १८. मेघमाला, १९. मेघाः
२०. वेदना, २१. सिद्धस्थानम्, २२. स्वरलहरी, २३. सा
काऽपि, २४. दूरे-अन्तिके, २५. ऊर्जा विद्युत्, २६. रतिः,
२७. जीवनम्, २८. संघर्षः, २९. आह्वानम् ३०. भाषा
विवशा, ३१. विवशता, ३२. प्रेरणा, ३३. वैज्ञानिक धारा,
३४. कुण्ठा ३५. निषेधकाव्यायितम् ३६. पुरातनं सुन्दरं
भवति, ३७. सांस्कृतिकीं रात्रिमासूते, ३८. मिश्रणवेला,
३९. उपेक्षा, ४०. क्रोधशक्तिः, ४१. कृपाणधारा,
४२. धैर्यम्, ४३. कामः, ४४. परिचय-महिमा, ४५. निन्द्य-
तायामाशा, ४६. बहुमतम्, ४७. अवमूल्यनम्, ४८. नै-
पुण्योद्घोषः, ४९. परस्परम्, ५०. धिक् तान्, ५१. किन्तु-
शतकम् ५२. आर्या, ५३. आशा, ५४. तिथिः)

(प्रणेता डा० शिवदत्त शर्मा चतुर्वेदी)

३४. राजस्थानम् (डा० रमाकान्त शुक्लः)

३५. देववाणी-संस्कृतम् (श्रीलक्ष्मणप्रसाद गौतमः)

अंकः ३

जुलाई १९८२

३६. स्फूर्तिसप्तशती (समस्यापूर्तयः, नानाच्छन्दांसि, गीतानि
च) अत्र ४२ (५५-६६) शीर्षकेषु १०० पद्यानि संकलि-

तानि सन्ति । शीर्षकनामानि यथा— ५५. परिवेदाः,
 ५६. वारिवाहः, ५७. शरन्नितान्तम्, ५८. वसन्तः
 ५९. वाणी-विलसितम्, ६०. राजते राजनीतिः,
 ६१. वसुन्धरा, ६२. गणयति, ६३. लम्पटाः, ६४. कालि-
 दासः, ६५. प्रणामाञ्जलिः, यज्ञोपवीतम्, ६७. वन्दामहे,
 ६८. प्रीतिमुत्पादयन्तु, ६९. भवानी, ७०. चातुरी,
 ७१. वेदाभिधानं महः ७२. का कथा, ७३. नारी,
 ७४. गुणानां गणः, ७५. परीक्षा, ७६. न हसितमथो नापि
 रुदितम्, ७७. सङ्गमः, ७८. नामापि न ज्ञायते, ७९. को
 विहातुं समर्थः, ८०. अनुकरणम् ८१. वन्दामहे
 ८२. दयामयी, ८३. दर्शनम्, ८४. सुषमापारावारम्,
 ८५. संस्कृत-स्नेहिनां कुर्महे स्वागतम्, ८६. क्रान्तिकारिणी-
 कविता, ८७. संस्कृत-कविता, ८८. धिङ् मेघ !, ८९. सर्व-
 जानीमः, ९०. महतां महत्त्वम्, ९१. धन्या धरा ममेयम्,
 ९२. नूतनम्, ९३. तानि पदानि, ९४. समयप्रवाहः
 ९५. किं चिन्त्यते, ९६. सविनयम् च)
 (प्रणेता डा० शिवदत्त शर्मा चतुर्वेदी)

३७. पूर्णकुम्भः (ललितनिबन्धसंग्रहः)

(अत्र दश ललितनिबन्धाः संकलिताः तद्यथा— १. सहारन-
 पुरस्य घण्टागृहशृङ्गाटकम्, २. एकं वरयात्रा-दर्शनम्,
 ३. काल-महिमा, ४. पूर्णकुम्भः ५. नैनीतालश्रीः ६. न सः
 पुनरावर्तते, ७. श्री वेङ्कटेश-मन्दिरम् ८. विवेकानन्दशिला,
 ९. अहमपि भारतीयः ? १०. पञ्च च मे ।)

(रचयिता—पं. विष्णुकान्त शुक्लः)

अंकः ४

अक्टूबर १९८३

३८. श्रीपादसप्ततिः (स्तोत्रकाव्यम् । ७१ शार्दूलविक्रीडितानि)
 (मेलपत्तूरभट्टतिरि श्रीनारायण भट्टपादः)

३९. अहं स्वतन्त्रता भणामि (डा० रमाकान्त शुक्लः)

वर्षम् ६

अंकः १

जनवरी १९८४

४०. श्रीबदरीशतरङ्गिणी (११२ पद्यानि) (श्री श्रीसुन्दरराजः)

४१. सुरश्मिकाश्मोरम् (१०८ पद्यानि) (श्री श्रीसुन्दरराजः)

४२. कामयेऽहम् (डा० कृष्णकान्त शुक्लः)

४३. अष्टकद्वयम् (श्रीश्रद्धाष्टकं स्वतन्त्रताष्टकं च)
(डा० उमाकान्त शुक्लः)

४४. उज्जयिनीयं जयति (डा० रमाकान्त शुक्लः)

अंक २

अप्रैल १९८४

४५. ईहे (श्रीश्रीसुन्दरराजः)

४६. भाति मारीशसम् (डा० रमाकान्त शुक्लः)

अंकः ३

जुलाई १९८४

४७. समयानुसारं चलतु (श्री गणपति शुक्लः)

४८. गीतवल्लरी (अत्र १४ गीतानि सङ्कलितानि, यथा—

१. निखिलवाङ्मयदेवते ! जय, २. प्रभात-गीतिः,

३. गायत्री-गानम्, ४. जलदोपालम्भगीतम् ५. प्रावृड्-

गीतम्, ६. एहि नन्दलाल !, ७. परुषं प्रीतिविधानम्

८. नववर्षगीतम्, ९. उद्बोधनम्, १०. कथं जातम्

११. वद विधुवदने !, १२. पश्य मुकुरे क्षणं नु वदनं स्वम्,

१३. क्षणिका, १३. अहो ! अद्य यूनां गतिः का नु जाता !)

(प्रणेता—डा० विन्ध्येश्वरीप्रसाद मिश्रः 'वनयः')

४९. पुरश्चरणकमलम् (नाटकम्) (डा० रमाकान्त शुक्लः)

५०. पण्डितराजीयम् (संस्कृतरैडियोनाटकम्)

(डा० रमाकान्त शुक्लः)

अंकः ४

अक्टूबर १९८४

५१. अभिशापम् (ध्वनिनाटकम्) (डा० रमाकान्त शुक्लः)

५२. हरियाणा-संस्कृत-साहित्य-सौरभम्

(डा० रामेश्वरदत्त शर्मा)

५३. कश्चित् (गजलगीतिः) (डा० वच्चूलाल अवस्थी 'ज्ञानम्')

५४. प्रियया विना (गजलगीतिः)

(डा० विन्ध्येश्वरीप्रसाद मिश्रः 'विनयः')

५५. कृष्णात्परं किमपि तत्त्वमहं न जाने (१११ पद्यात्मकं
स्तोत्रकाव्यम् (आचार्य श्रीरमेशचन्द्रशुक्लः)

वर्षम् ७

अंकः १

जनवरी १९८५

५६. श्लोकमञ्जरी (अत्र १. मङ्गलम्, २. अन्योक्तयः

३. समस्यापूर्तयः—इति त्रिसु वर्गेषु इमा रचनाः संकलिताः

सन्ति—१. मङ्गलम्, मारुतिस्तुतिः, नुतिषोडशी, पिक-

पञ्चदशी, रङ्गपञ्चकम्, वसन्तोत्लासः शरद्वर्णनम्,

शकुन्तविलसितम्, अन्योक्तयः, समस्यापूर्तयः—भद्रमूर्तिः,

गजाननं वन्दे, स्मरामि, वागीश्वरी पातु वः, सज्ज्ञानचर्चा-

सुधा, वसतु मे वदने सुरभारती, भिन्नरुचिर्हिलोकः, न

जानीमहे, विद्युल्लता, वारिदाः)

(प्रणेता—डा० विन्ध्येश्वरी प्रसाद मिश्रः 'विनयः')

५७. इन्दिरा-गीतिः (६७ पद्यानि) (श्री श्रीसुन्दरराजः)

५८. धातस्त्वया किं कृतम् (डा० उमारमण झा)

५९. हन्तेन्दिरार्या सहसा प्रयाता !

(प्रा० हरिश्चन्द्र रेणापुरकरः)

६०. कूहा (११७ पद्यात्मकं खण्डकाव्यम्)

(डा० उमाकान्त शुक्लः)

अंकः २-३

अप्रैल-जुलाई १९८५

६१. श्री स्वामिनाथ-प्रशस्तिः (श्री वि० रघुराम शास्त्री)

६२. स्वामिनाथरचनात्रयसमीक्षणम् (पद्यात्मकम्)

(आचार्य रमेशचन्द्र शुक्लः)

६३. श्रीस्वामिनाथ ! भवतामपि सुप्रभातम्

(कविरत्न कृष्णप्रसाद शर्मा घिमिरे)

६४. वर्धते स्वामिनाथः (श्री श्रीसुन्दरराजः)

६५. डा० स्वामिनाथानां शासनसेवानिवृत्तिसमये

(डा० प्रभाकरनारायणः कवठेकरः)

६६. श्लोकनवकम् (डा० स० सु० जानकी)
६७. श्रीस्वामिनाथं प्रति (श्री० भि० वेलणकरः)
६८. दिवास्वप्नः (महाकविः अक्कित्तम्)
६९. आर्याऽऽर्यः (पं० आनन्द भा)
७०. श्रीस्वामिनाथः सुधीः (डा० रमाशंकर त्रिपाठी)
७१. कुसुमाञ्जलिः (प० मोतीलाल 'पुष्करः')
७२. डा० सी० आर० स्वामिनाथमहोदयाय उपहारप्रसूनानि
(प्रो० बटुकनाथ शास्त्री खिस्ते)
७३. जयतात् स्वामिनाथः (श्री भरत पिपारटिः)
७४. स्वामिनाथं नमामि (डा० उमाकान्त शुक्लः)
७५. शुभाशंसा (आचार्य रमेशचन्द्र शुक्लः)
७६. श्रीस्वामिनाथाभिनन्दनम् (श्री रत्नेश्वर झा)
७७. श्रीस्वामिनाथं नुमः (आचार्य विष्णुकान्त झा)
७८. शुभाशंसनम् (डा० व० रा० लक्ष्मीकान्त शर्मा)
७९. कस्य नो हितचिन्तकाः (आचार्य देवव्रतः)
८०. अभिनन्दनम् (डा० उमारमण झा)
८१. आशंसा (प्रो० पी० सी० वासुदेवन् एलयत्)
८२. स्वामिनाथो विपश्चित् (डा० इच्छाराम द्विवेदी)
८३. अभिनन्दनपत्रम् (समर्पकाः श्रीएकरसानन्दसंस्कृतमहा-
विद्यालयीयप्राध्यापकाश्छात्राश्च)
८४. अभिनन्दनपत्रम् (मद्रपुरीस्थसंस्कृतविद्यासमितिनिर्वाहक-
प्रभृतयः)
८५. अभिनन्दनपत्रम् (श्रीलालबहादुरशास्त्रीकेन्द्रीयसंस्कृत-
विद्यापीठपरिवारः)
८६. श्रीस्वामिनाथाय पत्रम् (कविरत्न श्रीअमीरचन्द्र शास्त्री)
८७. श्रीस्वामिनाथाय पत्रम् (शीघ्रकविः गोस्वामी हरिकृष्ण
शास्त्री)
८८. श्रीस्वामिनाथाय पत्रम् (प्रो० के० पी० उर्मिंस)

(अवशिष्टांशः १४३ पृष्ठतः)

‘भाति मे भारतम्’ : काव्यदर्शनम्

[डा० शिवदत्त शर्मा चतुर्वेदः एम०ए०, पीएच०डी०, साहित्याचार्यः

प्रवक्ता, साहित्य-विभागः, प्राच्यविद्याधर्मविज्ञानसंकायः,

काशीहिन्दू विश्वविद्यालयः, वाराणसी]

भारतकविसहृदयसमाजे नवीनां संस्फूर्तिं सम्प्रसारयत् “भाति मे भारतम्” काव्यं धुर्यकवेः श्रीरमाकान्तशुक्लमहाभागस्यावर्जयति-तरां सचेतसां चेतः । “एकस्य तिष्ठति कवेर्गृह एव काव्यम्” इत्यवधूयाभाणकमिदं काव्यमद्य संस्कृतकविसम्मेलनश्रोतृसहृदयगृहेषु, बालेषु वालासु, नारीषु नरेषु, वृद्धेषु सिद्धेषु सङ्गीतलहरीं विलासयति समर्पयति च प्रेरणापूरितं निर्मलमानन्दममन्दम् ।

“तया कवितया किं वा किं वा वनितया तया
पदविन्यासमात्रेण न घूर्णयति यच्छिरः”

इति सत्यस्पष्टा कविता-प्रभावानुभवधोरणी सम्पूर्णतेऽद्य नितरां “भाति मे भारतम्” संज्ञास्पदेन गीतिकाव्यरत्नगुम्फेन । गीतिकाव्य-रत्नमालाया एतस्या प्रभादीप्त्या प्रत्येकपदविन्याससमकालमेव सहृदयशिरोघूर्णनं सहस्रशो जनानां दृष्टचरमनेकत्र विशिष्टेषु निखिलभारतीय-संस्कृतकविसम्मेलनेषु । विगतवर्षे वाराणस्यां संजाते विश्वसंस्कृतसम्मेलनाङ्गभूते^१ विशिष्टे संस्कृतकविसम्मेलने, विद्वत्-प्रकाण्डकविपरिषन्मध्ये संश्रावितमिदं काव्यं श्रीरमाकान्तशुक्लमेव यत्र तत्र सर्वत्र चर्चितं कृतवत् ।

संस्कृतभाषाऽद्य सर्वसाधारणाद् दूरे जातेति न तिरोहितम्, संस्कृत-कविताऽपि च तादृशमेव स्थानं सर्वसाधारणे धारयति, परं यदा

१. विश्वसंस्कृतसम्मेलनम् २१ अक्टूबरतः २६ अक्टूबरपर्यन्तम् काशी-हिन्दू विश्वविद्यालये ई० १९८१ सत्रे नियोजितं वाराणस्याम् ।

सर्वविधाऽवर्जनगुणगौरवसमन्वितः श्रीरमाकान्तशुक्लसदृशः कवि-
र्मञ्चे “भाति मे भारतम्” सदृशं काव्यमादाय समायाति तदा
तावत्कालपर्यन्तं तूपर्युक्तं धारणाद्वयमपि दूरं प्रयातीति नैकशो
निभालितम् । देशेऽस्मिन् अनेकदशवारं काव्यस्यास्य पाठः सञ्जातः,
सहस्रशश्च सहृदयाः श्रोतारो भारतप्रेरणाप्रपूरितस्वान्ता अपि नूतनां
भक्तिधारां स्वान्ते धारितवन्तस्तदिदं श्रुत्वेति न न्यूनं साफल्यं
सत्कवेरस्य श्रीमतो डॉ०रमाकान्तशुक्लमहाभागस्य ।

सर्वपुरातनसम्भ्यताशोभासमुच्छालितमिदं भारतं वेदच्छन्दस्सु
प्रगीतम्, रामायणे वर्णितम्, महाभारते चित्रितम्, पुराणेषु चर्चित-
मद्यावधि चानेकसहस्रनानाभाषाप्रवीणकविवृन्दवर्णनसम्पूजितं कां
वा वर्णनशोभां नाङ्गीचकार ! भारतवर्णनपराः सर्वेऽपि विविधाः
सन्दर्भा यदि संकलिताः स्युस्तर्हि नैकग्रन्थ (जिल्द)-प्रपूरणं जायेत ।
को वा भवेत् तादृशो लब्धवाग्देवीप्रसादः कविर्येन स्ववाक्पुष्पैर्भारतं
न प्रपूजितं स्यात् । केचित् कथाप्रवाहप्रसङ्गेषु भारतवर्णने मोदं
लब्धवन्तोऽपरे स्वमनोऽनुकूलमहाकाव्यसंसारे संचरणशीला महाकवयः
समुचितेऽवसरे भारतवर्णनाय समुत्सुकाः सञ्जायन्ते । कैश्चिन्मुक्तक-
मालाभिर्वर्णितं भारतमपरैः समस्यापूर्तिसन्दर्भे चर्चितम्, येनाऽपि
यत्रावसरो लब्धः स्यात्सुकविना तेन तत्रैव स्वप्रियतमं भारतं शब्द-
चित्रेऽवतारितमिति सर्वत्रावलोकयितुं सुकरम् ।

अद्य श्रीरमाकान्तशुक्लमहोदय इव निकटपूर्वमप्यनेके विश्व-
विश्रुता महाकवयो विद्वांसश्च केवलं भारतवर्णनमेवोद्देश्यीकृत्य
काव्यानि सिद्धप्रसिद्धानि नानाभाषाषु संस्कृतेऽपि च निर्मिवन्तो येषु
हिन्दीभाषायां राष्ट्रकवेः श्रीमैथिलीशरणगुप्तस्य “भारत-भारती”
संस्कृते च कवितार्किकचक्रवर्तिनां श्रीमहादेवशास्त्रिणां “भारत-
शतकम्” स्वान्तं नितान्तं सन्तोषयति । तादृशे विपुलतरेऽस्मिन्
भारतवर्णनसन्दर्भे श्रीरमाकान्तशुक्लस्य कृतिरियमद्भुतामनन्यसाधा-

रणीं दीप्तिभावहतीति किमेतन्नास्त्यनन्यसामान्यं साफल्यं कविवरेण्य-
स्यास्य ।

स्रग्विणीति गीतिमयेन छन्दसाऽरचितमिदं “भाति मे भारतम्”
गीतिकाव्यं स्वीयसंज्ञाघटकीभूतेन “मे” इति शब्देन न केवलं कविमेव
निर्दिशत्यपितु सर्वानपि पाठकान् श्रोतृवृन्दांश्चात्रान्तर्भावयत् साधा-
रणीकरणव्यापारस्य नाम्न्येव प्रादुर्भावं सूचयति । भारतं सर्वेषामपि
विद्यते निवासिनां भक्तिभाजां च, तं प्रति सर्वेऽपि—“मे भारतमिति”
वदेयुः । तामेव सार्वजनीनां भावनां कविरपि संज्ञयाऽनया प्रकाशयति
तामेव च विश्वजनीनां भावनां प्रारम्भिकेऽपि पद्यद्वये सुप्रसन्नां
प्रकाशयन् कविर्वदति—

भारतं वर्तते मे परं सम्बलं

भारतं नित्यमेव स्मरामि प्रियम् ।

भारतेनास्ति मे जीवनं जीवनं

भारतायार्पितं मेऽखिलं चेष्टितम् ॥

भारताद् भाति मे भूतलं भूतलं

भारतस्य प्रतिष्ठास्ति मे मानसे ।

भारतेऽहं प्रपश्यामि विश्वेश्वरं

भारत ! क्षोणिशृङ्गार तुभ्यं नमः ॥

गीतिकाव्यस्यास्यावलोकनेन भारतस्य न केवलं भौतिकं रूपं
मानसे समुल्लसत्यपितु सर्वविधालौकिकचमत्कारचारु किमप्यलौकिकं
रूपं कविराविष्करोति, तत्र भौगोलिकं रूपं नितान्तमेकदेशभूतमास्ते
भौतिकं स्वरूपं यद्यपि राष्ट्रस्य मूलतत्त्वरूपेण स्थितं भवति तद्
विना राष्ट्रभावनाया भक्तेरेव चाऽधारविरहितत्वात् परं भूगोलापेक्षया
इतिहासदृष्ट्या यत्र नितरां पुरातनत्वं विद्योतते तत्र भौतिकसुषमया
सहैव भावनाप्राधान्यं समुन्मेषमासादयति, तेन संस्कृतिः सभ्यता
च पुष्पिता पल्लविता भवति, तद्भूगोलावलम्बिनि समाजे, भावना-

प्रधानतयैव च देशस्य स्वरूपं हृदये प्रेरणां संचारयति, न केवलं भौतिकेन रूपेण । अत एव प्रथम एव पद्ये भारतस्य विश्वविश्रुतं भावनाप्रधानं स्वरूपमाविष्कुर्वन् कविर्निगदति—

विश्वबन्धुत्वमुद्घोषयत्पावनं
विश्ववन्द्यैश्चरित्रैर्जगत्पावयत् ।

विश्वमेकं कुटुम्बं समालोकयद्
भूतले भाति मेऽनारतं भारतम् ॥१॥

अग्रिमेषु च पद्येष्वपि अहिंसादिप्रमुखभावनातत्त्वानां भारत-प्राण-भूतानां शोभनं चित्रमुद्भासितं दृश्यते ।

भारतभूमिः प्रकृतिदृष्ट्या सर्वशोभामयी विद्यते यस्यां स्वतः एव काव्यानि विलसन्ति, तादृशीमनुपमां प्रकृतिसुषमामनेकैश्छन्दोभिः-कविवर्णयति—

कोकिलैः कूजितं षट्पदैर्गुञ्जितं
केकिभिर्नृत्यपारङ्गतैर्नादितम् ।

सारिका-कीर-वादप्रवादयुतं
भूतले भाति मेऽनारतं भारतम् ॥४०॥

मेघमालाकुलं विद्युदुदद्योतकं
काशहासान्वितं सर्षपश्रीयुतम् ।

पक्वगोधूमसस्यैश्च सम्पूरितं
भूतले भाति मेऽनारतं भारतम् ॥४२॥

श्यामलानोकहश्रीसमृद्धान्तरं
पद्मनेत्रैस्सरोभिस्समालोकितम् ।

निर्भरैः श्वेतफैर्नैस्समृद्धाञ्चलं
भूतले भाति मेऽनारतं भारतम् ॥४३॥

हंसकारण्डवैस्सारसैर्वतकैः
क्रौञ्चकारैः पिकैः खञ्जरीटैः शुकैः ।

तित्तिरैर्षट्पिडैर्भैः श्येनगृध्रैश्चित्तं
भूतले भाति मेऽनारतं भारतम् ॥४४॥

नितरां गेयशब्दमालासमाहितानीमानि प्रकृतिचित्राणि सहज-
सौन्दर्यसमर्पकाणि, सहृदयचेतसि सुगन्धं विस्तारयन्ति ।

नदीनां (६, ३५), पर्वतानां (१०), तीर्थानां (२८-२९),
पादपानां (६२) केरल-कश्मीर-प्रयाग-पूर्वाञ्चल-गुर्जर-वङ्ग-पञ्चनद-
महाराष्ट्र-तमिल - मध्यप्रदेश - कर्नाटक-राजस्थान-आन्ध्र-नागालैण्ड-
मालव-कुरुक्षेत्र-प्रभृतिप्रदेशानां (४६-५०) नितान्तं मनोमोहकानि
चित्राणि गेयशब्दावल्यां “भाति मे भारतम्” काव्ये सुषमामनुपमा-
मुल्लासयन्ति ।

देशस्यास्य गौरवपूर्णं साहित्यं कस्य वा मनीषिणः समावर्जकं न
भवति, यदाधारेणाद्यापि देशस्यास्य गुरुत्वमक्षुण्णं तिष्ठति । दार्श-
निककाव्याध्यात्मचिन्तनरुचिरस्य तादृशस्यालौकिकस्य साहित्यभाण्डा-
गारस्य गौरवगीतानि गायन् कविरयमनेकेषु छन्दस्सु तथा प्रस्तौति
यथा पाठकश्रोतॄणां मनांसि श्रद्धामयानि सञ्जायन्ते —

वेदभाभासितं सत्कलालासितं

रम्यसङ्गीतसाहित्यसौहित्यभूः ।

भारतीवल्लकीर्णकृतैर्भङ्कृतं

भूतले भाति मेऽनारतं भारतम् ॥६॥

यत्त्रयीसांख्ययोगादिमागैर्युतं

जीवनं मुक्तमाकर्तुमाकांक्षति ।

शीलसन्तोषसत्यादिभी रक्षितं

भूतले भाति तन्मामकं भारतम् ॥७॥

दर्शनज्ञानचारित्र्यसम्मेलनं

यत्र मोक्षस्य मार्गं भणन्त्यागमाः ।

ज्ञानमास्ते च भारः क्रियां वै विना

भूतले भाति तन्मामकं भारतम् ॥८॥

मूलरामायणं

पम्परामायणं

कम्बरामायणं जैनरामायणम् ।

कृत्तिवासादिरामायणं श्रावयद्

भूतले भाति मेऽनारतं भारतम् ॥२५॥

योगवासिष्ठगीतामहाभारतं-

ग्रन्थरत्नैश्च तैस्तैः प्रबुद्धं तथा ।

मानसं बीजकं सूरसिन्धुं दधद्

भूतले भाति मेऽनारतं भारतम् ॥२६॥

गद्यपद्याञ्जितं श्रव्यदृश्याञ्जितं

गीतनृत्याञ्जितं लोकवेदाञ्जितम् ।

सप्रसादं समाधुर्यमोजोऽन्वितं

भूतले भाति मेऽनारतं भारतम् ॥२७॥

वृत्तेष्वेतेषु दिङ्मात्रमपि व्यञ्जनयाऽवशिष्टानामुपरि शोभा-
विशेषं विनिक्षिपतीव ।

भारतस्य समादृतं वैशिष्ट्यमस्ति—

“यद्धि भिन्नं सदप्यस्त्यभिन्नं सदा” (५ श्लो०)

“अस्ति यस्मिन्ननेकत्वं एकस्थितिः” (६७ श्लो०)

तादृशस्यैकत्वस्योपरि कविरयं न सामान्यतया सावधानोऽपितु
तस्यैकत्वस्य विविधानि रूपाणि सविशेषमवतारयति (४, ४१, ४५,
४६, ६१) विविधभाषाणां (२३), पर्वणाम् (३२) समाजसम्मेलनानां
(३०), प्राचीनजातीनां (४६) सम्यगालोचनं कुर्वन् विभिन्नत्व-
प्रदर्शनपुरस्सरं सर्वेषामेतेषां भारतान्तर्भूतत्वं तेन च भारतस्य
विराट्स्वरूपमवतारयति ।

प्रायशो वर्णनप्रसङ्गेषु पारम्परिककवयः राष्ट्रस्य नवीनोप-
लब्धीनां विषय उपेक्षामेव धारयन्तो विलोक्यन्ते । परं साहित्यं
समाजस्य प्रतिविम्बभूतं भवतीत्यद्यत्वे नवधारानिष्णाताः संस्कृत-
कवयो राष्ट्रस्य विज्ञानधारितां सर्वजनमनस्तोषणकरीमिमां
नवसमुन्नतिं न तमामुपेक्षन्ते । “भाति मे भारतम्” काव्यस्य प्रणेता
श्रीमान् रमाकान्तशुक्लमहाशयस्तु तत्र सविशेषं चमत्कृतिमुल्ला-
सयति । नवीनोपलब्धिचित्रणमेतस्मिन् काव्ये तावदभूतपूर्वमेव,
यथा—

भाखड़ाबन्ध-दामोदरीयोजना-

बाणगङ्गाफरक्कादिभिः सिञ्चितम् ।

ब्रह्मपुत्रादिसन्दर्शिताम्बुच्छटं

भूतले भाति मेऽनारतं भारतम् ॥११॥

विद्युदुत्पादने तैलसंशोधने

इन्धनान्वेषणे लौहनिष्पादने ।

यन्त्रनिर्माणकार्ये च पूर्णक्षमं

भूतले भाति मेऽनारतं भारतम् ॥१२॥

रोगजालं चिकित्सालयस्थापनै-

रौषधोत्पादनैः शल्यशोधैस्तथा ।

नूतनाभिश्चिकित्साभिरुन्मूलयद्

भूतले भाति मेऽनारतं भारतम् ॥१३॥

आर्यभट्टं वियन्मण्डले स्थापयद्

पोखरणभूमिगर्भेऽणुशक्तिं किरत् ।

शान्तिकार्येष्वणुं प्रेरयत्सन्ततं

भूतले भाति मेऽनारतं भारतम् ॥१४॥

रोहिणीं प्रक्षिपद् भास्करं साधयद्
आत्मनीनैरमोघैर्मितैः साधनैः ।

युद्धपोताँश्च सिन्धूरसि स्थापयद्
भूतले भाति मेऽनारतं भारतम् ॥१५॥

रेलनौकाविमानैर्बसैर्मोटैः
कारटैस्पूशकट्यादिभिर्यानकैः ।

यच्चरैवेति नित्यं समुद्घोषयद्
भूतले भाति तन्मामकं भारतम् ॥१६॥

यद् बरौनी - भिलाई - बुकारोस्वनैः
स्वोन्नतिस्यन्दनोत्थं शुभं घर्घरम् ।

दिक्षु विस्तारयद् वीक्ष्यते सर्वदा
भूतले भाति तन्मामकं भारतम् ॥१७॥

एतेनोच्चतरसुषमाविवरणेन भारतस्य नूतनजागर्तिचित्रमेव
समुन्मिषितं जायते सचेतषां चेतसि ।

यद्यपि काव्यस्यैतस्य चित्ते तादृशं विद्यतेऽनुरञ्जनं यत् पुनः
पुनरास्वादनाय प्रेरयति, पुनः पुनरालोकितं सदेतत्काव्यं वारं वारं
कामप्यभिनवामेव लेखनप्रेरणां प्रेषयति, भारतं प्रत्यतन्द्रितं प्रेम
मानसे जागरयति, तथाऽपि पूर्णरूपेणैकदैवतादृशस्य काव्योत्तमस्या-
कलनं मादृशस्य कृते नितान्तं कठिनतरम् । वीरतासंपूरित-
श्रीरमाकान्तशुक्लमहोदयं परितः संस्कृतसहृदसयमाजस्याशा
प्रसरति यदयं प्रारम्भ एव । आगामिनि काले लोकोत्तरयाऽनया
प्रतिभया श्रीमानयं कविः काव्यसौगन्ध्यं नूनं विस्तारयत्विति
जगदीश्वरसविधे भावप्रवणा प्रार्थना विद्यतेऽस्मादृशानाम् ।

अथ कैश्चन पद्यैरालोच्यते 'भाति मे भारतम्' :—

श्रीरमाकान्तशुक्लस्य काव्यं नवं 'भाति मे भारतं' शुभ्रचित्राञ्जितम् ।
 शब्दधाराप्रवाहेण रोमाञ्जितं भावनागुम्फितं सर्वमोदावहम् ॥१॥
 शुभ्रव्यवित्तवधाराऽभिरामं परं हृत्तरंगेषु बोलायमानं कथम् ।
 सा प्रतीक्षाऽस्ति काचित् प्रपूर्णाकृता मेघदूतोत्तरं या विवृद्धिं गता ॥२॥
 कुत्र सौख्यं सद्यस्तं मिलेत्पूर्णतः ? कुत्र तृप्तिः समासादनीया भवेत् ?
 प्रश्नजातस्य सर्वस्य तत्रोत्तरं "भाति मे भारतम्" "भाति मे भारतम्" ॥३॥
 नैकगोष्ठीषु देशस्य सम्यक्श्रुतं सत्कवीनां समाजेषु यच्चचितम् ।
 यत् श्रुतं श्रोतृवृन्दे परं तुष्टिदं तादृशं विद्यते "भाति मे भारतम्" ॥४॥
 विश्वविद्वत्समाजस्य सम्मेलने काशिकायां रमाकान्तसंश्रावितम् ।
 श्रोतृविद्वत्समूहे भृशं नन्दितं दिव्यमोदान्वितं "भाति मे भारतम्" ॥५॥
 को न ब्रूतेऽद्य यत् प्राक्तनं संस्कृतम् ? नो नवं संस्कृतं नो नवस्फूर्तिदम् ?
 यो मृतं संस्कृतं वा समुद्धोषयेद् तन्मुखे मुद्रणं "भाति मे भारतम्" ॥६॥
 या प्रवृत्तिर्नवा भारते दृश्यते तस्य सर्वस्य दृश्यावलिः प्रस्तुता ।
 प्राक्तनं गौरवं सम्यगाञ्जितं सम्यकाव्येऽत्र तद् "भाति मे भारतम्" ॥७॥
 ये पठन्त्यद्य तेषां नवस्फूर्तिदं संस्कृतेऽपि प्रसादस्य^१ काष्ठा परा ।
 सत्वरं यन्मनोबुद्धिसन्तर्पणं तादृशं सौख्यदं "भाति मे भारतम्" ॥८॥
 सत्कवेरोजपूर्णः स्वरैर्भूषितं श्रोतृवृन्देषु रोमाञ्जसञ्चारकम् ।
 पाठकाले "पुनः" शब्दसम्पूजितं तादृशं विद्यते "भाति मे भारतम्" ॥९॥
 संस्कृतेऽद्यापि काव्यं नवं रच्यते ? यद्भवेत्सर्वसाधारणे विश्रुतम् ?
 सर्वथानूतनैर्भविसार्थयुतं ? तत्र सिद्धोत्तरं "भाति मे भारतम्" ॥१०॥
 राजशाय्यामिहाऽविष्कृतंभूरिशो भाग्यमालाभिरास्ते परं मण्डितम् ।
 सद्यशोवर्धकं सत्कवेर्नित्यशो भूरिभाषाञ्जितं "भाति मे भारतम्" ॥११॥

१. प्रसादगुणस्य

२. कविसम्मेलनेषु श्रोतृभिरेतत्पठनावसरे 'पुनः' 'पुनः' इति ध्वनिः क्रियते ।

मातृभूभक्तिसाम्राज्यसन्देशदं मातृभूभक्तवीरस्मृतिस्फूर्तिदम् ।
 भावसौगन्ध्यसारेण सम्पूरितं दिव्यतामण्डितं “भाति मे भारतम्” ॥१२॥
 नव्यसंयोजनावर्णनैर्मण्डितं शुभ्रविज्ञानधारासमासेवितम् ।
 चिन्मयैकान्तमित्रत्वमासादयत् द्योतते मानसे “भाति मे भारतम्” ॥१३॥
 ,कान्त'वाङ्मञ्जरीसेवितं सर्वशो व्यञ्जनाभिर्नवाभिः समाराधितम् ।
 चित्रसौगन्ध्यचुञ्चुद्विरेफैः परं विद्विरासादितं “भाति मे भारतम्” ॥१४॥
 श्रीरमाकान्तशुक्लोऽभिनन्द्यो न कैर्येन नव्यं नवस्फूर्तिदं निर्मितम् ।
 काव्यमारात् प्रभाभास्वरं सुस्वरं नित्यमानन्ददं ‘भाति मे भारतम्’ ॥१५॥

‘जय भारतभूमे’ काव्यस्य मूल्याङ्कनम्

(डा० हरिनारायण दीक्षितः, संस्कृतविभागाध्यक्षः)

कुमायूँ विश्वविद्यालयः, नैनीतालः (उ०प्र०)

(क) रचनापरिचयः

‘जय भारतभूमे’ नामकमेकं पद्यकाव्यं ईशवीये भू-वसु-ग्रह-भूमिते (१९८१) अब्दे ‘देववाणी-परिषद्, दिल्ली’ तः प्राकाश्यमायातमस्तीति नव-नवरचनास्वाध्यायशीलानां प्रगति-शीलानां सुरगवीसमुपासकानां विदितचरमं भवेदिति मन्ये । काव्यस्यास्य प्रणेता रससिद्धः कविवरो डॉ० रमाकान्तशुक्लो वर्तते; यो हि भारतराष्ट्रराजधान्यां नवदिल्ल्यां वाणीविहारे आर-षष्ठे स्वीये आवासे विहितवासो संस्कृतभाषायाः सत्क्रियात्मकौ तीव्रतमौ प्रचार-प्रसारौ विदधानो महासचिवत्वेन च देववापरिषदं सेवमानोऽ-नारतं संस्कृतसाहित्यश्रीवृद्धये भव्यभाषाभावभरितं काव्यसम्पदं विरचयन् संस्कृतसाहित्य-संसारे लभ्यमानसम्मानो वरीवृत्यते ।

अस्मिन् काव्ये समानभावानां सप्तानां कवितानां समावेशो वर्तते । तासां क्रमेण नामानि सन्ति-१-जय भारतभूमे, २-भजे भारतम्, ३-मम भारतं विजयते, ४-भारतभूमिर्विलसति, ५-जय भारतमेदिनि विश्वनुते, ६-भारताख्यः स्वदेशः, ७-दिव्यं मम भारतं चेति । एतासु ‘जय भारतभूमे’ कवितायामष्टाविंशतिः, ‘भजे भारतम्’ कवितायां चापि अष्टाविंशतिः, ‘मम भारतं विजयते’ कवितायामेकादश, ‘भारतभूमिर्विलसति’ कवितायां द्वादश, ‘जय भारतमेदिनि विश्वनुते’ कवितायां नव, ‘भारताख्यः स्वदेशः’ कवितायां द्वादश, तथा ‘दिव्यं मम भारतम्’ कवितायामष्टौ पद्यानि सन्ति । सर्वाणि चेमानि समवेतानि भूत्वा अष्टोत्तरशतसंख्यकानि भवन्ति । यद्यपि पुस्तकेऽस्मिन् ‘जय भारतभूमे’ वर्जं स्थाने-स्थाने निर्धारितानि ‘भजे भारतम्’—‘मम भारतं विजयते’—‘भारतभूमिर्विलसति’—‘जय भारतमेदिनि विश्वनुते’—‘भारताख्यः स्वदेशः’—

‘दिव्यं मम भारतम्’ चेति स्वरूपाणि शीर्षकाणि अस्याः कृतेः संग्रहात्मकत्वं प्रकटयन्ति; किन्तु सर्वेषु एषु शीर्षकेषु प्रतिपाद्य-विषयस्य ऐक्यमालोक्य मामकी मतिः अस्यां कृतौ शतककाव्य-त्वच्छविमनुभवति; न तु तथा आपातमनुभूतं संग्रहात्मकत्वरूपम् । मन्ये यत्कविवरेण डाक्टरशुक्लमहाभागेन स्वविरचित—‘भाति मे भारतम्’ इत्याख्यशतकाव्यवदेव (यन्मम दृष्टौ ‘मालाकाव्य’ संज्ञाधारणेऽपि समर्थम्) एतद् ‘जय भारतभूमे’ नामकमपि काव्य-शतककाव्यरूपेणैव (मम मतेन मालाकाव्यरूपेणैव वा) प्रणीतमस्ति ।

(ख) भावपक्षः

एतत्काव्यमधीत्य पाठकस्य मनसि कविनिष्ठायाः स्वदेशभक्ति-भावनायाः समुदयो भवतीति निश्चप्रचमेव । यतो हि अस्मिन् काव्ये प्रारम्भादवसानपर्यन्तं भारतभूमेरेव गरिमा महिमा वा पाठकस्य अनुभूतिविषयो वोभवीति नान्यत्ततः परं किमपि । कवेः दृष्टौ भारतभूमिः जन्मभूमित्वात्स्वर्गादपि गरीयसी विद्यते (पृ० सं० ३) । इदमेव कारणमस्ति यत्तेनास्या रचनायाः आरम्भिकेषु अष्टा-विंशतिपद्येषु विविधविशेषणैः भारतभूमिं सम्बोध्य तस्या भूरिशो जयकारः कृतोऽस्ति । सः स्वदेशं भारतं प्रियं मन्यते; स्वीयां वा मातृभूमिं पवित्रां मन्यते; भारतस्य भारतभूमेर्वा इयं प्रियता पवित्रता वा सर्वेषामेव मनःपटले विहितास्पदा वर्तते । अत एव सः प्रसन्नेन मनसा स्वदेशं दिव्यभूतं भारतं भजते—

मदीयः स्वदेशः प्रिय भारतं मे

मदीया प्रिया मातृभूमिः पवित्रा ।

इतीत्थं त्रिलिङ्ग्यां जनैर्गीयते यो

भजेऽहं मुदा भारतं तं स्वदेशम् ।

भजे तं मुदा भारतं दिव्यदेशम् ॥

(पृष्ठ संख्या, ४५)

कविवरो डा० शुक्लमहाभागो निजदेशस्य प्रणमनीयता—कीर्तनीयता—वन्दनीयतादिरूपाः विशेषताः समनुभूय स्वदेशं प्रण-

मतिः कीर्तयते; वन्दते च; सहैव च कामयते यत्स्वदेशोऽनारतं
वृद्धिं, मुदं शोभां च प्राप्नोतु—

प्रणम्यः प्रणम्यो मया यः स्वदेशः

सदा कीर्त्तनीयः सदा वन्दनीयः ।

सदा वर्धतां मोदतां राजतां यो

भजेऽहं मुदा भारतं तं स्वदेशम् ।

भजे तं मुदा भारतं दिव्यदेशम् ॥

(पृष्ठसंख्या, ४८)

एवं प्रतिभाति यदेष कवित्रो निजदेशे भारते भृशं स्निह्यति;
अत्यधिकं समादरं धारयति; महतीं च श्रद्धां करोति । अनेनैव हेतुना
अयमभिलषति यद् भारते कमपि जनं क्षुधा नैव पीडयेत्;
निवासाभावो न बाधेत; वस्त्रहीनता च न संस्पृशेत्; कुत्रापि चात्र
कस्यापि केनापि शोषणं नैव क्रियेत; विदुषामुपेक्षा नैव भवेत्;
दरिद्रता नैव जायेत; दुर्बलता च नैव सम्पीडिता स्यात्—

उपेक्ष्येत नो यत्र वैदुष्यपुञ्जो

न वै वर्धतां यत्र दारिद्र्यपुञ्जः ।

तथा दुर्बलाघात आस्तां न यत्र

भजेऽहं मुदा भारतं तं स्वदेशम् ।

भजे तं मुदा भारतं दिव्यदेशम् ॥

(पृष्ठसंख्या ४७-४८)

काव्योऽस्मिन् कवेरियमपि हार्दिकीच्छा समभिव्यज्यते तदत्र
भारते देशद्रुहां, दस्यूनां, कामकीटानां, वञ्चकानां, तस्कराणां
कर्त्तव्यभ्रष्टानां च सुतरामभावो भवेत् । एवमेव सः बलात्कार-
हत्या-अपहार-प्रहार-अशिक्षा - वधूदाहा - भिक्षाचारादीनां निन्द्यानां
जघन्यानां देशापकीर्त्ति-कराणाम अकृत्यानां कर्मणां पूर्णरूपेण लोपं
कामयते । तस्य च विश्वासोऽपि वर्त्तते यदेषामपकृत्यानामवश्यमेव
लोपो भविष्यति—

- (क) नितान्तं विहीनः कदाचित्तु यः स्याद्
 गृहस्फोटकैर्दस्युभिः विङ्गसङ्घैः ।
 तथा वञ्चकैस्तस्करैर्भ्रष्टकृत्यैः
 भजेऽहं मुदा भारतं तं स्वदेशम् ।
 भजे तं मुदा भारतं दिव्यदेशम् ॥

- (ख) बलात्कारहत्यापहारप्रहाराः
 अशिक्षावधूदाहभिक्षाप्रचाराः ।
 कदाचित्तु लुप्ता भविष्यन्ति यस्मात्
 (अवश्यं विलुप्ता भविष्यन्ति यस्मात्)
 भजेऽहं मुदा भारतं तं स्वदेशम् ।
 भजे तं मुदा भारतं दिव्यदेशम् ॥ (पृ० ४४-४५)

कविवरोऽयं स्वदेशस्य भारतदेशस्य तांस्तानपि दुर्लभान्
 सद्गुणान् अभिव्यनक्ति यैरयं स्वदेशो विश्ववन्धुतामापद्यमानः
 सर्वत्रैव सततं धवलं यशो विन्दते । एतैरेव च सद्गुणैर्भारतदेशो-
 ऽन्ताराष्ट्रिये प्राच्ये विश्वक्षितिजे भास्करायमाणो विद्यते—

- (क) कुटुम्बं धरित्री दया यस्य मित्रं
 मनुष्यत्वसेवा यदीयोऽस्ति धर्मः ।
 असत्यं च शत्रुः समस्तेऽपि लोके
 भजेऽहं मुदा भारतं तं स्वदेशम् ।
 भजे तं मुदा भारतं दिव्यदेशम् ॥ (पृ० ३५)

- (ख) स्वकीयां बुभुक्षां पिपासां नियम्य
 सदा रक्षिता येन भीताः प्रपन्नाः ।
 यमाहुर्विदग्धास्तथा शान्तिदूतं
 भजेऽहं मुदा भारतं तं स्वदेशम् ॥
 भजे तं मुदा भारतं दिव्यदेशम् ॥ (पृ० ३६)

- (ग) विश्वस्य बान्धवं यन्मोक्षस्य साधकं यत् ।
 गायच्च पञ्चशीलं मम भारतं विजयते ॥ (पृ० ५०)

- (घ) आशावादरताया आदर्शोद्घोषणासुनिपुणायाः ।
 यस्या निखिलापीयं वसुधैव कुटुम्बकं भवति ॥ (पृ० ५२)

सहृदयहृदयधुरीणस्य कविवरस्यास्य मान्यतास्ति यदेषास्माकोना भारतभूमिः जागृतिशीला, क्रान्तिविलासा, क्रान्तियुता, सम्मानयुता, विद्वत्तोषिणी, मानसपोषिणी, समरविरोषिणी, शान्तियुता, सत्य-अहिंसा-परहित-करुणा-सर्वसहता-प्रीतिधरा च वर्तते । एवमेव हरिनामामृततृप्ता, प्रेयःश्रेयःसाधनिका, ब्राह्मक्षात्रप्रभापूरा सती व्यापारयुता, अमितकर्मयुता, जनगणमनोजयगानयुता भूत्वा त्याग-भोगभूमिरपि विद्यते (पृष्ठ संख्या, २६-२७) । अत्रत्या भारतीयाः जनाः राष्ट्रभक्ति भगवत्पूजामिव मन्यन्ते तथा अत्रत्यां दुरवस्थां समूलमुन्मूलयितुं कृतसंकल्पा अनारतं यतमानाः सन्ति (पृष्ठसंख्या, ३१) । आध्यात्मिकतारूपिणी परमस्पृहणीया सम्पत्तिः भारतस्यैव सविधे वरीवर्त्ति; यथा समस्तसंसारस्य दुःखसंघातसंक्षयो विधातुं शक्यते । मनोऽभिरामा विविधा कला अपि भारते एव लोचनातिथी-भवन्तीत्यत्रापि कवेरस्य न संशयः (पृष्ठसंख्या, ४०-४१) । अत्रत्या एव जना आत्मवीरतामादधानाः क्रोधमक्रोधेन, असाधुतां साधुतया, कदर्यतां दानवीरतया, हिंसा चाहिंसया जेतुं प्रभवन्तीति विलक्षण-मेवास्ति वैलक्षण्यं ‘भा’रतस्य स्वीयस्य भारतस्य (पृष्ठसंख्या ५३) । अत्रत्यायां संस्कृतौ लोकसंस्कृतौ चापि महदुपयं गित्वमाकर्षकत्वं च विद्यते । विविधविध-लोकनृत्य-मेला-महोत्सव-संस्कार-व्रत-पर्वणां यादृशानि मनोऽभिरामाणि समायोजनानि स्वीये भारतदेशे भवन्ति, तादृशानि अन्यत्र सुदुर्लभान्येव सन्ति । एभिरपि भारतभूमेर्महिमा सुतरां संवर्धते एव (पृष्ठसंख्या, १७-१८, ३३, ४२, ५०) । प्रकृतिजन्या च यावती शोभा भारते भाति, तावती अन्यत्र क्वापि न लोचनगोचरीभवति । भारते एव षण्णामृतूनामलीमं नयनमनोहारि च वैभवं लोकैः समनुभूयते; येन भारतं सदैव ‘भा’रतं सन्तिष्ठते (पृष्ठसंख्या, २२-२३, ५१, ५५, ५८-६०) ।

स्वीये भारते देशे विभिन्नभाषा-धर्म-सम्प्रदायानां सत्त्वेऽपि भारतीयेषु जनेषु ऐक्यभावमालोक्य कविवरो डा० शुक्लमहाभागो

मोदमापद्यते । सूत्रे मणिगणानिव राष्ट्रियभावे परस्परं सङ्गुम्फितानशेषान् भारतीयान् जनानालोकमालोकं कविवरोऽयममन्दमानन्दसन्दोहमनुभवति । तदीयोऽयमानन्दः पाठकानपि राष्ट्रभक्तिभरितान् संविधाय समानन्दयतीत्यत्र न मे संशीतिलेशः (पृष्ठसंख्या, १०, १६, ५१) । कविनामुना स्वीयस्य भारतदेशस्य शान्तिप्रियतायाः तदाघाते च शक्तिशालिताया अपि सम्प्रयोगे अमोघं सामर्थ्यं समुपवर्णितमस्ति; येन भारतीयेषु जनेषु स्वीयरक्षासुरक्षाभावनापि सुदृढं पदं निदधातितराम् । अहं मन्ये यदत्रापि स्वराष्ट्रहितसाधने कवेः कौशलं विजृम्भतेतराम् ।

भारते विधीयमानां सर्वतोमुखीं वैज्ञानिकीं प्रगतिमपि कविवरो डा० शुक्ल महाभागः एतस्य गरिम्णो महिम्नश्च परिवर्धने उल्लेखनीयं हेतुं मन्यते । एनेनापि हेतुना च भारतं विश्वमञ्चे महत्त्वपूर्णं भूमिकां विभ्रदस्तीति स्वीये काव्ये साधु साधयन् कविवरोऽयं भारतीयेषु भारतीयां प्रति स्पृहणीयं भावं जनयतीति मम विश्वासः ।

(ग) कलापक्षः—

भाव्येऽस्मिन् काव्ये कविवरेण काव्यकलापक्षोऽपि चारुतया संनिवेशितोऽस्ति । छन्दोऽलङ्कारगुणरीतिप्रभृतीनि सर्वाण्येव काव्यकलापक्षीयाणि अङ्गानि लघुन्यपि अस्मिन् काव्ये अवलोचकलोचनातिथीभवन्ति । संक्षेपेणात्र तेषां विवरणं प्रस्तूयते—

छन्दांसि

ताटङ्क - भुजङ्गप्रयात - दिक्पाल - आर्या - तोटक - मालिनी - द्रुतविलम्बित-शार्दूलवीडिताख्यानि प्रसिद्धान्यप्रसिद्धानि च छन्दांसि काव्येऽस्मिन् अनुभूतिविषयतामायान्ति । यथा प्रतिपादं त्रिंशन्मात्रस्य, क्रमेण षोडश्यां तदनन्तरं पुनश्चतुर्दश्यां च मात्रायां यतियुतस्य ताटङ्कनामकस्य छन्दसोऽनुभूतिरधोलिखितपद्यसदृशेषु अष्टाविंशतिपद्येषु बोध्यते—

काशीमथुरादुरीद्वारका (१६) हरिद्वारमाहात्म्ययुते (१४),

सेतुबन्धकन्याकुमारिका (१६) गङ्गासागरकीर्तियुते (१४) ।
 वदरीनाथवैष्णवीज्वाला (१६) हेमकुण्डशुभयशोधरे (१४),
 जय जय जय हे भारतभूमे (१६) जय जय जय भारतभूमे (१४) ॥
 (पृ० १२)

प्रसंगेऽस्मिन्नुल्लेखनीयमस्ति यदस्य छन्दसः प्रयोगे कविवरेण डा० शुक्लमहाभागेन यतिविधाने यत्र-कुत्रचित् वैपरीत्यमपि अवलम्बितमस्ति । येन प्रतिपादं षोडशी मात्रा तदनन्तरं पुनश्चतुर्दशी मात्रा यतियुता स्यादित्यस्य नियमस्य वैपरीत्याद् यत्र-कुत्रचित् पद्ये प्रथमं चतुर्दश्यां मात्रायां तदनन्तरं पुनः षोडश्यां मात्रायां यतिरायातास्ति । कस्मिंश्चित्पद्ये तु उभयवारं पञ्चदशी एव मात्रा यतिमती दृश्यते । किन्तु छन्दसः प्रवाहप्रावल्याद् भावपक्षस्य च सामर्थ्यादिदं सर्वं कविकृतं परिवर्तनं काव्यसौष्ठवं व्याहन्तुं कथमपि नैव समर्थमस्ति ; अपितु प्रकृतछन्दोभेदविधाने कवि-कौशलस्यैव द्योतकं प्रतिभाति ।

सर्वत्रैव प्रतिवारं द्वादश्यां मात्राया यतियुते दिक्पालनामके मात्रिके छन्दसि कविनामुना एकादश पद्यानि विरचितानि सन्ति । निदर्शनत्रयं प्रस्तूयते-

लोकप्रबोधशीलं शोकप्रणाशशीलम् ।
 चेतोविकासकुशलं मम भारतं विजयते ॥
 सह्याद्रिविन्ध्यहिमवत्सप्तद्रिकीर्तितश्चि ।
 गङ्गाजलैः पवित्रं मम भारतं विजयते ॥
 क्वापि श्रमेण सहितं क्वापि प्रमोदभरितम् ।
 नानाक्रियाकलापं मम भारतं विजयते ॥ (पृ० ४६)

प्रतिपादं सगणचक्षुटययुक्तं तोटकार्ख्यं छन्दोऽनुसृत्य कवि-चरोऽयं सुललितानि नव पद्यानि विरचितवानस्ति । यथा—

(कः) हिमवत्कलहासमरीचिसिते, यमुनाजलनीलविभामहिते ।
 रविचुम्बितकोकनदारुणिते, जय भारतमेदिनि विश्वनते ॥
 नवसर्षपपीतदुकूलयुते, बहुशस्यसमूहविभाहरिते ।
 मलयानिलमोदकलाकलिते, जय भारतमेदिनि विश्वनते ॥ (पृ० ५५)

उपरि वर्णितवृत्तत्रयातिरिक्तानि आर्या-मालिनी-भुजङ्गप्रयात—
द्रुतविलम्बित-शार्दूलविक्रीडिताख्यानि छन्दांसि सुतरां प्रसिद्धानि
सन्तीति विचार्य एतेषामुदाहरणानि पाठकप्रवरेभ्यो नोपाह्रियन्ते ।
एतद्दिदृक्षा-परवशास्तु मूलकृतिमेवावलोकयितुं कृपा कुर्युः ।

अलङ्काराः

अस्यां कृतौ स्थाने-स्थाने स्वीयभावपक्षपोषकाणामलङ्काराणापि
प्रयोगे कवेः पाटवं प्रस्फुटति । अनुप्रास-यमक-उदात्त-यथासंख्य-
प्रभृतयोऽलङ्काराः कवेः भावसम्प्रेषणीयतां परिवर्धयन्तः काव्यचारु-
तामापादयन्ति । स्थानाभावादत्रैषामुदाहरणाभावो मर्षणीय एव
तत्त्वविद्भिः ।

गुणरीतयः

शब्दशय्यायाः सुकुमारतया, समासानां सुबोधतया, अत एव
भाषाया भव्यतया, छन्दसां धाराप्रवाहशीलतया, अलङ्काराणां
सहजतया चास्यां कविताकृतौ सर्वत्रैव वैदर्भी रीतिः प्रसाद-माधुर्य-
संज्ञकौ च गुणौ पाठकानां मनोमयूरनर्तने श्रावणमेधायन्ते ।
अस्मिन्नेव लेखे 'छन्दांसि' इति शीर्षकमादाय समुदाहृतेषु पद्येषु
कवेरिदं काव्यवैशिष्ट्यं पाठकेन नेत्रमनोविषयीविधातुं शक्यते ।

(घ) अन्त्यम्

एव रेत्या संक्षेपेणात्र विहितेन विचारण मामकीनायां मतौ
तथ्यमिदं सुतरां समाविशति यत्कविवरस्यास्य डा० शुक्लमहा-
भागस्य कृतिरियं काव्यशास्त्रीयतत्त्वनिचयनिचिता वरीवर्त्ति ।
अत एव कविवरोऽयं मया मुदा समभिनन्द्यते, आशास्यते चास्य
संवेदनशीला समभिव्यक्तिकुशला निरलसा च लेखिनी अनारतं
संस्कृतसाहित्यस्य सामयिकीं श्रीसमृद्धिं विधास्यति ।

गन्धदूतस्य समीक्षा

(ले० : आचार्य डा० रमेशचन्द्र शुक्लः)

महाकवि-कालिदासकृतस्य अमरयशःसमुल्लसितस्य मेघदूतसंज्ञ-
कस्य सन्देशकाव्यस्य संस्कृतवाङ्मयान्ववायेऽवतारणायां सत्यां सन्देश-
काव्यपरकपरम्परायां यानि काव्यान्यद्यपर्यन्तमवतीर्णानि सन्ति तेषु
अलीगढ़ विश्वविद्यालय-संस्कृतविभागे 'प्रोफेसर' पदासीनेन श्री डा०
परमानन्दशास्त्रिणा विरचितं 'गन्धदूतम्' नाम सन्देशकाव्यमाधुनिकेषु
मनोदूत-पदाङ्कदूतोद्धवदूतादिषु अनन्यगां श्लाघनीयतां विन्दमानं
सन्देशकाव्य-संसारे देदीप्यते ।

गन्धदूतं सुरानिपातितचरितस्य सुरापानसंसक्तचित्तस्य जनस्य
मनोव्यथाया हृन्मर्मस्थलस्पर्शकारि चित्रमालिखति । यथा मेघदूतं
मानवप्रकृतेर्बाह्यप्रकृतेश्च प्रियं मधुरिमाणं दृग्गोचरतां नयद् भावुकानां
हृदयं परिप्रीणाति तथैवेदमपि तद् विनोदयितुं सफलं यत्नं विदधत्
समुपलभ्यते ।

अस्मिन् आधुनिकेऽनेहसि अस्मद्देशे सुरापाननिवारणाय शासन-
मपि प्रयतमानं लक्ष्यते; तन्निरोधाय बहुविधानि साधनान्याह्वियन्ते ।
कविः काव्यमिदं विरचय्य प्रवर्तमानानि तानि तानि साधनान्युद्दिश्य
परमसहायकं भवद् विद्योतते । कविर्यस्य प्रियाविरहव्यथाव्यथितस्य
नरस्य सन्देशमिहोपन्यस्याति स जनोऽस्ति सुरासेवी । सुरापानात्
तस्य चरित्रं बहूनां निन्दनीयानां दोषाणामास्पदं सञ्जातमस्ति ।

सुरासेविनः स्वपत्युः शोचनीयं भ्रष्टं चरित्रं तत्पत्नीं भृशं दुनोत्यतः
सा तं परित्यज्य स्वपितृसदनं गतास्ति । तस्या वियोगेन नितान्तमेव
निपीड्यमानं भूत्वा तत्कान्तः कमलसौरभं दूतं कृत्वा तदद्वारेण
स्वसन्देशं स्वां कान्तां, या पितृसदनभूतां वाराणसीमधिवसति, प्रति
प्रहिणोति ।

कवेः कालिदासस्य मेघदूतमिव काव्यस्यास्यापि पूर्वाद्धभागो
भरतभुवः प्रकृतेः पेशलानि प्रेक्षणीयान्यनेकानि च हृदयहारीणि पुराणि
चित्रितानि विदधाति । काव्यमेतदाधुनिकविज्ञानश्रीमुद्रितानि च
बहूनि दृश्याण्यप्यालिखति । इदमस्ति काव्यस्यास्य नैजं वैशि-
ष्ट्यम् । प्रथमं प्रौद्योगीयाः यन्त्रशालाः एव प्रेक्ष्यन्ताम् —

गव्यूतीनां प्रथमदशकं वर्त्म तोर्त्वा सुकर्मन्

आबादाख्यं ब्रजसि नगरं त्वं फरोदेतिपूर्वम् ।

प्रौद्योगीया विविधाविषया यत्र संयन्त्रशालाः

नित्योद्ग्रीवा अजगरनिभं धूमजालं वमन्ति ॥१२॥

विपुलसुखप्रदा एते वैज्ञानिकोद्योगा अहर्निशं प्राणवायुं हरन्तीति
कविरभिधत्ते—

नित्यं पर्यावरणममितं दूषयन्तः समन्तात् ।

भूयो भूयः श्वसनपवनात् प्राणवायुं हरन्ति ॥१३॥

साम्प्रतिवया औद्योगिकया वस्तुविभाजनस्य निन्दनीयतां कियत्या
विच्छित्याभिव्यनक्ति कविः—

जग्ध्वेङ्गालान् वमति सततं यद् विषं च श्रियं च

प्रौद्योगिकया भवति समदृक् ! कीदृशस्तद्विभागः ।

श्वेडं याति प्रसभमुदरे यत्कृशानां श्रमेण

गेहे लक्ष्मीः पतति च बलादाहता तुन्दिलानाम् ॥१५॥

तदेवमेकतः कवेः काव्येऽस्मिन् विज्ञानजनितं सौन्दर्यन्तु दृष्टं भवत्येव
परमेकतस्तत्र प्राकृतिकी श्रीरपि समुद्दीप्यते—

वाप्यो यत्र स्फटिकविमलाश्चन्द्रनिष्यन्दपूर्णा-
स्तासां मध्ये मरकतनिभाः पद्मिनीपङ्क्तयश्च ।
पुष्पद्विर्या ललितवनिताहस्तनेत्राननानाम्
लीलौपम्या दधति विधिनाभ्याससृष्टा विसृष्टाः ॥१७॥

व्रजक्षेत्रस्य दुग्धकुल्यत्वमपि कविः प्रियेणैव प्रकारेण निरूपयति—

प्रान्तर्मन्थाहतदधिरवाद् गुञ्जिताद्यन्तघोषम्
सायं रम्भासृतिमुखरितं श्रान्तगोधूलिवेलम् ।
गोदोहानां तदनु विसरत्क्षीरधाराविरावं
क्षेत्रं तत्र व्रजमनुपमं दुग्धकुल्यं व्रज त्वम् ॥१८॥

व्रजक्षेत्रस्य दुग्धकुल्यतामभिव्यक्तीकृत्य कविः स्वदेशस्यातीतस्य
समृद्धिशालितामपि निर्दिशति :—

लोकेद्वेषिप्रहणनपरैः कृष्णलीलाप्रसङ्गैः-

वृद्धाः सायं विदधति मुदं बालगोष्ठीषु यत्र ॥१९॥

इत्येतदादिपङ्क्तयः कालिदासस्य मेघदूते स्थितां 'प्राप्यावन्तीनुदयन-
कथाकोविदग्रामवृद्धान्' इत्येतां पङ्क्तिं स्मारयन्ति ।

यत्र ग्लानिं सुरतरभसामर्दमुग्धाङ्गनानां

कालिन्द्यर्मिलवननिपुणा रात्रिवाता हरन्ति ॥२०॥

इत्येतदादिकाः पङ्क्तयो मेघदूतस्य पङ्क्तिमेतां स्मृतिस्मृतिस्थां
कुर्वन्ते—

यत्र स्त्रोणां हरति सुरतग्लानिमङ्गानुकूलः

शिप्रावातः प्रियतम इव प्रार्थनाचाटुकारः ॥२१॥

कविर्मथुरा - वर्षायन - नन्दग्राम - गोकुल - गोवर्द्धनानां विशि-
ष्टतामुद्गीय प्रज्ञाचक्षुःकविकुलपतिं सूरदासं नमस्कृतुं स्वदूतं
कमलसौरभं सादरं नुदति । तत्सन्दर्भे हि—

आत्मानं तत्प्रभुवलिविधौ गन्ध भक्त्या समर्घ्यं
प्राप्स्यस्येव स्वयमपि परं जन्मसाफल्यलाभम् ॥२२॥

इत्येतदादिश्लोकमधीत्य

कुर्वन् सन्ध्याबलिपटहतां शूलिनः श्लाघनीया-
मामन्द्राणां फलमविकलं लप्स्यसे गर्जितानाम् ॥

कालिदासस्य श्लोकमिमं पाठकः स्मृति-शिखरे समुदं समारोपयति ।

आगरानगरस्य वर्णनं विदधतः काव्यस्यैताः पङ्क्तयः कदा नु को
जनो विस्मृतुं प्रभवेत्—

(क) भर्त्री नित्यं स्वरुचिविषयां पुष्टिमिच्छन्ति योषाः

(३८)

(ख) निर्मातुं त्वं प्रिय ! यदि भवेरीदृशं मे समाधिम्
सद्योऽद्यैव प्रणयशयने मर्तुमीहे तवोत्से ॥३९॥

गङ्गा-यमुनासिक्तं पावनं स्थलं ग्राम-शोभां च कुर्वन्तो दृग्गतां वयं
मातुश्चामुण्डाया दर्शनेन धन्यजन्मानो भवामः । 'राजनीतेः प्रभावात्
सद्भाव एव लुप्ति यातः (४७)' कवेः कथनमेतदस्माकं हृदयं
प्रशंसद् विराममपि यावन्न लभते तावदेव सत्यं निदधत्य इमाः
पङ्क्तयोऽस्माकं पुरः समुपस्थिता भूत्वा मनो नितरां प्रीणयन्ति—

पौरोहित्ये प्रवणमनसश्चात्र कौसीदभोगान्

हित्वा दूराद् द्रुततरगतिर्वाहयेरध्वशेषम् ।

हत्वा सत्यं प्रतिदिनसिमे वञ्चयित्वा च लोकं

मासे मासे विदधति कथाः सत्यनारायणस्य ॥४८॥

यत्र वयं नानासाहस्य, राज्ञ्या लक्ष्म्याः, चन्द्रशेखरआजादस्य
दाराशिकोहस्य च चर्चा कुर्वाणं काव्यमेतत्पश्यामस्तत्र तु ननं
भारतीयेतिहास इव भूत्वेदं विभाति ।

कानपुरनगरस्य वैभवं समृद्धिमुद्योगांश्च गायतः कवेरिमाः पदा-
वत्यः कं न सचेतसं प्रीणयन्ति—

आद्ये कस्मादधररसने सुभ्रुवां भ्रूविकारान्
मन्यन्तेऽन्तः कुसुमशरभृच्छापनाराचमोकान् ॥६०॥

लखनऊनगरगमनात् कविः स्वदूतं निवारयति । स ब्रूते—

रथ्यास्वस्या वहति मलिना पङ्क्तिरा राजनीतिः (६५)

उपमां सन्देहं च प्रयुज्य कविः शाद्वलश्रीसुषमां हृदयहारिण्या रीत्यो-
पन्यस्यति—

मुक्ताशुभ्रै हिमजलकणैः शोभिता घासभागाः
संदृश्यन्ते नयनसुभगा इन्द्रचापाभिरामाः ।
तत्तिग्मांशोररुणहरितां मिश्रवर्णत्विषः किं
संक्रान्तिर्वा शबलवसना घासलाव्याकृतीनाम् ॥६८॥

प्रयागस्य गङ्गायमुनयोः सन्निवेशः कियत्समुचिततयोत्प्रेक्षितः—

भागीरथ्या भुवनविदिते सङ्गमे सूर्यजायाः
दृष्टिं यास्यत्यमरमहिमा तीर्थराजः प्रयागः ।

यः सन्तापप्रविलयलसद्धारयोर्मध्यसंस्थो

भाति स्नेहादिव भरतभूमातृबाह्वोर्निविष्टः ॥६९॥

गङ्गायमुनासङ्गमंजनितप्रयागवसुन्धराया अनवद्यं हि सौन्दर्यमुत्प्रेक्षां
रूपकं चावलम्ब्य चमत्कारचञ्चत्सन्देहं च संश्रित्य निदधाति...

भाति स्वच्छा सितयमुनया सङ्गता यत्र गङ्गा
मुक्तामालावनिवनितया नीलदाम्ना धृतेव
एते किं वा सहजभगिनी स्नेहमाश्लेषभाप्ते
हर्षं व्यङ्क्तश्चलितलहरी मानसे नैव मान्तम् ॥७१॥

कविर्वर्णस्वरपदरसवतः कवित्वस्याकलने कुशलं निरालां देशप्रेम-
वीरशरणस्थलमानन्दभवनं सुविदितन्यायाधीशं जगन्मोहनं न्याया-

लयोच्चं चावदातया गिरया वर्णयन् मातृविन्ध्येश्वरीं प्रणमन् स्व-
कविताधाराप्रवाहं वाराणस्युन्मुखीं कुर्वाणः पूर्वाद्धं संवृणुते ।

वाराणसी-सुपमां, तदीयं गरिमाणं च पुरो निधाय कविरामनति
यदियं सा पुरी यत्र शङ्करः कैलास-वासमपि हित्वा निवसति ।
सः काशीवर्णनप्रसङ्गे सत्यपालनहुतसर्वस्वं राजानं हरिश्चन्द्रं,
विद्याव्यसननिरतां मण्डनस्यार्धाङ्गिनीं भारतीं या शङ्करमपि
जिगाय, उपश्लोकयन् महात्मानं तुलसीदासं, रामचन्द्रशुक्लं, भारतेन्दुं,
प्रेमचन्द्रं चोपवीणयन् काशीविद्यापीठस्य राष्ट्रियचरित्रोत्थापकत्वं,
संस्कृतविश्वविद्यालयस्य च अस्मत्पूर्वजानां जगद्विदितस्य वैदुष्यस्य
च उन्नेतृत्वमुद्गायति । मालवीयमहाभागप्रतिष्ठापितं हिन्दूविश्व-
विद्यालयं विलोकयितुं गन्धं नुदन् कविर्मनीषी यस्मिन् विश्वविद्या-
लये, मालवीयस्यानहेसि, शुद्धं विद्यावसनं, सुखं शान्तिश्च व्यराजन्त
तत्र हन्त, वारनारीस्वभावा राजनीतिनिविष्टेति वक्तीत्यम्—

शुद्धं विद्याव्यसनमधिकं तत्सुखं सा च शान्तिः

विश्वासः सा मतिरपि तथा नाधुना तत्र मन्ये ।

स्वार्थान्धा यत् प्रणयदुरिता वारनारीस्वभावा

सर्वत्रैव प्रकृतिचपला राजनीतिनिविष्टा ॥१२॥

प्रसन्नायां भाषायां वाराणस्याः शाटिकादिविविधवस्तूनां मनोज्ञं
वर्णनं विधाय कविस्तत्रत्यानां सुन्दरीणां मञ्जुलपदावल्यां नाना-
लङ्कारोत्प्रेक्षाललितोपमाव्यतिरेकानालम्ब्य प्राञ्जलं वर्णनं विदध-
द्दृग्गतो भवति । श्रूयतां तत्रत्य एक श्लोकः—

हित्वा चन्द्रं स्खलति पतिता चन्द्रिका सा कपोले

अङ्गादङ्गात् स्फुरति मदयन् मानसं पद्मगन्धः ।

भाले विन्दुर्गगन उदितश्चन्द्रमा रूपसिन्धोः

सर्वस्वं वा किमपि निहितं मुद्रितं चारुतायाः ॥१३॥

वाराणस्यां लङ्काख्यस्य खण्डस्य सुन्दरतां प्रतिपाद्य कविस्तत्रस्थे
स्वकीये गेहेऽभिज्ञं कुरुते गन्धं नाम सन्देहशहरं दूतम् ।
सन्देशप्रेषणपरस्य प्रणयिनः प्रेयस्याः परिचयमित्थं प्रस्तवीति कवि :

या तत्र स्यात् त्रिदशरमणीरूपगर्वं हरन्ती
बालक्रीडाचरितसुभगान् भ्रातृजान् साधयन्ती ।
ध्यायन्ती वा सुकविकवितां पत्रिकां वा पठन्ती
विज्ञेया सा विमलहृदया गन्ध ! भार्या मदीया ॥२६॥

तत्सुन्दर्याः सौन्दर्यं परमसुन्दरचमत्कारचारुप्रकारेणाभिव्यनक्ति
कविवरः—

हासे यस्या वसति शरदां पद्मशोभाप्रसारः
वायुः स्पर्शान् कुसुमितलतास्पन्दलीलाङ्गभङ्गे ।
निर्वाताया इव नयनयोर्नीलिमा पुष्करिण्याः
हंसालभ्या विलसति गतिः पादयोरेत्य लग्ना ॥२७॥

वारुणी न कदापि केनापि सेव्या । सा परमहानिप्रदा । सा
मानवस्य सर्वस्वमपहरति । अस्ति सा कुटुम्बविनाशिनी । सर्वसुख-
सम्पद्धारिणी इत्येतस्मात् कारणात् कविः परमौजस्विन्यां भाषायां
सुराया हानीः प्रस्तवीति—

सम्पर्कादप्यहह बलवद् वारुणीं तिग्मरश्मेः
स्थानं रूपं हरति च महो मानवाः के वराकाः ।
वारस्त्रीवद् हरति सततं स्वास्थ्यमर्थञ्च तेषा-
माधि व्याधिं विषममुपदां लाति चास्वादितैव ॥३३॥

तदेवमनन्तविपद्वर्षिणीं वारुणीं कविसत्तमो बहुभिः श्लोकैरजिह्व
जनतां ततो दूरीभवितुं—तां परित्यक्तुं—सादरमनुरुणद्धि । स ब्रूते—

रे रे मर्त्याः ! भवत सततं सावधानाः सुरायाः (४४)

कविस्तस्य प्रणयिनो मुखेन प्रार्थयते—

कश्चित् पाशे सुभग ! न पतेद् वारुणिन्या हताशो
राष्ट्रं यायादुदयमचिराद् दुष्प्रभावाद् विमुक्तम् ॥४६॥

इतोऽग्रे कविना प्रापणीयः सन्देश उपन्यस्तः । सन्देशे यद्यत्प्रण-
यिनाभिहितमस्ति तत्र मुख्यमस्ति 'सुरायाः परित्यागः' । अत्र
काव्ये यदुक्तं तदपि आकर्ष्यताम्—

त्वां कल्याणि ! प्रियसहचरो मुक्तपूर्वस्त्वया यः
पूर्णप्रेम्णा स्मरति सततं त्यक्तकादम्बरीकः ।
संतप्तस्ते विरहदहने मां च गन्धं प्रयातः

शुद्धो ग्राह्यः कनक इव ते मद्गिरा चैवमाह ॥५२॥

यक्षो तथा स्वसदनस्याभ्याशे अशोककेसरयोः श्रियमस्मत्पुरत
उपस्थापयति तथैव कविरयमपि प्रणयिनः सद्मन आम्रश्री-
सुशोभितत्वं निरूपयति—

यश्चास्त्रस्य प्रसितवदने ! रोपितः पादपो नौ

यत्नैः सिक्तो मधुरपयसा यस्त्वया मातृभावात् ॥५५॥

प्रियतमाया विरहे चन्द्रिका अनलायते इत्येतदादि यत्कवयो
वर्णयन्ति तदिहापि वर्णनं स्फुरतितराम्—

गर्जन् मेघः स्फुरति चपला घोरवर्षादिनानि

स्त्यानज्योत्स्ना रजतधवलाः शारदीयास्त्रियामाः ।

प्रालेयोग्रोत्प्लवनहिमिता लम्बिताः पौषरात्रीः

कान्ते ! तप्ते रजसि पतितो मीनवद् बाह्यामि ॥६७॥

प्रियतमाप्रियाणि वस्तूनि प्रेक्ष्य प्रियतमस्य मनः किञ्चिदाश्वास-
नमाप्नुते इत्येतदादि कथयन् कविर्विरहिणः स्वभावस्य तद्गतदौर्बल्यं
च चित्रणं कुर्वीतः प्राप्यते । क्वापि विरही शान्तिं नाधिगच्छति—
इत्येतच्च सर्वं दीर्घायां पदावल्यां वितन्वानश्च कविः संलक्ष्यते—

‘दूनश्चित्ते वच्चिदपि सुखं नाप्नुवन्नेकलोऽहम्
चित्रागारं मृगदृशि ! मनोरञ्जनाय प्रयामि’ ॥७६॥

काव्यस्य भाषा आभाणकसूक्त्यादिभिः संविभूषमाणास्ति—

(क) प्लुष्टो लोकः पिबति पयसाप्यत्र फूत्कृत्य तक्रम् ।
(२६)

(ख) प्राप्ते सर्वं परममुदितो जायते ज्ञातिबन्धौ
पारार्थ्यैकव्रतिनि ललिते किं पुनस्त्वादृशे तु ।
(पू० ३६)

अर्थान्तरन्यासस्य च छविभ्रृंशं नन्दयति चेतः सचेतसाम्—

(क) आशाश्वासाः प्रसभमथवा प्राणिनं जीवयन्ति ।
(५६ उ०)

(ख) पीडोत्पीडे हृदि न लभते हन्त ! भाषावकाशम् ।
(८१ उ०)

(ग) रूपाकृत्योर्भवति न गुणैः शाश्वतः कोऽपि योगः ।
(२८ उ०)

दृष्टान्त-प्रतिवस्तूपमयोश्छविरपि मनो मोहयन्ती प्रायेणावाप्यते—

(क) शूलं यस्मिन् पदि निविशते सैष जानाति पीडाम्
दाहं वेत्ति प्रथितजलधिर्नापरो वाडवाग्नेः ॥
(७८ उ०)

(ख) वर्षाकाले घनरसभरे के पुनर्न स्खलन्ति ॥
(८० उ०)

कविप्रयुक्तायां— ‘कसं केशग्रहणमहनद् भूरिभूभारभूतम् ।

(२१ पू०) इत्यस्यां पङ्क्त्यां पदम् ‘अहनत्’ इति किञ्च ‘संशेरन्ते
भयमिव गता आत्मजाश्चात्मनीनाः (३८, उ०) इत्यस्यां पङ्क्त्यां
‘संशेरन्ते’ इत्येतत्पदं विशेषतो विचारणीयं वर्तते ।

नूनं काव्यमस्ति मनोऽभिरामं शिक्षाप्रदं च । भाषास्ति तदीया
भव्या, वस्तु वर्तते तदुपादेयम्, भावाः सन्ति अवदाता उदात्तसौन्दर्य-
समुद्दीप्ताः, भावाभिव्यक्तिप्रकारो वर्तते मनोविनोदकृत्, शब्दार्थ-
समुच्चयश्चीश्च ह्यभिवन्दनीया । अत्र आधुनिकतायाः पुरातनताया-
श्च समीचीनः समन्वययोऽथवाद्भुतः सङ्गमः पर्यवलोक्यते तस्मात्
कविश्रेष्ठे डाक्टरपरमानन्दशास्त्रिणि पुनः पुनः साधुवादाः
व्याह्रियन्ते —

कादम्बर्यां जगति न जनः कोऽपि चेतो निदध्यात्
सा नः सर्वं हरति विभवं चास्मदीयं चरित्रम् ।
एतद् वक्तुं प्रिवकविवरः काव्यसौन्दर्यशुभ्रम्
अध्वानं यं श्रयति ललितं को न तं संस्तुवीत ॥१॥
अस्मिन् काले त्रिदशवचसि ख्यातकाव्यानि यानि
सन्देशार्थं कविसहृदयैर्लोककल्याणहेतोः ।
रच्यन्ते स्म स्तुतशुभगुणैर्गन्धदूतं हि तेषु
मूर्धन्यं सद् विलसति विभामद्वितीयां दधानम् ॥२॥

विंशशताब्दीयसंस्कृतवाङ्मयाय पञ्चाब्बुप्रदेशस्य योगदानम्

(डा० शिवप्रसादो भारद्वाजः, विश्वेश्वरानन्दवैदिकशोधसंस्थानम्,
होशियारपुरम्)

सुरभारत्या सुरसरित इव साहित्यधारा चिरकालात् प्रवहन्ती युगेऽस्मिन् सर्वथा तदुपेक्षामयेऽपि सातत्येन प्रवर्तमाना लक्ष्यते । आंग्लशासनारम्भानन्तरम् अत्रत्यराजभाषापदम् अधिरूढा आङ्ग्ली गीरेव भारतदेशस्य पठनपाठनद्वारं जाता । राजसेवा-प्राप्तये च तदीयज्ञानस्याऽनिवार्यतया जनसामान्यस्य तां प्रत्येव साग्रहं प्रवृत्तिरभवत् । किन्तु न खत्वाङ्ग्ला केचन यवना इव वर्बराः ज्ञान-विज्ञान-विद्वेषिण आसन् । प्रत्युताऽन्यभाषाभिः सह संस्कृत-गिरः साम्यम् अभिलक्ष्य तस्याः प्रचुरवाङ्मयस्य परिचयं महत्त्वं चाऽभिज्ञाय सरुचयस्तस्या अध्ययनेऽभवन् । कामं न ते तस्या अध्ययनं प्रोदसाहयन् परं तदध्ययने बाधाऽपि तैर्न कृता । अस्य प्रबलतरं प्रमाणं च पञ्चाप-विश्वविद्यालयस्य मूलाधारत्वेन प्राच्यशिक्षा-विभागस्य (ओरिएण्टल कालेजस्य) स्थापना यस्य प्रधानाचार्यः कदाचित् ए०सी० वुल्नरनामा शर्मण्यदेशीयः कोऽपि विपश्चिद् बभूव । एवं संस्कृताध्ययनस्य विरलप्रचारे कालेऽपि तस्यां गिरि प्रचुरवाङ्मयस्य सृष्टिरव्याहताऽभवद् अद्यापि च भवति । ख्रिष्टाब्दस्य विंशी शताब्दी तत्र विशेषेण महत्त्वपूर्णा यतस्तस्यां प्रतिकूलपरिस्थितिसत्त्वेऽपि पुष्कलस्य साहित्यस्य निर्माणं प्रकाशनं चाऽक्रियत संस्कृतप्रियैः । तत्र पञ्चाप-प्रान्तीयविदुषां चाऽप्यनुपेक्षणीयो योग इति तमेवाधिकृत्य किमप्यत्र प्रतिपाद्यते ।

पञ्चाप-प्रदेशस्य सामाजिकी स्थितिर्भारतस्य प्रान्तान्तरीय-स्थितेः सुतरां भिन्ना । भारतस्य सीमाभागत्वात् प्रायेण वैदेशिका-क्रमणस्य मुख्यम् आभिषम् अयमेव प्रदेशोऽभवत् । यवनानां बाहुल्येनाऽत्र विशेषेण पारसीकभाषाया उर्दूभाषायाश्च पठन-पाठने सविशेषा प्रवृत्तिर्लोकेऽभवत् । पुनश्च शिष्यमतस्य प्रसारानन्तरं तदनुयायिनां संस्कृताध्ययनाध्यापने वृत्तिर्नाजायत । अद्याऽपि तेषां संस्कृतं प्रति नितरां विरक्तिरक्षतैवेति न वक्तव्यं भवति । पुनरांग्ल-भाषायाः प्राधान्येन गण्डस्योपरि भूयो विस्फोटः कृतः । सत्यामप्येवं विधायां प्रतिकूलस्थितौ स्वातन्त्र्यात् प्राक् पञ्चाम्बुप्रदेशे संस्कृताध्य-यनस्य भूयान् प्रचारो जात इति महते तोषाय । तत्रत्य संस्कृतसेविनां सेवाया विवरणे दातव्ये नेदं विस्मरणीयं यत् नाद्यतनः पञ्चनदप्रदेशः प्राक्तन इव विस्तृतः । भारतविभाजनप्रसङ्गे पूर्वं तस्य द्वौ भागौ जातौः—पश्चिमः प्राच्यश्च । अधुना द्वितीयस्य पुनरपि हिमाचलः, हरयाणा, पञ्चापश्चेति त्रयो भागा जाताः । अतः पञ्चाम्बुप्रान्तस्य संस्कृताय योगदाने विचार्यमाणे प्रश्न उदेति यत् कस्याऽत्र योगदानं विवक्षितम् अविभाजितपञ्चापस्य वर्तमानपञ्चापस्य वा । प्रथम-पक्षे तत्र साम्प्रतिकहिमाचलप्रदेशस्य त्रिगर्त-कुलूतप्रभृतयो भागा हरयाणाख्यप्रदेशोऽपि च सम्मिलित इति तत्रत्यानाम् अपि संस्कृत-साहित्यकाराणाम् अवश्यं गणनया भवितव्यम् । द्वितीये पक्षे तु केवलं द्वादशमण्डलेषु सीमितस्य वर्तमानस्य पञ्चापस्यैव लेखकानाम् इष्टा चर्चा । पुनश्च त्रिविधा अत्र लेखकाः —

१. पञ्चापप्रदेशे गृहीतजनुषस्तत्रैव च स्थित्वा संस्कृतसेवां कृतवन्तः ।
२. जन्मना पञ्चापवास्तव्या अपि जीविकावशेन देशस्या-न्यभागेषु स्थित्वा संस्कृतसेविनः ।
३. ये नाम जन्मनाऽन्यप्रदेशसम्बद्धा अपि वृत्त्यादिहेतोः

पञ्चापप्रदेशे वसन्तः सुरभारतीभाण्डागारस्य वृद्धिम्
अकार्षुः ।

एतेषां त्रिविधानामपि देवगवी समुपासकानां केषाञ्चिदेवात्र
संस्कृत-साहित्याभिवृद्धौ योगदानं समासतः प्रस्तूयते । अनेके हि
पञ्चाप-प्रदेशवास्तव्या विद्वांसो देशे विभक्ते सति तं प्रदेशं परित्यज्य
यत्र तत्र वातहितोः प्रान्तान्तरं गताः कालक्रमेण तत्रैव स्थिताः । न
तेषां सर्वेषां नामादि ज्ञायते । तत्र प्रथमम् अविभक्तपञ्चनद-
स्थितानां विदुषां संस्कृत-भाण्डागारवृद्धे विवरणम् अत्र प्रस्तूयते ।
नरोत्तम शास्त्री :

‘पुरुषपुर’ नगर वास्तव्येनाऽमुना संस्कृते कानिचित् सुभाषितानि
लिखितानि समस्यापूर्तयश्च कृताः । केचित् ‘हिन्दुशब्दः, हिन्दुशब्द-
व्युत्पत्तिः’, ‘संस्कृतभाषा’ एतच्छीर्षकोपन्यस्ता निबन्धा देववाण्यां
लिलेखिरे । अप्पाशास्त्रिराशिवडेकरमहाशयाय तेन प्रहितानां
पत्राणां संस्कृतसाहित्य दृष्टया महत्त्वम् अनुपेक्षणीयम् एव ।

हृषीकेश भट्टाचार्यः :

वङ्गवास्तव्येनाप्यनेन वृत्त्यर्थं लाभपुरे (लाहौर) तिष्ठता बहूनि
वर्षाणि यावत् ‘विद्योदय’नाम्नी मासिकपत्रिका सम्पादिता । तस्य
नूतनशैल्यां लिखिता बहवो निबन्धाः प्रबन्धमञ्जरी-नाम्नि सङ्ग्रहे
सङ्कलिताः प्रकाशिताश्च ।

डा० लक्ष्मणस्वरूपः :

पञ्चापविश्वविद्यालयस्योपकुलपतिपदमधितिष्ठताऽनेन वेङ्कट-
माधवकृतस्य ऋग्वेदभाष्यस्य सम्पादनं प्रकाशनं च कृतम् आसीत् ।

नृसिंहदेव शास्त्री दर्शनकेसरी :

लाभपुरस्थे प्राच्यमहाविद्यालये प्राध्यापकपदं भजता दार्शनिक-
प्रवरेणाऽनेन रचिता सिद्धान्तमुक्तावली-व्याख्या विद्वत्समाजे नित-

राम् आदृताऽऽसीत् । काव्यदर्शे च कुसुमप्रतिमाभिधा व्याख्याऽपि रचिता ।

कन्हैयालाल शास्त्री :

अनेन होशियारपुरे तिष्ठता प्रसिद्धस्य पारसीककवेः शेखसादो-
त्याख्यस्य कृत्योः गुलिस्तां वोस्तां इत्याख्ययोः पुष्पवाटिका इति
संज्ञयाऽतिसुन्दरोऽनुवादः कृतः ।

तुलाराम शास्त्री :

अनेन गुरदासपुरवास्तव्येन 'पिण्डौरी' संज्ञस्थ वैष्णवपीठस्या-
ध्यक्षाणाम् आचार्याणां साधनामयं जीवनचरितमधिकृत्य 'सिद्धचरि-
तम्' इतिसंज्ञ काव्यं रचितम् ।

चारुदेवशास्त्री :

होशियारपुरात् नातिदूरे स्थितस्य टांडानगरस्य निकटे गृहीत-
जनुषा अभिनवपाणिनिरिति विरुदभाजा चारुदेवचास्त्रिणा लाभपुरे
स्थितेन सता 'गांधिचरितम्' इति साहित्यकृतिः रचिताऽभूत् । 'हास-
विमुखी राजदारिका' इति शीर्षकशीर्षण्या लघुकथाऽपि तेन विदूषा
रचिता विश्वसंस्कृत-नाम्नि संस्कृत-त्रैमासिके प्रकाशिताऽभवत् ।
शास्त्रीयक्षेत्रे तु तस्य शब्दापशब्दविवेकः, अनुवादमुक्तावलिः,
व्याकरणचन्द्रोदय-प्रभृतयोऽनेके ग्रन्थाः प्रकाशिताः । अस्य प्रस्ताव-
तरङ्गिणी संस्कृतनिबन्धानाम् आदशः । तत्र प्राञ्जला भाषा तस्याः
संस्काराय च स्थाने स्थाने संस्कृताभाणकानां वाग्धाराणां यथावसरं
प्रयोगस्तदीयगरिमाणं वर्धयति ।

डा० सत्यव्रत शास्त्री :

प्रथितयशसश्चारुदेवशास्त्रिणोऽनुरूपेण तनयेन दिल्ली-विश्व-
विद्यालये प्रोफेसर' पदमधितिष्ठता डा० सत्यव्रत शास्त्रिणा शोधक-र्य-
मतिरिच्य भूयसी मौलिकसंस्कृतसाहित्यरचना कृता, तस्य बोधि-

१. अद्यत्वे डा० शास्त्री पुरीस्थे श्रीजगन्नाथ-संस्कृतविश्वविद्यालये कुलपति-
रस्ति (सम्पादकः) ।

सत्त्वचरितम् श्रीगोविन्दसिंहचरितम् इति काव्यद्वयं भारतशासनस्य साहित्यअकादमी - सञ्ज्ञया संस्थया पुरस्कृतम् । शर्मण्यदेशविलासः थाईलैण्डविलासः इति काव्ये च वर्णितदेशयोः संस्कृतिं सभ्यतां च पुरस्कुरुतः । तयोरन्तिमं तु नवीनतमं काव्यम् । अनेन महाभागेन रचितं इन्दिराचरितमपि ख्यातिं गतम् । हर्षस्यायं विषयः यथा डा० सत्यव्रतस्यैकाकी तनूज आयुष्मान् शरच्चन्द्रः पाश्चात्यशिक्षामधिगच्छन्पि पितामहप्रसादात् सुरभारत्यामपि सनिष्ठस्तदीयव्याकरणे सुप्रबुद्धः काव्यरचनामपि करोति । डा० सत्यव्रतमहागेन स्वछात्रावस्थायाम् एव षड्ऋतुवर्णनम् इत्याख्या काव्यकृतिरपि रचिताऽभूत् ।

आचार्य विश्वबन्धु शास्त्री :

पश्चिमपञ्चापप्रदेशान्तर्गत'भेरा' नाम्नि नगरे लब्धजनूषा चमनलाल सञ्ज्ञेन पश्चाच्च विश्वबन्धुनाम्ना ख्यातेन विदुषा वैदिकपदानुक्रमकोषस्य षोडशभागेषु रचना कृता । शब्दार्थपारिजातः, वैदिकस्वरपरिचय इत्यन्ये कृतौ । परीक्षा-सरस्वतीस्तुतिः - सदृक्षाः काश्चन काव्यकृतयोऽपि प्रकीर्णरूपेण तस्य प्रकाशिताः ।

आचार्यः विश्वनाथ शास्त्री :

होशियारपुर मण्डलान्तर्गत 'जैजो' नाम नगरे लब्धजनिरयम् ऋषिकल्पो मनीषी खन्नानगरस्थ सरस्वती संस्कृतकालेज संज्ञायाः संस्थाया आचार्यपदं बहूनि वर्षाणि यावदवहत् । अनेन रचितासु संस्कृतकृतिषु 'आदर्शप्रस्तावरत्नमाला' संस्कृतनिबन्धानां मौलिकः संग्रहः । शास्त्रीयक्षेत्रे लघुकौमुद्याम् उपेन्द्रविवृतिः मध्यकौमुद्यां प्राभाकरी टीका, कणादगौतमीयपदार्थानुशासनम्, प्रारम्भिक पाणिनीयम्, न्यायबोधिनीसहिते तर्कसंग्रहे हिन्दी - टीका, विष्णु-सहस्रनाम-हिन्दीभाष्यम् इत्येतास्तदीया रचनाः ।

पं० अमरनाथ शास्त्री :

पश्चिम पञ्चापस्य 'रावलपिण्डी' नाम नगरे गृहीतजनुषाऽनेन 'वैदिकस्वरमोमांसा' नाम्ना वैदिकस्वरबोधको ग्रन्थो रचितः । चीनाभिसारः, पाणिनेः सूक्ष्मदर्शिता प्रभृतयोऽस्य केचन निबन्धाः संस्कृतसाहित्यस्य समर्थकाः विश्वसंस्कृते प्रकाशिताः ।

डा० श्यामदेव पाराशरः :

होशियारपुर मण्डलान्तर्गत सतनौर ग्रामे लब्धजन्माऽयं सुकविः होशियारपुरस्थ राजकीय महाविद्यालये संस्कृतव्याख्याता स्वकाव्यमधुरिम्णा माघप्रभृतीनां पुराणकवीनां स्मारयति, शृङ्गारशती, अन्योक्तिशतकम्, काश्मीरसुषमा, इति प्रकाशिताः तस्य रचनाः । राजसिंहचरितम् अप्रकाशितं खण्डकाव्यम् कादम्बिनी संज्ञा च अपूर्णा कथा । अयम् आशुकविः संस्कृतसाहित्यसम्मेलनस्याधिवेशने स्वर्णपदकं लब्धवान् ।

हंसराज अग्रवालः :

पञ्चापशासनस्यानेकेषु पदेषु लब्धप्रतिष्ठोऽयं प्रबन्धप्रदोप इति संज्ञया संस्कृतनिबन्धसंग्रहस्य रचयिता ।

डा० श्रुतिकान्तः :

फगवाड़ा नगर निकटे हृदियाबाद नाम्नि स्थितेनानेन विदुषा बहूनि वर्षाणि यावत् परिश्रम्य आनन्दवर्धनकृतस्य ध्वन्यालोकग्रन्थस्यालोचनात्मकं संस्करणं सम्पादितम् । छात्राणां कृते तेन लघुनिबन्धमणिमाला नाम्नो निबन्ध-संग्रहस्य रचनाऽपि कृता । हरवसंसिंहकृत गोविन्दसिंहचरितस्य गुरुगोविन्दसिंहभगवत्पादा इति नाम्ना संस्कृतेऽनुवादोऽपि कृतः ।

प्रा० साधुरामः :

पूर्वं करोड़ीमल कालेजे संस्कृतप्राध्यापकेन तेन केचन संस्कृत

निबन्धा लिखिता । 'अहो मनस्विता' इति शीर्षकेण संस्कृत एकाङ्की च रचितः ।

स्वयंप्रकाश शास्त्री :

रूपनगरान्नेदीयसि बलाचौर नाम्नि स्थाने लब्धजनुषाऽनेन यद्यपि भारतसेनाकार्यालय एव सेवा कृता तथापि सुरभारत्याः सपर्याऽपि काव्यरचनाद्वारेण विहिता । अस्य कृतयः - इन्द्रयक्षोद्यम्, मानसिंहचरितम्, अमृतमन्थनम् इति काव्यानि । तृतीया कृतिः उत्तर-प्रदेशशासनेन पुरस्कृता ।

डा० बहादुरचन्द्रश्चापोत्कटः :

भारतसर्वकारस्य पुरातत्त्वविभागे निदेशकपदम् अधितिष्ठतोऽस्य पिपीलिकापौरुषम् इत्याद्याः अनेकाः प्रकीर्णाः काव्यकृतयः 'विश्वसंस्कृते' त्रैमासिके प्रकाशिताः ।

यशोदानन्दन भारद्वाजः :

पश्चिम पञ्चापप्रदेशे लब्धजन्माऽयं भारतविभाजनानन्तरं देहलीनगरे कृतवसतिः इन्द्रप्रस्थीय - संस्कृत-परिषदो मन्त्री । अस्य संस्कृतभाषायां कृतयः - साहित्यावाटिकाख्यकाव्यसंग्रहे द्वे शुष्पे, कविसम्मेलनदिग्दर्शनम्, अय्यङ्गराभिनन्दनम्, मरुद्गणाः इति कृतिरप्रकाशिता ।

पं० तेजोभानुः :

अभिनवभर्तृहरिरित्युपाधिभाजा 'रावलपिण्डी' नगरे लब्धजनुषानेन विदुषा विप्रपञ्चदशी, श्रीचन्द्रचरितम् काव्यम्, स्तुति-मुक्तावली, नीतिशतकम्, शृंगारशतकम्, वैराग्यशतकम् इत्यनेकाः कृतयो रचिताः ।

डा० नरेन्द्रनाथः :

लाभपुरे गृहीतजन्मनाऽनेन कृष्णाभ्युदयनाटकम्, गौरवविलास इति द्वे काव्यकृती कृते ।

सत्यव्रत शास्त्री :

रूपनगरनिकटे कुरालीग्रामस्थस्य मुकुन्दवल्लभस्य ज्योतिर्विदः पुत्रेण विदुषाऽनेन भैरवस्तवः खण्डकाव्यम्, भ्रमभञ्जनं नाटकं मातृ-स्तोत्रम् चेति तिस्रो रचनाः कृताः ।

ब्रजमोहन शर्मा :

होशियारपुरस्थेनाऽनेन संस्कृतसंजीवनी नामकं पुस्तकम् रचितम् ।

सूतदेव हंसः :

मलेरकोटलास्थित - राजकीयमहाविद्यालये व्याख्यात्राऽनेन काश्चित् प्रकीर्णकाव्यकृतयो रचिताः ।

अन्यप्रदेशोद्भवैरपि पञ्चनदप्रदेशं वृत्तिहेतोः श्रयद्भिर्ऽन्यैः संस्कृतवाङ्मयस्याभिवृद्धिरनुष्ठिता तेषु माधवशास्त्रिभण्डारिणा शब्दकौस्तुभादिसहित-महाभाष्यस्य सम्पादनम् अनुष्ठितम् । गढ़वालाभिजनैरपि देहरादूनं निवासस्थानतयाऽऽश्रयद्भिर्महामहोपाध्याय पं० परमेश्वरानन्दशास्त्रिभिः पूर्वं लाभपुरे पश्चाच्च जालन्धरनगरे चण्डीगढे चाध्यापयद्भिः सुरभारत्यां निम्नलिखिता कृतयो रचिताः—

नागानन्दनाटकस्य सम्पादनं टीका च, प्रतिमानाटकस्य काव्य-दीपिकायाश्च, विदग्धमुखमण्डनस्य च सम्पादनं टीकाश्च, साहित्य-दर्पणस्य तृतीयपरिच्छेदावधि टीका, तैत्तिरीयसंहिताया सायणभाष्य-स्य हिन्द्यामनुवादः (पूर्वार्धम्) मकरन्द-संस्कृतरत्नाकरयोः सम्पादनम् गिरिधरशर्मचतुर्वेदानां भाषणग्रन्थस्य संस्कृतानुवादः ।

डा० धर्मेन्द्र कुमार गुप्तः :

अयं जन्मना मध्यप्रदेशवास्तव्योऽधुना पटियालास्थिते पञ्जाबी-विश्वविद्यालये प्राचार्यः । अनेन दण्डिकृत काव्यादर्शस्य सम्पादनं कृतं तत्र स्वोपज्ञा सुदर्शनाख्या व्याख्या च रचिताः ।

डा० सिद्धेश्वर वर्मा :

प्रसिद्ध भाषाविज्ञानविदाङ्गेन शिशुपालवधस्य सर्गद्वयात्मिका टीका रचिता । अन्यत्साहित्यं त्वांगलभाषायामेव ।

जगद्राम शास्त्री :

हिमाचलवास्तव्येनानेन पञ्चापप्रदेशस्य बहुषु नगरेषु संस्कृत-विद्यालयेष्वाजीवनम् अध्यापनकार्यम् अनुष्ठितम् । कविरत्नोपाधि-धारिणा तेन नैषधचरितस्य पञ्चसर्गविधि संस्कृतटीका, नागानन्द-नाटकस्य च टीका रचिता । मौलिककृतिषु च पञ्चसर्गात्मकं मदनचरितम् नाम काव्यं, छत्रशालविजयं नाम प्रौढं गद्यकाव्यं, संस्कृतसंगीतरामायणम्, प्रस्तावकौमुदी, कौण्डिन्यस्मृतिः इत्येता सुरभारत्या भाण्डागारम् अवर्धयन् । दुर्भाग्यवशात् एतासु केवलं कौण्डिन्यस्मृतिर्मुद्रिता ।

डा० मथुरादत्त पाण्डेयः :

कूर्माञ्चलवास्तव्येन होशियारपुरस्थराजकोयमहाविद्यालये हिन्दी-विभागे प्राध्यापकेनाङ्गेन पञ्चपल्लवम् इत्याख्यया एकाङ्कि-पञ्चकस्य स्वकृतस्य संग्रहः प्रकाशयितुमारब्धः ।

आचार्य जगदीशप्रसाद सेमवालः :

गढ़वालवासिना अनेन कठोपनिषदो वस्त्वाश्रित्य यमनाचिकेत-सीयं नामैकाङ्कं नाट्यं, दुर्गास्त्रोत्रं, दशगुरुचरितं नाम काव्यम् इत्येता रचना रचिताः ।

इन्द्रदत्त उनियालः :

टिहरी - गढ़वालवास्तव्यनानेन विश्वसंस्कृतस्य त्रैमासिकस्य सम्पादनं बहुभिर्वर्षैः क्रियते । अनङ्गहर्षकृतस्य तापसवत्सराजसंज्ञस्य नाटकस्य सम्पादनमपि अनुष्ठितम् ।

शशिधर शास्त्री :

गढ़वालवास्तव्येन चण्डीगढ़स्थ पञ्चाप विश्वविद्यालयीय पत्रा-

चारविभागे प्राध्यापकेन अनेन शाङ्करसर्वस्वं वीरतरङ्गिणीति द्वे काव्ये-
शोधसुधा नाम्ना प्रौढः शोधग्रन्थश्च रचितः ।

डा० सीताराम सहगलः :

पञ्चनदाभिजनेनाऽपि दिल्लोनगरे वसताऽनेन संस्कृतकाव्या-
न्येनकानि हिन्दीभाषायामनूदितानि, प्रकीर्णाः काव्यकृतयश्च देव-
गिरि कृताः ।

परमानन्द शास्त्री :

सहारनपुरमण्डलवास्तव्येनानेन हरिद्वारस्थ ऋषिकुले शिक्षा
लब्धा, जीवनं पञ्चापप्रदेश एव यापितम् । अनेन लिखितः करुणा
नामोपन्यासोऽपूर्ण एव । तस्य शैल्या वैशिष्ट्यं शिमलामार्गवर्णने -
'अमरकोष इव वारिवर्गः, कामनीनितम्ब इव वतुल' इत्यादिवाक्यांशैः
साध्वनुमातुं शक्यते । षोडशी इति शीर्षकेण च षोडशपद्यात्मिका
कविता तदीयं काव्यपाटवं व्यनक्ति । सप्तपञ्चाशदुत्तरैकोनविंशति-
शततमे ख्रिष्टाब्दे वृत्तस्य फगवाडानगरस्थ - संस्कृतसम्मेलनस्या-
ध्यक्षता-भाषणं तस्य काव्यमयमासीद् यस्य कवित्वप्रौढिमा - 'कान्ता
शरद् विजयते कविता सभा चे'ति श्लोकचरणेन स्फुटीभवति ।
संस्कृतगीतिसंग्रहे चलचित्रगीतरीत्या स्वरचितानां गीतानां मधुरं
सङ्कलनम् अस्ति ।

श्रीधरानन्दः :

गढ़वालवास्तव्येन कपूरथलास्थ रणधीर संस्कृत कालेजे प्रधाना-
ध्यापकपदमधितिष्ठताऽनेन लघुसिद्धान्तकौमुद्याः संस्कृतटीकाऽपि
रचिता ।

पशुपति भ्मा :

नेपालराज्यान्तर्गतजनकपुरनिकटे गृहीतजनुषा विदुषाऽनेन नेपाल
संज्ञं महाकाव्यं विरचितम् । अयं शृङ्गाररसस्य प्रौढः कविर्बहूनि
प्रकीर्णकाव्यापि विरचितवान् ।

जगदीश भाः :

दरभङ्गराज्यवासिनाञ्जेन विदुषाऽऽशुकविना लालवहादुर-
शास्त्रिचरितं नाम प्रबन्धकाव्यं व्यरचि । बहुसहस्रश्लोकपरिमाणं
किमपि प्राकृतकाव्यमपि तेन पूर्वं रचितमासीत् । तद्रचितानां प्रकीर्ण-
काव्यानां तु भूयसी संख्या ।

दुनीचन्द शास्त्री :

हिमाचलप्रदेशे गृहीतजनिमनाऽपि द्वाविंशतिवर्षेभ्यः होशियारपुरे
वातहितो निर्वसताञ्जेन विदुषा लोकगीतानि संस्कृतगिरि परिवर्ति-
तानि तदीयलये चाञ्जेकानि गीतानि रचतानि, 'धन्या गुरुणां महीं
इति शीर्षकेण पञ्चनदप्रशस्तिः, नैके संस्कृतनिबन्धाश्च तस्य प्रतिभां
परिचाययन्ति।

शिवप्रसाद भारद्वाजः :

उत्तरप्रदेशस्य पौड़ीगढ़वाल मण्डले गृहीतजन्मनाञ्जेन होशियार-
पुरे वृत्त्यर्थं तिष्ठता भारतसन्देशः, महावीरचरितम् इति काव्ये,
मत्कुणायनं व्यंग्यकाव्यम्, अभिनवरागगोविन्दम् गीतिकाव्यं, जीवन
जलधिरित्याख्यं गीतिकाव्यं, हूण-पराजयम्, सङ्गच्छवं संवदध्वम्
वैतरणी इति शीर्षकशीर्षण्यानि नाटकानि, अजेय-भारतम्, केसरि-
चङ्क्रम इति ध्वनिरूपके, साक्षात्कार इति नाम्ना भाणः, मायापतिः
इति सामाजिकम् एकाङ्कं रूपकम्, संस्कृतनिबन्धमणिमाला, संस्कृत-
निबन्धरत्नाकरश्चेति द्वौ निबन्धसंग्रहौ, महापुरुषचरितावलिरिति
जीवनचरितम् हिन्दी भाषायां च कालिद.सदर्शन इत्याख्यसमालो-
चनात्मको ग्रन्थ इत्येताः कृतयो रचिता । शिक्षाकाले प्रतापाम्बुदयं
नाटकम्, गङ्गावतरणचम्पूः, वेणीसंहारस्याऽङ्कुट्रयावधि संस्कृत-
व्याख्या इत्येता रचनाः कृताः । मञ्जूषाचौर्यात् तासां लोप एव जातः ।
शतप्रायानि प्रकीर्णकाव्यानि त्रिशत्प्रायाश्च शोधनिबन्धा यत्र तत्र
प्रकाशमिताः । संस्कृतभाषाया लोकप्रियताकाम्यया तस्यां रुवाई,

गजल, कव्वाली, स्वच्छन्दकविता प्रभृतयोऽनेके प्रयोगाः कृताः । एतासु कृतिषु भारतसन्देशः, हूण-पराजयम्, कालिदास-दर्शन-इत्येता रचना उत्तरप्रदेशशासनेन पुरस्कृताः । जोनराजकृतराज-तरङ्गिण्या भाषानुवादः प्रकाशनं प्रतीक्षते । पञ्चवर्षाणि यावत् विश्वसंस्कृतम् इति त्रैमासिकस्य सम्पानदम् अप्यनुष्ठितम् ।

अद्यत्वे पृथग्राज्यरूपेण प्रतिष्ठितो हरियाणाप्रदेशः त्रिगर्ता-दयोऽद्यतनहिमाचलप्रदेशभागाः कतिपयवर्षाणि पूर्वं पञ्चापराज्यस्यैवाङ्गताम् अभजन् । अतः तेषु स्थानेषु लब्धजनुषां सुरभारतीसमुपासकानां कृतयोऽप्यत्र यथाज्ञानं परिगण्यन्ते । एतच्चात्र निवेदनाय यदनेके पञ्चनदवास्तव्याः संस्कृतलेखका अत्र भारतराजधान्यां निवसन्ति परं तेषां परिचयाऽभावादेव नात्र लघौ निबन्धे तदीय-नामोल्लेखः न तु हेत्वन्तरेणेति समाजेऽस्मिन् विद्यमानैस्तादृशैर्मनीषिभिः क्षन्तव्योऽयम् अल्पज्ञो जनः । सामग्रीलाभे सति तत्कृतिनामादि-समावेशोऽपि यथास्थानं विद्यास्यत इति प्रतिज्ञायते ।

हरियाणाप्रदेशः—हरियाणाप्रदेशेऽनेके संस्कृतविद्वांसः स्वकृतिभिः सुरभारत्यां भाण्डागारं समर्धितवन्तः । तेषु 'रोहतकमण्डलान्तर्गत-मोई ग्रामवास्तव्यैश्चन्द्रमणिशास्त्रिभिरनेकाः काव्यकृतयो रचिताः । तासामन्यतमा नैगमप्रशस्तिरिति संज्ञा वीकानेरवास्तव्यस्य कस्यापि श्रेष्ठिनोऽभिनन्दिनी यस्यां कवयितुः परिचयः 'श्रीमांश्चन्द्रमणिः सुधाकरमणिः साहित्यचिन्तामणि' इति पद्यांशेन दत्तः । तस्य वैदुष्यविषये च 'धीचातुरी स्फुरति यस्य तुरीव तन्तौ साहित्यशास्त्रविषयेऽपि च शब्दशास्त्रे । हस्ते स्थिता हसति यस्य च वैद्यविद्या' इत्येवं विद्या-गर्वोक्तिः । तस्य शारदाष्टकं नाम स्तोत्रमामूलं विरोधाभासालङ्कृतम् ।

माधवाचार्यः :

करनालमण्डलान्तर्गतकौलग्रामे लब्धजनिः धार्मिकक्षेत्रे शास्त्रार्थ-

महारथोपाधिना प्रसिद्धोऽयं विद्वान् वक्तृतायामिव काव्यशक्तावपि विश्रुतकीर्तिरासीत् । कवीरचरितम्, ध्रुवचरितम्, दृष्टान्तदिग्दर्शनम् टुडेस्मृतिः इत्याद्यास्तस्य विख्याताः कृतयः । पुराणदिग्दर्शनम् हिन्धां लिखितमपि पुराणसाहित्यस्य प्रामाणिकत्वप्रतिष्ठापकं सद्गरिमाणं विभति ।

भिक्षारामः :

अयं हरयागाप्रदेशस्य प्रख्यातो विद्वान् वेद-वदाङ्गेषु निष्णातः शस्त्रार्थं च निपुण आसीत् । वेदिकसंस्कृत-व्याकरणविषयिणो कृतिः शब्दज्योत्स्ना, भृगुवशम्, नेहरूवंशम्, राजेन्द्रकाव्यम्, सामयिककाव्यम्, विष्णुस्तोत्रम्, आयुर्वेद-योगावलिकाव्यम्, गांधिचरितम्, नेहरूचरितम्, पटेलचरितम्, मालवीयचरितम्, राजेन्द्रचरितम्, रवीन्द्रचरितम् इत्यादीनि गद्यकाव्यानि वेदसुधा, वेदान्तचम्पूः, शुद्धिसमालाचना, वेदानां सर्वादित्वम् इत्यादयो धार्मिकादाशनिकाश्च प्रबन्धाः तस्य व्यापकपाण्डित्यस्य प्रख्यापकाः ।

छज्जूराम शास्त्री :

विद्यासागर इत्युपाधिना विभूषितोऽयं मनीषी सर्वशास्त्रविन्महाकविः प्रवक्ता चाऽऽसीत् । तेनाऽपि प्रभूतं साहित्यं रचितम् । यथा-कुरुक्षेत्रमाहात्म्यम्, दुर्गाभ्युदयं नाम नाटकं, सुलतानचरितम्, परशुरामविजयं, शिवपार्वतीपरिणयम् इति काव्यानि साहित्यशास्त्रीयग्रन्थः साहित्यविन्दुः पञ्चाध्यायपरिमिता निरुक्तटीका महाभाष्य-सिद्धान्तमुक्तावल्यादिविवृतिश्चेति ।

सत्यदेव, वाशिष्ठः :

भिवानीस्थेनाऽनेन नाडीतत्त्वदर्शनम् सत्याग्रहनीतिकाव्यम् विष्णुसहस्रनाम्नः सत्यभाष्यम् चतुर्षु भागेषु विभक्तम् इत्येताः प्रबन्धकृतयोऽनेकाः प्रकीर्णरचनाश्च कृताः ।

हजारीलालः

रोहतकनगरे गौड़ब्राह्मण - संस्कृत - महाविद्यालयेऽध्यापकेनानेन विदुषा संस्कृतमहाकविदिव्योपाख्यानम् शिवप्रतापविरुदावली, कादम्बरीशतकम् इत्येता अनेकाः काव्यकृतया रचिताः ।

सीताराम शास्त्री :

भिवानीनगरस्थ ब्रह्मचर्याश्रमस्थापकेनाऽनेन विदुषा निरुक्तस्य विस्तृतं भाष्यं विरचितम् ।

राधाकृष्ण शास्त्री :

भिवानीवास्तव्येनाऽधुना संन्यासग्रहणानन्तरं निगमबोधतीर्थ इति संज्ञया विश्रुतेनानेन विदुषा हरियाणावैभवम् नाम प्रबन्धकाव्य रचितम् । इदं काव्यम् उत्तरप्रदेशशासनेन हरियाणाशासनेन च पुरस्कृतम् ।

विद्याधर गौड़ः

अनेन विदुषा कर्मकाण्डक्षेत्रेऽनेके ग्रन्थाः प्रणीताः । 'यथा कात्यायनश्रौत सूत्रस्यसरला वृत्तिः, कात्यायनश्रौतसूत्रस्य भूमिका, शतपथब्राह्मणभूमिका, शुल्बसूत्रव्याख्यानम् इत्यादयः ।

मेधाव्रतः

झज्जरगुरुकुल आचार्यपदं भजताऽनेन दयानन्ददिग्विजयं नाम महाकाव्यं, कुम्दिनीचन्द्रः इत्युपन्यासः, श्रीरामचरितामृतम् काव्यम् ईशोपनिषत् काव्यम्, ब्रह्मचर्यशतकम्, नारायणस्वामिचरितम् काव्यं ब्रह्मचर्यमहत्त्वम्, महर्षिविरजानन्दचरितम् इति काव्यानि, प्रकृति-सौन्दर्यं नाम नाटकम् इत्येताः कृतयः प्रणीताः ।

शिवनारायण शास्त्री :

भिवानीवास्तव्येन वर्तमाने देहल्यां करोड़ीमल महाविद्यालये संस्कृतविभागे प्रवक्त्रा हिन्दीभाषाया द्वारेण शास्त्रीयक्षेत्रे पुष्कलं

कर्म कृतम् । तस्य निरुक्तमीमांसा पञ्चाव्यायावधिनिरुक्त-व्याख्या
सुतरां वैदुष्यपूर्णे कृतो । नवाम्बराख्या गोताव्याख्योत्तर प्रदेशशासनेन
पुरस्कृता ।

हिमाचलप्रदेशवास्तव्याः साहित्यकाराः :

हरियाणाप्रदेशवास्तव्यानामिव हिमाचलप्रदेशवास्तव्यानां
विदुषामपि संस्कृतसाहित्यभाण्डागारवृद्धौ महद्योगदानम् । बहुविधं
साहित्यं तत्रत्यैर्मनीषिभी रचितं यस्य विवरणं समासतोऽधस्तात्
प्रस्तूयते ।

चन्द्रशेखरः 'बेबसः' :

हिमाचलप्रदेशान्तर्गतं कुलूतनगरीवासिनाऽनेन गुरुनानकाष्टकम्
हिमाचल-प्रशस्तिरिति द्वे काव्यकृती रचिते ।

दिवाकरदत्त आचार्यः :

शिमलानगर्या जाखूस्थानात् प्रकाश्यमानाया दिव्यज्योतिरिति
ख्यातायाः संस्कृतपत्रिकायाः सम्पादक आचार्यमहाभागः संस्कृत सेविनां
नाऽविदितः । अस्याः पत्रिकाया द्वाारेण स चिराद देवगव्याः संवर्धने
संरक्षणे च निरन्तरं निरत आस्ते । १९७१ वर्षे प्रकाशितस्तदीयो
विशेषाङ्को देशस्य प्रमुखसंस्कृतसाहित्यकृतां सचित्रं परिचयं प्रस्तौ-
तीत्यहो तदीयोपयोगिता । तस्य काश्चन काव्यकृतयोऽपि सन्ति ।
यथा- हिमालयः, रे तरुवर !, कृषकः इति त्रीणि प्रकीर्णकाव्यानि ।

दुर्गादत्त शास्त्री :

हिमाचलप्रदेशान्तर्गतनलेटी ग्रामवास्तव्येनानेन राष्ट्रपथप्रदर्शनम्,
तर्जनी, मधुवर्षणम् इति त्रीणि शिक्षाप्रदानि काव्यानि प्रणीतानि ।
हिमाचलगौरवम्, पश्य प्रभावं कलेः, स्नेहस्य सूत्रेण भवन्तु वद्धाः
इति प्रकीर्णकाव्यकृतयस्तदीयरचनानां भावसम्पद आदर्शाः ।

परमानन्दशास्त्री :

सिरमौरमण्डले गृहीतजनुषानेन मनीषिणा शास्त्रक्षेत्रे ऋक्सूक्त-

संग्रहस्योपोद्घातेन सहितं पञ्चाध्यायात्मकं निरुक्त रहस्य षडध्या-
यात्मकं सांख्यसूत्रभाष्यम् तत्त्वज्ञानमञ्जूषा इति ग्रन्थत्रयं काव्यक्षेत्रे
च पञ्चदशसर्गात्मकम् ऐतिहासिकम् इन्दुकाव्यं च निर्मिते ।

केशवराम :

महासूमण्डले गृहीतजन्माऽयं हिमाचलवैभवम्, अरुणपर्णाः
'वल्लकी' इति काव्यत्रयस्य रचयिता ।

चक्रधारी शास्त्री :

काँगड़ामण्डले लब्धजनुषोऽस्य विदुषः रसचन्द्रिका वात्स्यायन-
कामसूत्रम् इति द्वे कृती ।

आचार्य सुग्रीवानन्दः :

ऊनामण्डलान्तर्गत डेरा बाबा रूद्रू संज्ञस्याश्रमस्याध्यक्षेण विद्वा
ऽनेनाचार्येण चतुर्वर्गमीमांसेत्यपरनामधेयं परमार्थदर्शनं नाम पुस्तकं
प्रणीतम् ।

मनसाराम शर्मा 'अरुणः' :

अस्य 'हे भारति !' 'जननान्तरसौहृदानि' इति द्वे काव्यकृती
विद्येते । अभिनवकविताधारायाम् 'वनिका' माध्यमिका इति द्व
रचने । प्रथमा पद्ये द्वितीया च गद्ये वर्तते ।

शुकदेव शर्मा :

अस्य 'आधारः, निर्वाचनम् आशीर्वादः' इति त्रिषु भागेषु विभक्ता
'हिमाचले तिष्ठति विश्वतीर्थम्' इति प्रख्याता काव्यकृतिः ।
गोविन्दसागरस्य कथाऽपि तेन काव्यशैल्यां प्रणीता ।

कान्ताचार्यः :

अनेन विश्वस्य पञ्च महामानवान् अधिकृत्य विरचिता पद्यावली
भारतस्य स्वाधीनतारजतजयन्ती, हिमाचलो दिव्यविभूतिभूमिः
सुविकासो हिमाचले इति तिस्रः काव्यकृतयः तस्य प्रतिभाया
निदर्शनम् ।

मथुराप्रसाद दीक्षितः :

जन्मना उत्तरप्रदेशवास्तव्योऽपि सोलननरेशस्य राजगुरुपदं भजन् महामहोपाध्यायविरुद्धभाग्यं विद्वान् हिमाचलप्रदेशेनाऽपि सह सम्बद्ध ऐवेत्यस्यां परम्परायां तस्य रचना अपि परिगणनीया भवन्ति । तासां नामान्यधस्ताल्लिख्यन्ते वीरप्रतापम्, पृथ्वीराजविजयम्, गाँधि-विजयम् (द्वयङ्कम्), भारतविजयम् भक्तसुदर्शनम् इति पञ्च नाटकानि कामशास्त्रीयं केलिकुतूहलम्, अभिधानराजेन्द्रकोषः, पालिप्राकृत-व्याकरणम्, प्राकृतप्रदीपः, मातृदर्शनम्, कुण्डगोलनिर्णयः रोगिमृत्यु-दर्पणम् ।

बलदेव सिंहः

शिमलास्थिते हिमाचलप्रदेश - विश्वविद्यालये संस्कृतविभागा-ध्यक्षेण अनेन हर्षदर्शनम् इत्याख्यमेकाङ्कं नाटकं लिखितं यद् विश्व-संस्कृतं नाम्नि त्रैमासिके प्रकाशितम् ।

काशीराम शास्त्री :

अनेन विदुषा वैशेषिकदर्शनस्य विस्तृतं पर्यालोचनं संस्कृतभाषया कृतम् । एतान् विदुषोऽतिरिच्य सन्त्यनेके येषां नामादिज्ञानं प्रस्तुत-प्रबन्धुर्नास्ति । अतो न तद्-विषये केनाऽप्यसूयाकषायितनयनेन भाव्यम् । लघौ च निबन्धेऽस्मिन् न कृतीनां गुणदोषादिसमीक्षणं तदुद्धरणदानं च संभवतीति न तदर्थं प्रयतितम् । एतावत्तु वक्तुं शक्यते यत् सुरभारतीविषये पञ्चापप्रदेशे प्रतिदिनं जनेषूदासीनता प्रसरति । तत्र विरला एव जनाः संस्कृत-पठन-पाठने मरुचयः । एतादृश्यां स्थितौ तत्रोत्तरकाल एतादृश-साहित्यनिर्माणस्याशा क्षीण-क्षीणैव लक्ष्यत इति शम् ।

विंशशताब्दीयरामकाव्यपरम्परायां

‘श्रीरामविलापः’

(डा० रमाकान्त शुक्लः)

रामकथा हि अनितरसाधारणी कथा । तन्माध्यमन विश्वस्मिन्
अनेकैः कविभिस्तत्तद्भाषासु स्वानुभूतेरभिव्यक्तिः कृता । अतीते तु
रामकथापरकाणि काव्यानि कविभी रचितान्येव, विषयां शताब्द्या-
मपि संस्कृतेऽनेकेषां रामसम्बन्धिनां काव्यानां रचना सञ्जाता । तत्र
महाकाव्य-खण्डकाव्य-गीतकाव्य-चित्रकाव्य-नीतिकाव्यादीनि सन्ति ।
तेषां संक्षेपतश्चर्चात्र विधीयते । इदमपि प्रारम्भ एव निवेदनीय-
मस्ति यदत्र दत्ता सूचना न सम्पूर्णा । यतो हि अद्यापि अनेकानि
काव्यानि अप्रकाशितावस्थायाम् अज्ञातावस्थायां च तिष्ठन्ति ।

विंशशताब्देरारम्भ एव इलत्तूर रामस्वामी शास्त्रिणा (१८२४-
१९०७) अष्टादशसर्गात्मकं ‘सुरूपराघवम्’ ‘रामोदयं’ चेति महा-
काव्यद्वयं रचितम् । ‘विद्योदय’ पत्रिकायां (१९१९) ‘रामरसाणव’
नाम एकोनविंशतिसर्गात्मकं काव्यं प्रकाशितं जातम् । श्रीकुट्टमन्तु
चेरिय राम कुरूप (१८४७-१९०६) महाभागेन ‘सीतास्वयम्बरम्’
नाम यमककाव्यं ग्रथितम् । सूर्यनारायण अष्टवरिणा ‘सीतापरिणयं’
काशीनाथेन ‘वैदेहीपरिणयम्’, श्रीमत्या कामाक्ष्या अभिनवरामायणं
सौंठी भद्राद्रि रामशास्त्रिणा (१८५६-१९१५) श्रीरामविजयम्
कविसार्वभौम कुडगल्लूर कुच्चुनि तुम्बुरान (१८५८-१९२६) महा-
भागेन त्रयोदशसर्गात्मकं ‘रामचरितपूरणम्’ अष्टसर्गात्मकं
‘उत्तररामचरितम्’ चे । महाकाव्यद्वयं, बटुकनाथशर्मणा (१८६५-

१९४४) च 'सीतास्वयम्बरम्' नाम महाकाव्यं रचितमिति 'आधुनिकसंस्कृतसाहित्ये' डा० हीरालाल शुक्लः सूचयति ।

१९७० तमेशवीयेऽब्दे श्रीरामविशाल त्रिपाठी 'श्रीराम-चरितम्' नाम सरलकाव्यं, १९७८ तमेशवीयेऽब्दे आचार्य रमेशचन्द्र शुक्लः 'सुगमरामायणं' डा० रेवाप्रसाद द्विवेदी च 'सीताचरितम्' [रचयामासुः । 'सुगमरामायणं' 'सीताचरितं' चावलम्ब्य 'अर्वाचीनसंस्कृते' एतत्पंक्तिलेखकेन डा० कृष्णकान्त-शुक्लेन डा० रमेशकुमार लौ - महाभागेन च विस्तृता चर्चा कृता; अतोऽत्र केवलं स्थानानुरोधात् सूच्यते यदत्र राष्ट्रीयभावना नवोत्सा-हेन समुल्लसति । 'रामचरितम्' हि सरलभाषायां बालानामपि कृते बोधगम्यं स्यादिति रचितम् । तत्र वाल्मीकिरामायण-अध्यात्म-रामायणयोर्वर्णितैव कथा प्रायेण स्वीकृता । 'तुलसीमानसनलिनम्' इत्याख्यो रामचरितमानसस्य काव्यानुवादोऽपि स्व विच्छित्ति-विकिरति ।

खण्डकाव्येषु गणपतिवेदान्तकेसरी (१८७१-१९१३) - कृतम् 'तारकावधम्' वेकंटेश्वरामन सोवाणी (१८८२-१९२५) रचितं 'रामचन्द्रोदयं' (४सर्गात्मकं), सी० शङ्गुन्नि नायरकृतम् (१८९५-१९४२) 'सीताहरणम्' आचार्य रमेशचन्द्र शुक्लकृतं (१९७४) 'भरतचरितामृतम्' डा० लड्डुकेश्वरशतपथीशर्मविरचितं 'रामचरितम्' च उल्लेखनीयत्वेनावतिष्ठन्ते ।

चित्रात्मकरामकाव्येषु मन्दिकल रामशास्त्री (१९०५) कृता 'सीतारावणसंवादभूरी' लक्ष्मणसूरिरचितं 'अक्षरमालिका-रामायणम्' (१९०४), 'गायत्रीरामायणं' च (१९०३) उल्लेखितुं शक्यन्ते ।

नीतिपरकरामकाव्येषु एल्लत्तूर सुन्दरराज अय्यंगार (१८४१-

१९०५) कृतं 'नीतिरामायणम्' सुब्रह्मण्यसूरिकृतम् आसेचनक-
रामायणम्' (१८५०-१९१३) च उल्लेखनीये स्तः ।

गीतिकाव्येषु सुब्रह्मण्यम् सूरिकृतं 'रामावतारम्' 'विश्वामित्र-
यागम्', 'सीताकल्याणम्' च श्री भि० वेलणकर रचितं (१९८२)
'बालगीतं रामचरितम्' च उल्लेखनीयतां भजन्ते यत्र संगीतानुसारं
रामकथा प्रस्तूयते ।

एतेषां काव्यानां विविधदृष्टिभिरध्ययनं कर्तुं शक्यते ।
आशासे शोधार्थिनोऽस्यां दिशि दत्तावधाना भविष्यन्ति ।

'श्रीरामविलापः'

अस्यां रामकाव्यपरम्परायां नेपालवास्तव्यकविरत्न श्रीकृष्ण-
प्रसाद 'धिमिरे' रचित १९८० ई० वर्षे प्रकाशितं 'श्रीरामविलापः'^१
इत्येतन्नामं खण्डकाव्यमपि समुल्लसति यद्विषये समासतोऽधस्तात्
चर्चा क्रियते ।

कविनास्मिन् खण्डकाव्ये १७० पद्यैः सीताहरणानन्तरं लक्ष्मण-
स्याग्रे कृतः श्रीरामस्य विलापो निबद्धः । कविना पूर्वाहस्यादिमा-
भिरष्टाभिर्वसन्ततिलकाभिः संक्षेपतो रामस्य जन्मनः सीताहरणपर्यन्तं
कथानकमुपन्यस्तम् । तदनु सीतावियोगे पम्पासरोवरसमीपवर्ति-
दृश्यावलिविलोकनविकलितस्य रामस्य विरहोच्छ्वासाः प्रस्तुताः ।
सर्वाण्यपि संयोगकालीनानि सुखदानि वस्तूनि रामाय दुःखदानि
प्रतीयन्ते । उत्तरार्द्धे लक्ष्मणस्तं सान्त्वयति किन्तु रामः प्राकृतजन
इव स्व प्रियावियोगे व्याकुलतां भजते । लक्ष्मणमयोध्यां गन्तुमाज्ञा-
पयति स्वयं च वन एव निवसितुमिच्छति ।

-
१. रचयिताः कविरत्न श्री कृष्णप्रसाद शर्मा धिमिरे । प्रकाशकः - श्रीकृष्ण-
ग्रन्थमाला प्रकाशनम्, टङ्गाल गहिरीधारा, काठमाण्डू, नेपालः । प्रकाशन-
वर्षम् १९८० ई० । मूल्यम्-५-०० रूप्यकाणि । पृष्ठसंख्या-६८ ।

रामस्य वचः श्रुत्वा लक्ष्मणः कथञ्चित् तस्योत्साहवर्धनं करोति ।
रामश्च तद्वचनमाकर्ण्य ऋण्यमूकगिरिं प्रति प्रतिष्ठते । इदमस्ति
काव्यस्यास्य कथावस्तु ।

काव्येऽस्मिन् कविना प्रकृतेरुद्दोषनरूपस्य चारु वर्णनं कृतम्,
सर्वत्र प्रसादगुणस्य छटा विलोकनीया । क्वचित् (यथा पूर्वाद्धं
४५, ६३ पद्ययोः) छन्दोदोषः सम्भवतोः मुद्रणानवधानतया दृश्यते ।

सहृदयाणां मनोविनोदाय काव्यादेर्कोऽंशः प्रस्तूयते । सीतावियोगे
श्रीरामः प्रियासहितं मयूरमेव आत्मनो वरतरं मन्यमानो लक्ष्मणं
व्याहरति—

‘तत्पश्य लक्ष्मण ! मयूरगणा अमी स्वी
पक्षौ प्रसार्य बहुवर्णविचित्रितांशौ ।
नृत्यन्त उद्गतमनोजविकारवेगाः
स्वाः स्वा प्रियाः समनुसृत्य मुदा रमन्ते ॥
नृत्यन्तमात्मगतभावममुं मयूरं
दृष्ट्वा प्रियाऽस्य शिखिनी च विवृद्धकामा ।
रन्तुं प्रियेण सह साऽऽरभताऽत्र गत्वा
मत्वा प्रियञ्च तदवस्थमुदारचेष्टम् ॥
धन्यो भुजङ्गभुगयं शिखिनीद्वितीयो
यो नृत्यतीह ललितं प्रियया सहैवम् ।
यस्य प्रियाऽपि न हृता खलराक्षसेन
यद्बान्धवाश्च सततं सुखिनोऽपि सन्ति ॥

(रामविलापः, पूर्वार्धः ४७-४९)

काव्यस्यास्य रचना कविना १९७३ तमे ईशवीयाब्दे कृता,
प्रकाशनं च १९८० तमेशवीयेऽब्दे कृतम् । कविनास्य हिन्दु नुवादोऽपि
कृतः ।

वस्तुतः प्रियाविहीनस्य कस्यापि प्राणिनो या स्थितिर्भवितुं
शक्यते सैव स्थितिः सीताविहीनस्य रामस्यापि कविना चित्रिता ।
अत एव ग्रन्थान्ते कविः कथयति—

‘तद्ब्रह्मणोऽपि भवति स्थितिरोदृशी चेत्
काऽस्माकमत्र सुकथेति विचारितेऽस्मिन् ।

कृष्णप्रसादधिमिरेकृतखण्डकाव्ये

ग्रन्थः समाप्तिमगमल्लघुसोत्तरार्धः ॥

(उत्तरार्धः, ८६)

नून हीदं काव्यं सहृदयानां चेतस्सु रसधारां प्रवाहयितुं समर्थम् ।
कविरत्न श्रीधिमिरे-महाभागोऽस्य रचनार्थं वर्धाप्यते ।

श्रीगान्धिरित-वैशिष्ट्यम्

(डा० रमाकान्त शुक्लः, ६ वाणी विहारः, नयी दिल्ली-११००५६)

महात्मानः श्रीगान्धिरितं विश्वस्य नैकैर्लेखकैर्विविधभाषासु, छाया-चित्रकारैर्विविधच्छायाचित्रेषु, चित्रकलाविशारदैर्विविधचित्रेषु, मूर्तिकारैर्मूर्तिषु चलचित्रनिर्मातृभिरिविविधचलचित्रेषु, तत्तत्कलाकोविदैः कलाकारैश्च तत्तत्कला-कृतिषु स्वप्रतिभानुसारं चित्रितम् । प्रायः सर्वस्वेव भारतीयासु भाषासु तस्य युगप्रेरणादायकं चरित्रं लेखकैः स्वलेखनीविषयीकृतम् । १९६६ तमेशवीयेऽदे केन्द्रीय-हिन्दी-निदेशालयेन श्रीभवानीप्रसाद मिश्र-डा० प्रभाकर माचवे-महाभागयोः सम्पादकत्वे 'मृत्युञ्जयी'ति शीर्षकेण काव्य-संकलनं प्रकाशितं यत्र संस्कृत-असमिया-अंग्रेजी-उडिया-उर्दू-कन्नड-कश्मीरी-गुजराती-तमिल-तेलुगु-पंजाबी-बंगला-मराठी-मलयालम-सिन्धी-हिन्दी-भाषासु रचिता अष्टा-शीति (८८) संख्यकाः कविताः संकलिताः सन्ति । एवमेव केचनान्येऽपि ग्रन्थाः लभ्यन्ते यत्र महात्मागान्धिनो जीवनं दर्शनं चाधारीकृत्य लेखाः कविताश्च प्रकाशिताः सन्ति ।

संस्कृतेऽपि महात्मानं गान्धिनमवलम्ब्य नैकानि गद्य-पद्यमयानि काव्यानि नाटकानि च विरचितानि येषु श्रीचारुदेवशास्त्रि-महाभागेन विरचितं 'श्रीगान्धि-चरितम्' अनितरसाधारणं वैशिष्ट्यं बिभर्ति ।

श्रीगान्धिरितकर्ता प्रो० चारुदेवः शास्त्री

श्रीचारुदेवशास्त्रिमहाभागः (८.५.१८६६—६४.१९८७) संस्कृतस्याद्वितीयो विद्वान्, लब्धप्रतिष्ठो लेखकः, प्रभावी वक्ता ख्यातनामा परोपकारी चासीत् । पाणिनीयव्याकरणस्य तु स अगाधपाथोधिरेवासीत् । अत एव तन्मित्राणि प्रशंसकाश्च तमभिनवपाणिनिं व्यपदिशन्ति स्म । सदैव ज्ञानार्जने लीनः सन् शास्त्रिमहाभागः एकनवतिप्रायवर्षावस्थायामपि प्रत्यहं सप्ताष्टघण्टापर्यन्तं कार्यं करोति स्म । तस्य अविरतपरिश्रमः, कार्यक्षमता, नियतजीवनञ्च यूनां कृते

आदर्शतां यान्ति । तत्प्रणीताः विंशतिसंख्याका ग्रन्थाः, 'व्याकरणचन्द्रोदयः' इति 'उपसर्गार्थचन्द्रिका' चेति, पञ्चखण्डात्मिके द्वे ग्रन्थमाले अष्टादश शोध-निबन्धाश्च प्रकाशिताः सन्ति ।

श्री शास्त्रिमहाभागः पञ्चाम्बु-प्रदेशस्य 'होशियारपुर' जनपदान्तर्गते अहियापुरास्थे ग्रामे पितुः श्रीरामकृष्णात् जनन्यां श्रीमत्यां भागवन्तीदेव्यां ८-५-१८९६ ई० तारिकायां जनि लेभे । तस्य प्राथमिकशिक्षा निकटस्थे 'टांडा' ग्रामे 'एंग्लोवर्नाक्यूलर मिडिल-स्कूले' सम्पन्ना । परीक्षां समाप्य अयं जालन्धरे एस०डी०ए० एस० हाईस्कूले प्रवेशं लब्धवान् । तदनु लाहौरस्थे डी० ए० वी० कालेजे लब्धप्रवेशः सन् ततः एम० ए० परीक्षां प्रथमश्रेण्यां सर्वाधिकाङ्कलाभेन समुत्तीर्य स्वर्णपदकं प्राप्तवान् । इण्टरमीडियेट-बी०ए०-कक्षयोः विशेषयोग्यता-लाभादयं पंजाब-विश्वविद्यालयतः छात्रवृत्ति लेभे ।

१९२१तः श्रीशास्त्रिमहाभागेन जालन्धरस्थे डी० ए० वी० कालेजे अध्यापनं प्रारब्धम् यद्यपि तदावधि तस्य एम० ए० कक्षायाः परीक्षाफलमपि नोद्घुष्टमासीत् । मासद्वयानन्तरं यदा परीक्षाफलमुद्घुष्टं तदास्य नियुक्तिः लाहौरस्थे डी० ए० वी० कालेजे संजाता यत्र हि असी १९४७ ई० पर्यन्त-मध्यापायामास । देशविभाजनानन्तरं डी० ए० वी० कालेजे अम्बालानगरे पुनरुद्घाटिते सति १९४८ तः तेन पुनरपि तत्रैव अध्यापनं प्रारब्धम् । १९५१ तमेऽश्वीयेऽब्दे पञ्चपञ्चाशद्वर्षावस्थायां स डी०ए०वी० कालेज-सेवातोऽवकाशं प्राप्तवान् । तदनु किञ्चित्कालानन्तरं सोऽम्बालाकटके नवप्रारब्धे गान्धि-मैमोरियल-नेशनलकालेजे वर्षद्वयं यावदध्यापयामास । तदनु एकवर्षं यावत् 'दिल्लीस्थे पंजाब-विश्वविद्यालय कैम्पकालेजेऽध्यापितवान् ।

श्रीशास्त्रिमहाभागः संगीते प्रगाढां रुचिं निदधाति स्म । तेन कतिपय-वर्षैः, संगीतशास्त्रस्य नियताभ्यासः कृतः । कारयित्वा भावयित्वा च प्रतिभया समन्वितः स महात्मनो गान्धिनः जीवनचरितं १९३० तमेशवीऽयेब्दे 'श्रीगान्धि-चरितम्' इति ग्रन्थमाध्यमेन न्यग्रन्तात् । अर्वाचीनसंस्कृतस्य अयं हि गद्यग्रन्थः श्रीशास्त्रिणो व्याकरणाधिकारस्य, लोकचेतनायाः बोधस्य देशभक्तेश्च सुतरां परिचायकः ।

श्रीशास्त्रिणः शोधकृतिषु सविशेषमुल्लेखनीये स्तः—'व्याकरणचन्द्रोदयः' इति 'उपसर्गार्थचन्द्रिका' चेति ग्रन्थमाले । पञ्चखण्डात्मिका व्याकरण-चन्द्रोदय-ग्रन्थमाला २३३२ पृष्ठेषु सम्पूर्णा । अस्याः प्रकाशनं १९६९ तः १९७३ पर्यन्तं संजातम् । उपसर्गार्थचन्द्रिका १२०० पृष्ठेषु प्रकाशिता ।

प्रो० शास्त्री भर्तृहरेः वाक्यपदीयस्य प्रथमकाण्डस्य सर्वप्रथमः परिष्कृतिं आसीत् । वाग्व्यवहारादर्शः, महाभारतवचनानामृतं, श्रीमद्भागवतभाषापरिच्छेदः रामचरितामृतम्, नारदीयपुराणस्य भूमिका इत्यादयः अनेके महत्त्वपूर्णः ग्रन्थाः श्रीशास्त्रिणः कीर्तिं विस्तारयन्ति ।

प्रो० शास्त्रं संस्कृतसाहित्यस्य अपूर्वसेवार्थमनेकशो राष्ट्रीयसम्मानेन सत्कृतो जातः । १९६५ तमेशवीयेऽब्दे अखिलभारतीय-संस्कृत-साहित्य-सम्मेलनस्य स्वर्णजयन्त्यवसरे तत्कालीनभारतराष्ट्रपतिना डा० राधाकृष्णन्-महाभागेन श्रीशास्त्री 'विद्यावाचस्पति' उपाधिना सम्मानितः । १९७१ तमेशवीयेऽब्दे अयं राष्ट्रपतिसम्मानपत्रेण सत्कृतो जातः । १९७३ तमेऽब्दे अस्य हीरकजयन्ती-मुपलक्ष्य खण्डद्वयात्मकः एकसहस्रपृष्ठात्मकश्च अभिनन्दनग्रन्थः प्राकाशयत यो हि ११ जनवरी १९७३ तारिकायामेकस्मिन् विशेषसमारोहे तत्कालीन-लोकसभाध्यक्षेण श्रीग्रदयार्लसिंहडिल्लोमहाभागेन अस्मै समर्पितः । २५-१०-१९८२ तारिकायां काशीहिन्दूविश्वविद्यालयेन अयं डी० लिट्० सम्मानोपाधिना सम्मानितः । १९८२ तमेशवीयेऽब्दे एव उत्तरप्रदेश-संस्कृत-अकादमी संस्कृत-साहित्यसर्जनार्थम् अस्मै पञ्चदशसहस्ररूप्यकात्मकं पुरस्कारं समर्पितवती । २७-३-१९८३ तारिकायां पंजावसर्वकारस्य भाषाविभागेन श्रीशास्त्री 'शिरोमणिसाहित्यकार' सम्मानेन ५१०० रूप्यकात्मकपुरस्कारेण स्वर्णपदकेन च सभाजितः । श्रीशास्त्री संस्कृतमतिरिच्य गुजराती-मराठी-जर्मन-रूसी-फ्रेंच-प्रभृतिभाषास्वपि नैपुण्यं दधार ।

अधोतिबोधाचरणप्रचारैः सारस्वतं व्रतं सम्यक् पालयतो ज्ञानमूर्तेः ऋषि-कल्पस्य प्रो चारुदेवशास्त्रिमहाभागस्य द्वे अपत्ये स्तः—एकः पुत्रः डा० सत्यव्रतः शास्त्री, एका च पुत्री श्रीमती उषा । डा० सत्यव्रतशास्त्रिमहाभागः स्वपितुः न केवलं पुत्र एवापि तु योग्यः शिष्योऽपि । दिल्ली-विश्वविद्यालयस्य संस्कृत-विभागे आचार्योऽसौ महानुभावः विश्वस्मिन्नपि जगति संस्कृत-विद्वत्कविरूपेण लब्धप्रतिष्ठो विराजते ।

२२-१-१९७८ ई० तारिकायां 'देववाणी-परिषद् दिल्ली' संस्थायाः प्रथम-वार्षिकाधिवेशनस्योद्घाटनं कुर्वद्भिः श्रीचारुदेवशास्त्रिमहाभागैः संस्कृतस्य प्रचारार्थं सङ्कीर्णवृत्तस्त्याग उदारमार्गस्याङ्गीकारश्च वरणीयत्वेन प्रतिपादितावास्ताम् । तेषामयं सन्देशोऽद्यापि प्रामाणिकतां दधाति ।

६-४-१९८७ तारिकायां अपराह्णे ३.३४ वादनकाले दिल्यां ज्ञानमूर्तिः प्रो० चारुदेवशास्त्रिमहाभागः हृदयगत्यवरोधात् स्वीयामैहिकयात्रामुपसंहृतवान् ।

श्रीगान्धिचरित-वैशिष्ट्यम्

श्रीचारुदेवशास्त्रिप्रणीतस्य 'श्रीगान्धिचरितस्य' वैशिष्ट्यप्रकाशनात्पूर्वं प्रसक्तानुप्रसक्त्या महात्मगान्धिपरकाणां प्रमुखसंस्कृतरचनानां परिचयोऽस्माभिः प्राप्तव्यः । १९३१ तमेशवीयेऽब्दे पण्डितया क्षमारावमहाभागया १८ अध्यायेषु, ६५९ श्लोकैः 'सत्याग्रहगीता' प्रणीता यस्याः प्रकाशनं १९३२ तमेशवीयेऽब्दे सञ्जातम् । अस्यां कृतौ १९३० तमं वर्षं यावन्महात्मनो जीवने घटितानां घटनानामाकलनं लेखिकया कृतम् । श्रीश्रीनिवासताडपत्नीकरमहाभागेन १९३२ तमेशवीयेऽब्दे 'गान्धीगीता' प्रणीता । अस्यां १९३२ तमवर्षाभिव्यापिघटना वर्णिता आसन् । यदा च १९४९ तमेशवीयेऽब्दे अस्या प्रकाशनं बभूव तदा लेखकेन १९३३-१९४८ वर्षाभिव्यापिनीनां घटनानामपि अत्र समावेशः कृतः । पण्डितया क्षमारावमहाभागया १९४४ तमेशवीयेऽब्दे 'उत्तरसत्याग्रहगीता' रचिता यत्र तया महात्मनो जीवनस्य १९३१-१९४४ तमवर्षाभिव्यापिनीनां घटनानां चित्रणं कृतम् । 'उत्तरसत्याग्रहगीता' १९४८ तमेऽब्दे प्राकाश्यं नीताभूत् । क्षमारावपण्डितया १९४९ तमेशवीयेऽब्दे 'स्वराज्यविजयः' प्राणायि यस्य प्रकाशनं १९६२ तमेऽब्दे सञ्जातम् । श्रीमथुराप्रसाददीक्षितमहाभागेन 'गान्धि-विजयनाटकम्' लिखितम् । स्वामिश्रीभगवदाचार्येण ७५ सर्गेषु ५,५११ श्लोकेषु च 'श्रीमहात्मगान्धिचरितम्' प्रणीतम् । अस्य महाकाव्यस्य त्रयः खण्डाः सन्ति—१. भारतपारिजातम्, २. पारिजातापहारः तथा ३, पारिजात-सौरभम् इति । कविनास्य महाकाव्यस्य रचना १९५१ तमेशवीयेऽब्दे सम्पूरिता, तस्मिन्नेव वर्षे चास्य प्रकाशनमनुष्ठितम् । १९५२ तमेशवीयेऽब्दे 'विश्व-संकृतम्' इत्याख्ये त्रैमासिकपत्रे श्रीविश्वनाथकेशवछत्रे-महाभागस्य 'अपूर्वः शान्तिसंग्रामः' प्रकाशितोऽभूत् यस्य कथानकं श्रीगान्धिनो दाण्डी-यात्रां परितो भ्रमति । अस्मत्पूज्यजनकेन श्रीब्रह्मानन्दशुक्लमहाभागेन 'श्रीगान्धिचरितम्' नाम खण्डकाव्यं प्रणीतं यस्य प्रकाशनं १९६० तमेशवीयेऽब्दे संवृत्तम् । कविना अस्मिन् १११ पद्यात्मके काव्ये महात्मनः सम्पूर्णं जीवनचरितं संक्षेपतो वर्णितम् ।

१९५९ तमेशवीयेऽब्दे पं० जयरामशास्त्रिमहाभागेन प्रणीतं 'श्रीगान्धि-बान्धवम्' प्रकाशितं जातम् । श्रीयतीन्द्रविमलचौधुरीमहाभागेन 'भारतजनकम्' नाम षोडशांकां नाटकं प्रणीतम् । आचार्य डा० रमेशचन्द्रशुक्लमहाभागेन १२५ पद्यात्मकं 'गान्धिगौरवम्' नाम काव्यं १९६९ तमेशवीयेऽब्दे रचितं यस्य प्रकाशनं तस्मिन्नेव वर्षे समपद्यत । श्रीयज्ञेश्वरशास्त्रिमहाभागेन १९६९ तमेश-वीयेऽब्दे 'भारतराष्ट्ररत्नम्' नाम काव्यं प्रणीतं यस्य पञ्चमी कविता 'राष्ट्रपिता महात्मा गान्धी' इत्यस्ति । अस्य प्रथमं प्रकाशनं १९७३ तमेऽब्दे सञ्जातम् ।

श्रीशिवगोविन्दत्रिपाठिमहाभागेन २.१०.१६६६—२२.२.१६७० तारिकान्तराले 'अष्टसर्गत्मकं ६६० श्लोकात्मकं च काव्यं रचितम्, यस्य द्वितीयं संस्करणं १६७७ तमेशवीयेऽब्दे संवृत्तम् । डा० ब्रोम्मकण्टिरामलिङ्गशास्त्रिमहाभागेन 'सत्याग्रहोदयम्' रूपकं १६६६ तमेशवीयेऽब्दे प्रकाशितम् । डा० चिन्तामणि-द्वारकानाथ देशमुख-महाभागेन 'गान्धिसूक्तिमुक्तावली' प्रणीता । पण्डित-रघुनाथप्रसादचतुर्वेद-महाभागेन 'गान्धिरमकाव्यम्' प्रणीतम् ।

डा० किशोरनाथ ज्ञा महाभागेन 'बार्' इति शीर्षको ग्रन्थः संस्कृतभाषाया-मनूदितः । अस्य प्रकाशनं १६७६ तमेशवीयेऽब्दे जातम् । श्रीमुत्तुलम् श्रीधर-महाभागेन अष्टादशसर्गत्मकं १२८२ पद्यात्मकं च 'नवभारतम्' नाम महाकाव्यं प्रकाशितं यस्य ६-७ सर्गेषु महात्मगान्धिनश्चर्चा विहिता । एवमेव श्री के०वी० एल० शास्त्रि-महाभागेन 'महात्मविजयम्' श्री वी० नारायणनायरमहाभागेन 'महात्मनिर्वाणम्', पं० साधुशरणमिश्रमहाभागेन 'श्रीमद्गान्धिरचितम्' श्री सी० पाण्डुरंगशर्ममहाभागेन 'सत्याग्रहकथा', पं० लोकनाथशास्त्रिमहाभागेन 'गान्धिविजयं' श्रीविद्यानिधिशास्त्रिमहाभागेन च 'श्रीगान्धिरचितम्' विरच्य महात्मनश्चरितमुपवर्णितम् । सद्य एव (१६८६ तमेशवीयेऽब्दे) 'देववाणी-परिपद्, दिल्ली' ति संस्थया श्रीशिवकुमारमिश्रप्रणीता 'गान्धिसूक्तिसप्तशती' प्रकाशिता यस्यां महात्मनो विचाराः संस्कृतपद्यमाध्यमेन प्रस्तुताः । एवमेव अन्या अपि काश्चन रचनाः स्युर्या महात्मगान्धिनमवलम्ब्य प्रणीताः स्युः ।

उपर्युक्तरचनानां सर्वेक्षणेनेदं सुतरां जायते यत् श्रीचारुदेवशास्त्रि-महाभागस्य 'श्रीगान्धिरचितम्' इदम्प्रथमतया संस्कृतेनोपनिबद्धो गद्यप्रबन्धो-ऽस्ति । अस्य प्रकाशनं १६३० तमेशवीयेऽब्दे संवृत्तम् । इतः पूर्वं महात्मगान्धिन-मवलम्ब्य संस्कृतभाषायां कोऽपि ग्रन्थः किमपि काव्यं नाटकं वा स्वतन्त्ररूपेण न प्रकाशितं बभूव । अतोऽद्यावधि उपलब्धप्रमाणानुसारं 'श्रीगान्धिरचितम्' एव सर्वासां रचनानामाद्या गद्यकृतिः सिद्ध्यति ।

'श्रीगान्धिरचित'-रचनाया लेखकेन एकतो महात्मनो गान्धिनश्चरितं वर्णितम् अपरतश्च गीर्वाणवाण्याः सततजागरूकत्वं प्रख्यापितम् । स लिखति— "इदानीमस्मिन्सर्वस्मिन्भूवलये नृणां श्रेष्ठ इति मतस्य कोटिशो जनानां वन्द्यस्य परोपकरणीकृतकायस्य सविग्रहस्येव धर्मस्य महामहिम्नः श्रीगान्धिनश्चरितस्य गीर्वाणवाण्या निबन्धने नोत्तिष्ठन्ते सूरय इति, मृतकल्पा विबुधभारतीति केषाञ्चिदुक्तिश्चरितार्थतया मा गर्मादिति च, विशुद्धाऽक्षुण्णा चात्रभवतो विचार-सरणिश्चरितोत्कर्षश्च सर्वस्य संस्कृतज्ञस्य विदितो स्यातामिति चाहमात्मानम-पर्याप्तमपि मन्यमानोऽत्र कर्मणि प्रावृत्तम् ।" (भूमिका)

लेखकेन 'श्रीगान्धिवरिते' आद्यन्तमतिशयोक्ति परिहरता ऐतिहासिकता अक्षुण्णतया परिपालिता । लेखकः कथानायकस्य महात्मगान्धिनः समकालीन आसीत् । तेन वृत्तपत्रेषु दैनिकसमाचाराः अवश्यं पठिताः स्युः । दिसम्बरमासे लवपुरे (लाहौरनगरे) निवसता तेन तत्र १९२६ तमेशवीयेऽब्दे समायोजितम् अखिलभारतीयकांग्रेससंस्थाया अधिवेशनमप्यवश्यं कर्णाकर्णिकया श्रुतं साक्षाद् दृष्टं वा भवेत् यत्र पूर्णस्वराज्यप्रस्तावः स्वीकृतोऽभूत् । तेन भारतीय स्वातन्त्र्य-संग्रामस्य निकटतो दर्शमनवश्यं कृतं भवेत् । अतो महात्मनो गुणैराकृष्टेन तेन सः कथानायकत्वेन वृत्तः । लेखकेन महात्मगान्धिनो विषये यत्प्रामाणिकं श्रुतं, पठितं, दृष्टमनुभूतं वा तत्परिष्कृतसंस्कृतभाषया स्वकृतावुपस्थापितम् । क्वचिदपीतिहासविरुद्धता नावलोक्यते । १९३० तमेशवीयाब्दं यावद् घटिता घटना अत्र निरूपिताः । इतिहाससम्मतता मुख्यतो वैक्रमसंवत्सरपञ्चाङ्गानुसारं मासतिथिवासरोल्लेखेन पालिता । तद्यथा—

- (१) पञ्चविंशत्युत्तरनवशतोत्तरसहस्रतमे विक्रमवत्सरे कार्तिके मासि मङ्गल्यायां कृष्णप्रथमायां पुण्ये पोरबन्दरपुरे कथापुरुषो महात्मा..... अजायत । (पृ० ६)
- (२) पञ्चचत्वारिंशदुत्तरनवशतोत्तरसहस्रतमे वत्सरे भाद्रपदे मासि श्रीगान्धी आङ्गलदेशराजधानीं लन्दनाख्यामवापत् (पृ० ६)
- (३) सप्तचत्वारिंशदुत्तरनवशतोत्तरसहस्रतमे वैक्रमेऽब्दे दक्षिणाप्रीकाभूखण्डे पञ्चदशलक्षप्राया भरतवर्षीया न्यवसन् । ...श्रीमोहनदासः पञ्चाशदुत्तर नवशतोत्तरसहस्रतमे संवत्सरे दक्षिणाप्रीकाभूखण्डमापद्यत । (पृ० १६-१७)
- (४) श्रीगान्धी..... अष्टपञ्चाशदुत्तरनवशतोत्तरसहस्रतमे वत्सरे सहस्ये मासि कलिकातानगर्यां मिलितायां काङ्ग्रेसपर्वद्युपास्थित । (पृ० २१)
- (५) द्वासप्तत्युत्तरनवशतोत्तरसहस्रतमे वैक्रमे वत्सरे श्रीगान्धी मुम्बापुर्यां पोतादवातरत् । चैत्रे मासि तत्रभवान् मद्रापुरीमगम् (पृ० ४५)

एवमेव १६, २२, २४, ३०, ३१, ३२, ५०, ५३, ५५, ६०, ६४, ६५, ६६, ६७, ७०, ७१, ७३, ७४, ७५, ७७, ७८, ७९, ८०, ८३, ८४, ८०, ८३, ८४, ८८, १००, १०१, १०५, १०६, १०७, ११०, १११, ११३, ११४, ११५, ११६, १२१, १२५, १२६, १२७, १२८, १३१, १३२, १३३, १३६, १३९ प्रभृतिपृष्ठेषु वैक्रमसंवत्सर-पञ्चाङ्गानुसारितिथिमासनिर्देशो लभ्यते । क्वचित् ख्रिस्तीयतिथिपत्रानुसार-मपि वर्षमासतिथिनिर्देशो लभ्यते, यथा—

(१) अखिलभारतीया काङ्ग्रेसपरिषद् एकोनत्रिशदुत्तरनवशतोत्तरसहस्रमिते ख्रिस्ताब्देऽन्त्ये मास्यन्त्येषु दिवसेषु पञ्चापराजधान्यां लवपुरे मिलिता ।
.....एकत्रिंशेऽह्न्यानिशीथं परःसहस्राः समवेता जना अजागरुः ।
.....यावदेव द्वादशनादमिता क्षणदात्यगाद् आगाच्च नवो वत्सर-
स्तावदेव निरवर्तत संख्यानं पूर्णस्वराज्यप्रस्तावश्चोररीकृत इति
प्राख्याप्यत । (पृ० ११५)

एवमेव १०४, ११३, १२३ पृष्ठेष्वलोकनीयम् ।

किन्तु 'श्रीगान्धिरितं' केवलमितिहासग्रन्थ एव नास्ति । तत्र काव्य-
त्वमप्यस्ति । तत् 'आख्यायिका'-कोट्यां 'गद्यप्रबन्ध'-कोट्यां वा अन्तर्भवितु-
मर्हति । अत्रैतिहासिकी कथा ; विशिष्टो विश्वविश्रुतः सत्याहिंसाश्रमनिर्भय-
तादिसद्गुणसंधातो गान्धिश्व नायकः—

महात्मेति समाख्यानं यस्येह विदितं भुवि ।

लोकोत्तरं च चारित्रं स वाचां विषयोऽस्ति नः ॥ (पृ० १)

यथावसरमलंकारा अपि दृश्यन्ते, यथा—

१. एतज्ज्ञात्वा स पादमूलमुपसंपतो दिदङ्क्षतो दन्दशूकादिव ततो भोजनादुदविजत । (पृ० १०)
२. यूनः श्रीगान्धिनो हृदयमयोधातुरिवायस्कान्तशकलेन हारिण्या पश्चिमया सभ्यतया समाकृष्टम् (पृ० ११) ।
३. मृगतृष्णिकाया इवास्या अनुसरणमपार्थकमजानात् । (पृ० १२)
४. दुःखशीलः पुरातनो ब्रह्मचारीव स यमान् नियमांश्च सततं सेवमानः कालमनयत् । (पृ० १२)

अत्र सर्वत्र उपमायाश्चमत्कारोऽवलोक्यते । सुभाषितान्यपि यथास्थानं लब्धुं शक्यन्ते, यथा—

१. अहं च विद्यार्थी । अतोऽहमनन्यमना विद्यामुपाददीय । (पृ० १२)
२. पेलवधियो बाला यथा बोध्यन्ते तथा गृह्णन्ति । (पृ० २०)
३. सत्याग्रहसरणिः प्रणयसरणिरिव हुताशं मध्यतो याति (पृ० १३१)
४. सुविचिन्त्य कार्यं प्रारम्भणीयम् । परं प्रारम्भ्य न विरमणीयम् (पृ० १३१)
६. सत्याग्रहिणः किमपि गोप्यं नास्ति । (पृ० १३२)
६. आत्मसंमानं गोपायितुं चरितोत्कर्षं चोपादयितुं सत्याग्रहादृते नास्ति साधनान्तरम् । (पृ० २५)

श्रीगान्धिरितकारस्य भाषा तस्य व्याकरणपाण्डित्यं सुतरां पिशुनयति । पाणिनीयव्याकरणपरिष्कृता तस्य भाषा सन्धि-सुबन्त-तिङन्त-कृदन्त-तद्धित-

समासादिनियमानां परिचयं दातुं सम्यक् समर्था । तिङन्तरूपाणां त्वयं मञ्जूषैव विद्यते । प्रायः सर्वेष्वेव लकारेषु धातुरूपाणि अस्यां निहितानि । अध्येतृभ्यः पाणिनीयप्रबोधं स्वदेशोद्धारभावनां च युगपद् दातुं समर्थेयं कृतिः ।

श्रीगान्धिचरितकारस्य भाषाधिकारो वाक्ययोजनया सुतरां साक्षान्कर्तुं शक्यते । भावानुसारं तस्य भाषा प्रवहति । यद्यपि क्वचित्पण्डितैरेवावगन्तव्या शब्दा दृश्यन्ते तथापि प्रायः सर्वत्र सुकुमारमतिभिरपि झटिति ग्राह्या प्रसादगुणोपेता पदावली अवलोक्यते । महात्मनो दाण्डीप्रस्थानवर्णनस्य सजीवतां पश्यन्तु सहृदयाः—

“वन्दे मातरमिति घोषणायां क्रियमाणायां वेगितया स्थिरया च गत्या सं प्रागात् । स तथोत्साहवत्त्वरितं चाचलद्यथा यात्रामनुयान्तः परःशता जनाश्चलितेन सह गन्तुं नाशकन् । एकया होरया क्रोशादधिकोऽध्वास्त्यक्रान्तः ।” (पृ० १३०)

श्रीगान्धिचरिते महात्मनो जन्मप्रभृति दाण्डीप्रयाणान्तरम् आसेधं यावज्जीवनचरितमुपश्लोकितं ग्रन्थकृता । अयमासेधः ५.५.१९३० ई० तारिकायां कराडीतिस्थानेऽभवत् यतः स यरवदाकारागारं प्रापितोऽभूत् । ग्रन्थसमाप्ति-कालः मईमासतः उपसप्तमासानन्तरं १९३० तमे दिसम्बरमासे सिद्ध्यति । तस्मिन् काले भारतस्य या मनःस्थितिरासीत्तस्याः सजीवं वर्णनं ग्रन्थकर्ताऽत्र कृतम् । १९३० तमेशवीयेऽब्दे प्रयुक्तां तस्य वाचमनुधावितुमर्थो विवशो जातः १९४७ तमेशवीयेऽब्दे, यदा भारतं स्वतन्त्रं जातम् । इयमस्ति साऽस्थामहिता वाक् :—

“बन्दिग्राहं गृहीतस्य श्रीगान्धिनोऽद्योपसप्ताः मासाः । नृणां श्रेष्ठो मुनि-वृन्दारकवृन्दवन्द्यः स कारायां निरुद्धः कालं क्षपयति । तेन प्रवर्तितः सांपरायो-ऽद्याप्यनारतं प्रवर्तते । षष्टिसहस्रं योद्धारश्च बद्धाः । सत्यमेव जयते नानृतम्, यतो धर्मस्ततो जय इत्यनाशङ्क्ये श्रुतिस्मृती ब्रूतः । यदि श्रोती स्मृत्युदिता वा वाग् विलुप्तार्था न भवति यथा नः प्रत्ययस्तदा ध्रुवं महात्मा जेष्यति ध्रुवं च भारत वर्षं स्वातन्त्र्यमाप्स्यतीति ।” (पृ० १४४)

एवं श्रीगान्धिचरितम् एकतो गान्धिपरकरचनासु आद्यतया, ऐतिहासिक-तया, पाणिनीयव्याकरणसम्मततया रचनासौष्ठवेन च महत्त्वं विभति अपरतश्च स्वातन्त्र्यप्राप्तेः पूर्वघोषणां करोति । ग्रन्थान्तरं रसाकमस्य तुलना रोचकविषयः स्यात् ।

देववाणी-परिषदा अस्य ग्रन्थस्य द्वितीयं संस्करणं १९८९ तमेशवीयेऽब्दे प्रकाशितं, तदनुसारमेव पृष्ठसंख्यात्र निबन्धे दत्ता ।

श्रीगान्धिचरितस्य रचनाशिल्पम्

(लेखकः—डा० सत्यव्रतः शास्त्री, दिल्लीविश्वविद्यालयस्य संस्कृत-विभाग
आचार्यः, पुरीस्थश्रीजगन्नाथ-संस्कृत-विश्वविद्यालयस्य प्राक्तनकुलपतिः,
सम्प्रति थाइलैण्डस्थवैकाकनगरे शिल्पाकरविश्वविद्यालये
प्राच्यभाषाविभागेऽभ्यागताचार्यः)

अद्यास्य षष्टिवर्षाणि मम पितृचरणैः प्रणीतस्य श्रीगान्धिचरितस्येदम्प्रथमं
प्रकाशितस्य । बन्धुवर्षाणां देववाणी-परिषत्संस्थापकमहासचिवानां कविवरेण्यानां
डा० रमाकान्तशुक्ल-महाभागानां प्रयासेन पुनरस्य प्रकाशनं भवतीति
सम्प्रीणितान्तरङ्गोऽस्मि । मम पितृचरणानामनन्येयं गद्यकृतिः । पाणिनीये
व्याकरणे कृतभूरिपरिश्रमास्ते तद्विषय एव व्याकरणचन्द्रोदयामिधानं ग्रन्थराशि
न्यबद्धननुसर्गार्थचन्द्रिकाभिधानं वा ग्रन्थसमुदायमग्रन्थग्रन्थान्तराणि वा
ऽरचयन् । कथाऽऽख्यायिकारूपाश्चरितनिरूपणरूपाः कृतीस्तु ऋते श्रीगान्धि-
चरितात्ते न प्राणयन् । यदि तेऽरचयिष्यन्महदुपकृतमभविष्यत्संस्कृतवाङ्म-
यस्य । यादृशी प्रसन्नमधुरा पदावली ग्रन्थेऽत्र दृग्गोचरीभवति न तादृश्यन्यत्रेति
निर्मायं ब्रूमः । अनितरोऽभूत्तेषां वाचि समधिकारः । वर्णनशैल्यप्यनितरेव ।
भाषास्वारस्ये तेषामभून्महानाग्रहः । अत एव श्रीगान्धिनो भाषणानां लेखानां
वा योऽनुवादोऽत्र कृतौ पितृचरणैः कृतस्तत्रानुवादत्वप्रतीतिलेशोऽपि नास्ति ।
सर्वं मौलिकमेव प्रतिभाति । वाच्यमानानि भाषणादीनि मूलरूपेण संस्कृत
एवोपनिबद्धानि स्युरित्येतादृश एव कश्चन विलक्षण एवानुभवस्तत्र
समुन्मिषति । एतस्मिन्नेवानुवादस्य चरमोत्कर्षः । भाषान्तरेऽपि मूलभाषा-
वदेवार्थप्रतीतिर्भाषान्तरस्वारस्याग्रहाणिश्च ।

चरितनायकोऽस्य ग्रन्थस्याधुनिकः । आप्रीकाभूखण्डे गौराङ्गविरोधः
स्वदेशस्वातन्त्र्यप्राप्तये च समुद्योग इत्यादिभिराधुनिकीभिर्घटनाभिस्तस्य
सम्बन्धस्तत्र च तस्य महत्त्वपूर्णा भूमिकेति ग्रन्थेऽत्राधुनिकविषयोपन्यासाया-
धुनिकशब्दप्रयोगोऽनिवार्यकोटिमाटीकत । यान्तिकेऽस्मिन् युगे नूतनयन्त्रादिक-

स्याप्युल्लेखो ग्रन्थेऽपेक्षित एवासीत् । तदर्थं नूतनशब्दप्रयोगोऽपेक्षित इति सोऽपि पितृचरणैः कृतः । तथाहि तार इत्यस्यार्थे 'विद्युद्वाती'^१ शब्दप्रयोगः, समाचार-पत्राथ वृत्तपत्र^२ शब्दप्रयोगः, पत्रिकार्थे वातापत्र^३ शब्दप्रयोगः, गेस्टहाउस इत्यस्यार्थे पत्रिकाश्रमशब्दप्रयोगः (विक्टोरियापत्रिकाश्रमे च वस्तुमारभत^४), ट्रेन इत्यर्थे च लौहपथसञ्चारिवाष्पयानशब्दप्रयोगः (चलद्भ्यो लौहपथसञ्चारिभ्यो वाष्पयानेभ्यो भ्रंशितः^५, इतरे विशेषतः स्त्रियो बालाश्च लौहपथसञ्चारीणि वाष्पयानान्यारोहन्^६), 'वालण्टियर' इत्यर्थे स्वेच्छासेवकशब्दप्रयोगः (स्वेच्छा-सेवका अनारतमसेवन्त^७), रेलवेस्टेशन इत्यर्थे च यानविरामस्थानप्रयोगः^८, प्रैस एक्ट इत्यस्य कृते मुद्रण-यन्त्रविधानशब्दप्रयोगः (महात्मा मुद्रणयन्त्रविधानम-भनक्^९), बन्दूक इत्यर्थे च यन्त्रगुलिकाप्रक्षेपणीशब्दप्रयोगः (सेनापतिस्तु यन्त्रगुलिकाप्रक्षेपणीरादाय जल्लोद्यानमगमत्^{१०}), फायरिंग इत्यर्थे आग्नेयचूर्ण-प्रक्षेपशब्दप्रयोगः (प्रबोधमन्तरैव च निरायुधेषु तेष्वग्नेयचूर्णप्रक्षेपं प्रारभत^{११}), व्योमयानार्थे आकाशयानशब्दप्रयोगः (आकाशयानेभ्योऽशस्त्रेषु मनुजेष्वग्नेया-स्त्राणि प्राक्षिप्यन्त^{१२}), बकिंग कमेटी इत्यस्यार्थे कार्यनिष्पादिकासभाशब्दस्य प्रयोगः, (कार्यनिष्पादिका सभा मुम्बापुर्यां मिलिता, श्रीगान्धिन इदं घोषणापत्रं कार्यनिष्पादिकया कांग्रेससभयाऽन्वमोदि^{१३}), कलैक्टर अथवा डिस्ट्रिक्ट मैजिस्ट्रेट इत्यर्थे नगरपालशब्दप्रयोगः (यदा त आग्नेयचूर्णं निःशेषतामानयंस्तदाऽऽत्म-रक्षायै नगरपालागारं प्रत्यागच्छन्^{१४}), सिगरेट इत्यर्थे तमालपत्रगुटिकाशब्द-प्रयोगः (यद्यहं शासिता स्यामहं तमालपत्रगुटिकासु मद्येषु च करं न्यस्येयम्^{१५}) । क्वचित्पुनस्तैर्नगराणां केषाञ्चन नामानि संस्कृतमूलकानीत्यवधार्य ध्वनिसाम्येन

१. श्रीगान्धिचरितम् द्वितीयं संस्करणम्, पृष्ठाङ्कः ६, २१, ५६, ६३	
२. तदेव, पृष्ठाङ्कः १७	३. तदेव, पृ० ७६
४. " " ६	५. " " १७
६. " " ३७	७. " " १८
८. " " ३६	८. " " ६०
१०. " " ६०	११. " " ६१
१२. " " ६२	१३. " " ७५
१४. " " ७८	१५. " " १३०

संस्कृत-रूपतामापादितानि । एवंविधेषु शब्देषु जूनागठकृते यवनगृह^{१६}शब्दो
मुल्तानकृते मूलत्राण^{१७}शब्दः, सहारनपुर इत्यस्य कृते साधारणपुर^{१८}शब्दः,
नवसारी इत्यस्य कृते नवश्री^{१९}शब्दः, कोलम्बो इत्यस्य कृते कोलाम्बु^{२०}शब्दः,
बेलगाँव इत्यस्य कृते बिलग्राम^{२१}शब्दः सूरत इत्यस्य कृते सुरत^{२२}शब्दो विशेषो-
ल्लेखमर्हन्ति । जर्मनीदेशस्य कृते शर्मण्य^{२३}शब्दस्तदभिजनेन सुप्रथितविदुषा
मोक्षमूलरेणैव प्रयुक्तः । स एव च पितृचरणैरपि परिगृहीतः । एनि वसेष्ट
इत्यस्या वैदेशिक्या विदुष्या नाम तैः संस्कृतीकृत्य वासन्तीदेवीत्येवं रूपेण प्रयुक्तम्
—श्रीमत्या वासन्तीदेव्या अनर्गलं भाषणं श्रुत्वा ।^{२४} एवमेव अन्सारीति नामा
वैद्योऽनुसारीत्येवंरूपेण तन्नामप्रतिसंस्कारेण निर्दिष्टः—ततोऽनुसारीत्यभिधो-
भिषङ् नारङ्गरसमानयत् ।^{२५} क्वचित्पुनः प्रचलितनाम्नां संस्कृतीकरणे
परम्परापरित्यागोऽपि तैर्विहितः । तथा हि सावरमतीति नद्या नाम तैः
शवरमती^{२६}तिरूपेण संस्कृतरूपतामापादितम् । पुरातनेषु संस्कृताभिलेखेषु
नदीय साभ्रमतीतिरूपेण निर्दिष्टा । सावरमतीति तद्रूपस्थैवापभ्रंशः ।
सुरवाक्स्वारस्यानुरोधेनैव तैः ख्रिस्तीयानां धर्मग्रन्थो बाइबिलाख्यः ख्रिस्तवेद
इत्येवंरूपेणाभिहितो मुहम्मदीयानां च मुहम्मदीयधर्मसंहितेति—ततो मुहम्मदीय-
धर्मसंहितायाः पाठादूर्ध्वं ख्रिस्तवेदोपनिषच्छ्रुत्यश्च सस्वरमगीयन्त ।^{२७} परमहं
ख्रिस्तवेदाक्षरानुसारिभिः ख्रिस्तानुगैस्साम्यमधिगन्तुं न प्रभवामि^{२८} । ख्रिस्त-
धर्मानुसारिणस्तैः क्वचित् ख्रिस्तानुगा^{२९} इति क्वचित् ख्रिस्तीया^{३०} इत्येवंरूपेण
क्वचिच्च कृश्चीना^{३१} इत्येवं रूपेण निर्दिष्टाः । एवमेव मुसलमाना

१६. तदेव, पृ० ३

१८. " " ६१

२०. " " १११

२२. " " १३२

२४. " " ५१

२६. " " ४६, १३५

२८. " " १०४

३०. " " १०१

१७. तदेव, पृ० ६१

१९. " " १३४

२१. " " १०३

२३. " " ५७

२५. " " १००

२७. " " १००

२९. " " १०४

३१. " " ४५

मुहम्मदीया^{३२}, मौहम्मदा^{३३} मुसलमीना^{३४} इत्येवंरूपेणाभिहिताः । मुसलमान-
शब्दस्य मुसलमीनरूपेण परिणतो तच्छब्दस्य कश्चित्संस्कृतरूपतापादनमेव
तत्प्रयोजको हेतुः । जलियांवाला बाग इत्यस्य कृते जल्लोद्यान^{३५} शब्दप्रयोगेऽपि
तादृश एव हेतुस्तद्वदयगतः । क्वचित्क्वचित्पितृचरणैस्तेषां तेषामाङ्गल-
शब्दानां कृते तद्भावबोधिनी शब्दावलिः प्रयुक्ता । तथा हि पेयिङ्गैस्ते
इत्यस्याशयस्तैः स्वशब्दैरेवमाविष्कृतः—श्रीगान्धी लन्दननगर्यां क्वचिद् गेहे
कुटुम्बाङ्गतया स्थितिमकुरुत^{३६} । 'आकशन' (नीलामी) इत्यस्याशयश्च
शब्दैरेभिः—द्वितोलभरं लवणं सपादपञ्चशतेन रूप्यकैः श्रेष्ठिने रणछोडलाल-
शोधनाय सत्रोषणं विक्रीतम्^{३७} । 'डोमीनियन स्टेटस' इत्यस्याशयश्चभिः
शब्दैः—तत्र हि ब्रिटिशसम्राज्येऽन्तः स्वराज्याधिगमो भरतवर्षोद्देशः^{३८} ।
क्वचिदाधुनिको वाग्व्यवहारस्तैर्यथातथं परिगृह्य संस्कृतेनोपन्यस्तः । 'इतिहास
के पन्नों में सोने के अक्षरों में लिखा जायेगा' इति हिन्द्यादिषु भाषासु
व्यवह्रियते । एतस्यैवोपन्यासस्तैः सुरभारत्यामित्थं विहितः—तर्दतिह्यपत्रेषु
कार्तस्वररसेन न्यस्ताक्षरं भविष्यति^{३९} । अनेकत्र तैर्विशिष्टास्ते त आङ्गलशब्दा-
स्तत्तत्संज्ञारूपा अपि संस्कृतेनानूदिताः । सोऽयमनुवादस्तेषां स्वोपज्ञ एव,
संस्कृतवाङ्मयेऽन्यत्र तदनुपलम्भात् । 'रिकाल' इत्यस्यानुवादस्तैः प्रत्याह्वान
पदेन कृतः—अतः श्रीगान्धी डायरस्य प्रत्याह्वानमेवैच्छत् ।^{४०} 'ओपन लैटर'
इत्यस्यानुवादो निरावेष्टनं पत्रमिति पदेन कृतः—राजप्रतिनिधिमुद्दिश्य लिखिते
निरावेष्टने पत्रे ।^{४१} 'यंग इण्डिया' इतिनामकं श्रीगान्धिना प्रवर्तितं वृत्तपत्रं
तरुणभरतवर्षम् इति पदेन निर्दिष्टम्,^{४२} 'कैसरे हिन्द' इति च भरतवर्षराज्यमिति
पदेन—राज्यमन्त्रिणस्तस्मै भरतवर्ष राज्यमिति नामिकां कीर्तिमुद्रां व्यतरन् ।^{४३}

३२. तदेव, पृ० १००

३४. ,, ,, ६१

३६. ,, ,, ११

३८. ,, ,, ११२

४०. ,, ,, ६३

४२. ,, ,, ७६

३३. तदेव, पृ० १००

३५. ,, ,, ६१

३७. ,, ,, १३७

३९. ,, ,, १८

४१. ,, ,, ७८

४३. ,, ,, ४५

‘न्यू कासल् इति स्थानमभिनवसौधमिति’^{४४} शब्देनिर्दिष्टम् । क्वचिद् हिन्दुस्तानी-भाषायामथवोर्दू भाषायामाङ्ग्लभाषायां वा प्रयुज्यमानाः शब्दास्तैस्तथा संस्कृत-रूपतामापादिता यथा ध्वनिसाम्यमर्थसाम्यं च विच्छित्तिविशेषं कमप्यावहतः । ‘पेशाव’ इत्यस्य स्थाने प्रस्नाव^{४५} शब्दः, ‘एडवोकेट’ इत्यस्य स्थाने चोत्तरवादि^{४६} शब्द एवञ्जातीयकावेव । पञ्चायत-स्थाने पञ्चायतन^{४७} शब्दोऽपि तादृश एव । क्वचिच्छीचागारस्थाने स्वोपज्ञो विद्शरण^{४८} शब्दस्तेः समाश्रितः । अनेकत्र संस्कृतभिन्नाः शब्दास्तैः संस्कृतविभक्तियोगेन व्यवहृताः—पोरबन्दर^{४९} मिति ख्यातम्, श्रीजार्जे^{५०} साम्राज्यनुरागः, रुस्तमजिः^{५१}, श्रीमद्मैने^{५२} इतम् ।

संस्कृतवाङ्मयेऽधीतिनां तेषां कृते यत्न तत्र प्राचीनकृतिगतानां वाक्यानां वाक्यांशानां वा छाया यदि दृष्टिपथमवनरेत्तर्हि न तत्र किञ्चिच्चित्रम् । अधोनिर्दिष्टेषु वाक्येषुसा छाया स्पष्टमुन्मिषति—

(१) अयं महाभागः स्वहृदयानुमानेन तमपश्यत्^{५३} । अत्र शाकुन्तलीयाया अनार्य ! आत्मनो हृदयानुमानेन प्रेक्षसे (पञ्चमोऽङ्कः)—इति पठ्क्तेश्छाया ।

२) आत्मना देहेन्द्रियवशीकारावाप्तये क्रियमाणमनशनं क्रमिके नृणां समुत्कर्षे साधकतमं करणम्^{५४} ।

(३) परमिदमभ्युपेयाः स्वातन्त्र्यावाप्तेः साधकतमं करणं प्रमाथो नेति^{५५} ।

अत्र साधकतमं करणमिति पाणिनिसूत्रमेवातिकौशलेन समा-जितम् ।

४४. तदेव, पृ० ३७

४६. „ „ २४

४८. „ „ २६

५०. „ „ ६३

५२. „ „ ३५

५४. „ „ ८२

४५. तदेव, पृ० २६

४७. „ „ ६६

४९. „ „ २

५१. „ „ ३५

५३. „ „ ५६

५५. „ „ ११८

- (४) अहमत्रभवतो विज्ञापयेऽस्माभिः सर्वैः परमेश्वरो नो धियं प्रचोदयादिति प्रार्थनीयः^{५६} ।

अत्र धियो यो नः प्रचोदयादिति गायत्रीमन्त्रांशस्यच्छाया

- (५) महात्मा स्वदेशजानां प्रणयं विहन्तुं नाशकत्^{५७} अत्र रघुवंशीयस्य सम्बन्धिनो मे प्रणयं विहन्तुमिति (२/५८) पद्यांशस्यच्छाया ।
यदि वयमात्मानं पाप्मभ्यो न पुनीमः^{५८}

- (६) अत्रोत्तररामचरितस्य 'पाप्मभ्यश्च पुनातु वर्धयतु च श्रेयांसि सेयं कथेति (७.२०) पद्यांशस्यच्छाया ।

क्वचित्क्वचित्पितृरर्णविरलप्रयुक्ताः शब्दा अपि प्रयोगपदवीमापादिता यत्तेषां सुरगवीशब्दकोषपाटवमभिव्यनक्ति । श्रद्धावानित्यर्थे श्राद्ध^{५९} शब्दः, क्षत्रियार्थे बाहुज^{६०} शब्दो याचकार्थे वनीपक^{६१} शब्दो वेषार्थे आकल्प^{६२} शब्दोऽल्पार्थे दभ्र^{६३} शब्दोऽध्येत्रर्थे पठक^{६४} शब्दो ग्रामार्थे संवसथ^{६५} शब्दश्चेत्थंविधाः शब्दास्तैः प्रयुक्ताः । कदाचिदतिकठिनाऽपि पदावली तैः समाश्रिता यत्र विद्वांसोऽपि व्यामुह्येयुः । स्थालीपुलाकन्यायेनाद्वैकमेवोदाहरणं प्रस्तुतम्—
कर्मणाऽसहचरितं प्रार्थनं प्रणिनददारकूटं वा निक्वणद् झल्लकं वा ।^{६६}

ग्रन्थप्रस्तावनारूपेणादौ दश पद्यानि तैः प्रस्तुतानि । प्रत्येकं पद्यस्यान्ते 'स वाचां विषयोऽस्ति न' इति पङ्क्तिस्तेषु विच्छित्तिविशेषमादधाति । अपूर्वः प्रवाहः पद्येषु तेषु सहृदयमनांसि बलादाकर्षति । सोऽयं प्रवाहो न केवलं

५६.	तदेव, पृ० ६३
५८.	" " १३४
६०.	" " २
६२.	" " ११
६४.	" " ६५
६६.	" " ६७

५७.	तदेव, पृ० १०१
५९.	" " १
६१.	" " ५
६३.	" " १३
६५.	" " १३१

पद्येष्वेव गद्येऽपीति निर्मायं वचः । निदर्शनमन्नाद्यः समुद्भिद्यमाणाः केचन सन्दर्भाः—

- (१) एवं पुण्यशीलस्य श्रीकर्मचन्द्रस्य भार्यापि गुणैस्तस्य सदृशी बभूव ।
.....समृद्धिमत्यपि सा विनीतवेषा । सम्माविताऽप्यनुत्सिक्ता ।
उच्चैःशिरा अप्यद्योदृष्टिः । कृशतनुरपि सा महासत्त्वा । नित्यं
धर्मानुष्ठानेन वनीपकमनोरथप्रपूरणेन च सा स्वगृहं तीर्थंतां
निनाय । ६७
- (२) श्रीगान्धी खल्वनन्यसाधारणः पुण्यजनः । यतः स सन्दर्शनानि न
पश्यति, श्रुतिप्रकाशश्चास्य नास्ति ।.....अवदातं ह्यस्य
निष्कापट्यम् । प्रशान्तमभ्रुकुटिमच्च नित्यमस्य ललाटपट्टम् ।
उत्सेकविविक्तं चास्य हृदयम् । एषो ह्यात्मनो मानुष्यं प्रतिपद्यते
नर्षित्वम् । लोको मामृषिरिति व्यपदिशेदित्यपि स नेच्छति । ६८
- (३) नृणां श्रेष्ठो मुनिवृन्दारकवृन्दवन्द्यः स कारायां निरुद्धः कालं
क्षपयति । तेन प्रवर्तितः साम्परायोऽद्याप्यनारतं प्रवर्तते । शतशोऽ
भिरूपाः सुकुमाराः कुमारा अनवद्यहृद्यरूपा व्युत्पत्तिमत्यः पतिवन्त्यः
स्तनन्धयान्धाययन्त्यो जामयः श्रीमन्तोऽभिजनवन्तो ज्ञानवन्तः
सहस्रशो युवानः स्थविराश्च सहर्षं कारानिरोधमलप्सतेति
प्रतिहार्यमिव संवृत्तम् । ६९

श्रीगान्धिरचितमिति वैयाकरणानामुत्सवः कोषकृतां रसायनं साहित्य-
रसरसिकानां रसाप्लावः स्वदेशानुरागिणां च स्फूर्तिसिन्धुः । तदिदं पुनरपि

६७. तदेव, पृ० ५

६८. ,, ,, ७३-७४

६९. ,, ,, १४३-४.

सहृदयकराङ्गुलिप्रणयितामासादयतीति परं परितोषमनुभवन् पूज्यानां प्रातः-
 स्मरणीयानां यावज्जीवं शब्दब्रह्मोपास्यान्ते तत्रैव लीनानां दिगन्तविश्रान्तयशसां
 पितृचरणानां स्मरन् तेभ्यः सश्रद्धं प्रणामाञ्जलिं चार्पयन् विरमाम्यहम् ।

श्रीपादसप्ततेः डा० स्वामिनाथकृता

‘श्रीपादपराग’-व्याख्या

(आचार्य सोहनलाल गौडः, नई दिल्ली)

श्रीनारायणभट्टपादविरचिता श्रीपादसप्ततिः संस्कृत-स्तोत्र-साहित्ये एकामनिर्वचनीयाम् भावसम्पत्तिमाधत्ते । अस्मिन् काव्ये भावकल्पनयोः मणिकाञ्चनसंयोगोऽवलोक्यते । अस्य काव्यस्य विषयः मुक्तिपुरीस्थायाः गिरीन्द्रतनयायाः श्रीपादस्य स्तवनमात्रमेव । उक्तमपि कविवर्यैः ‘पार्वत्याः पदमत्र दृश्यमिति वा पादे भवत्त्वेन वा’ । यदा कश्चिन्महाकविः कमपि संक्षिप्तम् विषयमवलम्ब्य काव्य-रचनायाम् प्रवर्तते तदा काव्ये विच्छित्तिविशेषस्य श्लेषालंकार-चमत्कृतेः उक्तिवैचित्र्यस्य भाषाचातुर्यस्य शास्त्रान्तरसन्निवेश-कौशलस्य च प्रयोगेण क्वचिन्नैसर्गिकम् क्वचिच्च प्रयत्नकृतम् काठिन्यम् आपद्यते । महाकवीनाम् वर्णनस्थलेषु एतत् सुस्पष्टम् प्रचुरतरञ्च अधिगम्यते । उक्तमपि त्रिविक्रम भट्टेन ।

वाचः काठिन्यमायान्ति भङ्गश्लेषविशेषतः ।

नोद्वेगतस्त्र कर्तव्यो यतो नैकरसः कविः ॥

एतत् काव्यस्थलानाम्—अर्थावबोधने व्याख्याने वा कश्चित् समर्थः काव्यरसमर्मज्ञो विपश्चिदपश्चिमः बहुश्रुतः भावुकश्च कविपुङ्गव एव क्षमः न कोऽपि साधारणः पण्डितमन्यः । तथा चोक्तम् —

विद्वानेव हि जानाति विद्वज्जनपरिश्रमम् ।

न हि वन्ध्या विजानाति गुर्वीं प्रसववेदनाम् ॥

अस्यां पृष्ठभूमौ यदा वयं श्रीपादपरागम् समीक्षामहे तदा टीका-कर्तुः भावविश्लेषण पटुतादर्शम् दर्शम् काव्यकलासमाकलन-दक्षताञ्च स्मारं स्मारं नितराम् परितोषमनुभवामः । व्याख्यायां

सर्वत्र टीकाकर्तुः बहुज्ञता बहुश्रुतता वा प्रस्फुटोभवति । काव्यस्य भावसाम्यं ग्रन्थान्तरसंकेतैः संपोषयन् सः भावस्य प्रेषणीयताम् आस्वाद्यताञ्च संवर्धयते । निदर्शनार्थम् कानिचित् स्थलानि उद्ध्रियन्ते । द्वितीयपद्यव्याख्याने 'यदादाय न्यस्तं दृषदि दमयानेन मनसा' इति सौन्दर्यलहरी, तृतीये 'चित्ते कृपा समरनिष्ठुरता च दृष्टा' इति सप्तशती, दशमे 'कुटिलशशिचूडालमुकुटम्' इति सौन्दर्यलहरी "अष्टमीचन्द्रविभ्राजदलकस्थलशोभिता" इति ललितासहस्रनामस्तोत्रम् "अश्मानमिममारोह अश्मेव त्वं स्थिरा भव' इति वैदिकमंत्रम् "यज्ञाद्भवति पर्जन्यः" इति गीता इत्यादयः अनेके ग्रन्थाः समुद्धृताः सन्ति ।

महाकवयः सर्वशास्त्रपारदृश्वानो भवन्ति, अत एव तेषाम् रचनासु विविधशास्त्राणाम् संनिवेशेन भावावबोधने काठिन्यमापद्यते । केचित् तु प्रयत्नपूर्वकम् एतादृशम् निबन्धनमावध्नन्ति । "ग्रन्थग्रन्थिरिह क्वचित्क्वचिदपि न्यासि प्रगत्तान्मया' इति श्रीहर्षस्य वचनमत्र प्रामाण्यमावहति । अस्यां स्थितौ तत्तद्ग्रन्थिविमोचनम् टीकाकर्तुः स्कन्धयोरापतति । एतदर्थम् तस्य वैदुष्यम् निकषोपले कृष्यते ।

तस्य बहुज्ञता निपुणता वा उपज्ञाशाणे उल्लिख्यते । अस्मिन् काव्येऽपि कवेः एतादृशः चमत्कारोऽनेकशः उपनिबध्यते । तत्र सर्वत्र टीकाकारः सफलजागरूक इव ग्रन्थान्तरग्रन्थिम् सम्यक् विस्फोटयति । दिङ्मात्रमुपन्यस्यते—

बिभ्राणेन मनोज्ञयावकरसम् मञ्जुध्वानि नूपुर-

श्लेषालंकृतिशालिना नखमणि जातप्रसादश्रिया ।

एकेनैव पदेन देवि महिषध्वंसे महीयस्तरः

श्लोकांऽयं रचितस्त्वयेति विबुधास्संश्लाघनं कुर्वन्ते ॥

अत्रैकपदेन महि ध्वंसव्यतिकरे काव्यलक्षणानां सन्निवेशः श्लेषमहिम्ना साध्यते । काव्यस्य रसः आत्मा, तस्य धर्माः गुणाः, शोभाधायकाः धर्माः अलंकाराः, व्यङ्ग्यार्थचमत्कारातिशयशालितायाम्

ध्वनिः इत्येते काव्यसौन्दर्यसाधकाः धर्मविशेषाः अत्र संनिविष्टाः सन्ति । अत्र टीकाकारः—

“काव्यलक्षणानां कथं सन्निवेश इत्युच्यते बिभ्राणनेत्यादिना । मनोज्ञयावकरसम् बिभ्राणेन मनोहरं लाक्षारसं वहता । श्लोकपक्षे य-आ-व-क इत्यक्षराणां मनोज्ञरीत्या संघटनेन क्+आ-व्+य इति काव्यपदवाचकत्वं भवति । तस्य रसः काव्यरसस्तं बिभ्राणेन । अभिधालक्षणाभ्यां व्यतिरिक्तः व्यञ्जनात्मकः रसध्वनिरेव यः काव्यात्मभूतः स एवात्र पादरूपे काव्येऽपि लाक्षारसरूपेण वर्तते । मञ्जुध्वनि बिभ्रता काव्यविषये चित्ताह्लादजनकध्वनिविशिष्टः पाद-पक्षे नूपुरध्वनिं वहता । नूपुरश्लेषालङ्कृतिशालिना अलङ्कार-रूपमञ्जीरघटितत्वाद् ध्वनिं कुर्वता । काव्यपक्षे श्लेषालङ्कार-युक्तेन तन्मूलाभिव्यञ्जननिष्ठध्वनिविशिष्टेनेत्यर्थः” । कियता सारल्येन टीकाकारः श्लेषनिबन्धनम् विस्फोटयन् जिज्ञासूनाम् पाठ-कानाम् साधुवादमर्हति । सर्वत्र तस्य काव्यशास्त्रीयनैपुण्यम् श्लाघ्य-तमम् विभाति । एवमेव निम्नलिखिते पद्येऽक्षरसमाम्नायसंघटनेन भगवत्याश्चरण उपमायते । तत्र टीकाकर्तुः व्याकरणशास्त्रकौशलं प्रस्फुटीभवति—

त्वत्पादोऽयमजाश्रितश्च रुचिरस्पर्शान्वितो योगिना-

मन्तस्थाकृतिरुष्मभाक् च महिषप्रध्वंसनप्रक्रमे ।

एवं खल्वखिलाक्षरात्मकममुं शैलेन्द्रकन्ये कथम्

भाषन्ते नतवर्गबन्धुमपवर्गालम्बनं चाम्बिके ॥

अक्षरसमाम्नायस्तावत् एवम् गण्यते “अचः स्वराः, कादयो मावसानाः स्पर्शाः, यवरलाः अन्तस्थाः, शषसहाश्च ऊष्माणः । अस्मिन् पद्ये देव्याः पादः सकलाक्षरप्रपञ्चात्मकः विराजते इति प्रतिपाद्यते । तत्कथम् । अत्र टीकाकारः—कथमिति चेदजाश्रितः अजः ब्रह्मा तस्याश्रयः अथवा अचो अच् संज्ञाकानां स्वराणामाश्रयः । अकारादिक्षकारान्ताः सर्वे वर्णाः बीजाक्षरा देवीवाचका इति मन्त्र-शास्त्रे प्रसिद्धम् । रुचिरस्पर्शान्वितः मार्दवत्वात्सुखस्पर्शवहः ।

ककारादारभ्य मकारान्तैः पञ्चविंशतिस्पर्शविर्णैरन्वितः । योगिनां चित्तकमले सदा सन्निधत्त इति हेतोरन्तःस्था आकृतिः यस्य सः देव्याः पादः । अन्तःस्थसंज्ञकानाम् आकृतिः यरलवानामाकृतिर्यस्य पादस्य । महिषप्रध्वंसनप्रक्रमे महिषासुरध्वंसनोद्यमे ऊष्मभाक् शौर्योष्माणमावहति अथवा श ष स इति ऊष्मवर्णास्त्रियोऽपि भजन्ति अथवा शषसवर्णात्मकं भवति पदम् । एवमक्षरसमाम्नायरूपं खलु ते पदम् । तथापि कथमेनम् नतवर्गबन्धुम् त थ द ध न इति तवर्गस्य बन्धुनं भवतीति भाषन्ते ? नतानाम् वर्गाणाम् प्रणमतां भक्तानाम् बन्धुरिति विरोधपरिहारः । एवमेव अपवर्गास्पदं प फ ब भ म इति पवर्गस्यास्पदं न भवतीति भाषन्ते । अपवर्गस्य मोक्षस्यास्पदमिति विरोधपरिहारः ।”

अत्र किमु वक्तव्यम् यत् टीकाकारः कियता कौशलेन उभयोः सारूप्यं विशकलयति तेनैव सार्धम् व्याकरणशास्त्रस्य प्रयोगं च सम्यक् संयोजयति । श्लोकावगमने यदपेक्षितम् तत् सर्वम् अत्र विद्यते । अनपेक्षितः शब्दाडम्बरः परिहृतः । व्याख्यामनुसरतः पाठकस्याग्रे पदार्थः हस्तामलकवत् प्रकाशते ।

एवमेव षड्विंशतितमे पद्ये न्यायसिद्धान्तानाम् चत्वारिंशत्तमे पद्ये तन्त्रशास्त्राङ्गभूतानाम् वशीकरणादिकर्मणाम् विशिष्टं विवरणं प्रदीयते । वशीकरणादितान्त्रिकप्रयोगाणाम् लक्षणानि अतिसरलया शैल्योपन्यस्तानि । तद्यथा “वशीकरणं नाम सर्वस्य विश्वस्य प्रयोक्तुर्वंशे आनयनम् ।” “उच्चाटनं नाम प्रयोक्तुश्शरीरे आविष्टानाम् भूतप्रेतादीनामुच्चाटनमपोहनम्” इत्यादयः । एवमन्यत्राप्यनेकस्थलेषु भावोन्मीलनोदकां प्रतिभा चकास्ते । एकचत्वारिंशत्तमे पद्ये “किं पञ्चायुधबाण ... प्रिये” पञ्चाङ्गुलीष् पञ्चायुधबाण-पञ्चकत्वम् कल्पद्रुमपञ्चकत्वम्, तन्मात्रपञ्चकत्वञ्च, प्रमाण-पुरस्सरं ससाध्यते । पाठकानाम् सौविध्याय पञ्चकल्पवृक्षाणाम् परिचयोऽपि अमरकोशोक्तः संनिबद्धः । ‘कारणपूर्वकः कार्यगुणो दृष्टः’

इति सांख्यसिद्धान्तमुद्धरता तेन सूक्ष्मतन्मात्राणाम् पञ्चानाम् प्रपञ्च-
कारणत्वमपि स्पष्टीकृतम् ।

शब्दार्थयोः संनिविष्टाः अलंकाराः काव्यसुषमां पुष्पन्ति । महा-
कविः नारायणभट्टपादः, सर्वत्रालङ्कृतामेव भारतीम् आतनुते ।
टीकाकारश्च यथावसरमलङ्काराणां सङ्गतिम् प्रदर्शयति ततः ।
एवञ्च विरोधाभासः श्लेषानुप्राणितः, कारणोत्प्रेक्षा फलोत्प्रेक्षा,
उल्लेखः, व्यतिरेकः, श्लेषानुप्राणिता उपमा, रूपकम्, इत्यादयः
अलङ्काराः यथास्थानम् उद्दृष्टाः वर्तन्ते । अलंकारप्रदर्शनशैली चाति
सरला । यथा द्विपञ्चाशत्तमे पद्ये “कथमयं वार्तामिमां श्रुत्वा कण्ट-
कवेधनं यथार्थम् मन्वानः प्रतिक्रियां करिष्यति” इति परीक्षितुम् ततः
परिहासितुं चेच्छया व्याजोक्त्या निवेदयन्ति ।” त्रिपञ्चाशत्तमे
पद्ये “पञ्चानाम् त्रिदशोत्पादनं च विरोधः । पञ्च एव कामवाणाः
लक्षत्वं च जनयन्तीत्याश्चर्यम्” पञ्चपञ्चाशत्तमे श्लोके उल्लेखस्य
षड्पञ्चाशत्तमे च व्यतिरेकध्वनेः प्रदर्शनम् क्रियते “मुखकमला-
दपि पदकमलमेवाराध्यतरमिति ध्वनिः ।

किं बहुना प्रतिपद्यम् संस्यूताः अलङ्काराः क्वचिद् नामनिर्देश-
पुरस्सरम् क्वचिच्च संकेतशैल्या संकेतिताः वर्तन्ते । अनेन टीका-
कारस्य सफलेन प्रयासेन काव्यरसास्वादः काव्यरसपिपासुभिः
पाठकषट्पदैः आतृप्ति आस्वाद्यते ।

प्रायो व्याख्याकाराः पर्यायवाचकशब्दसंयोजनमात्रेणैव आत्मा-
नम् कृतकृत्यं मन्यन्ते । कवीनाम् शब्दप्रयोगः साधारणजनापेक्षया
विलक्षणतरो भवति । यद्यपि सिद्धकवीनाम् पुरस्तात् शब्दाः अहम-
हमिकया समुपस्थिताः भवन्ति । कविश्च तान् सम्यक् परीक्ष्य तेषाम्
भावप्रेषणाशक्तिमत्ताञ्च लक्ष्यीकृत्य कमपि शब्दविशेषम् परि-
चिनोति । अर्थसाम्येऽपि शब्दा अभिव्यक्तौ भिद्यन्ते । योऽर्थः कलश-
शब्देनाभिव्यज्यते नाऽसौ कुम्भशब्देन घटपदेन वा । संक्षेपतः
कवीनाम् शब्दचयने विशिष्टोऽभिप्रायो वर्तते । तञ्चाभिप्रायम्

कश्चिद् शब्दार्थयोरन्यूनानतिरिक्तत्वम् सहभावम् परिचिन्वानो भावुक व्याख्याकारः एव प्रकटयितुम् क्षमः । श्रीपादपरागे सर्वत्र भावाभिव्यक्तौ टीकाकारस्य प्रेयान् प्रयासः वरीवर्तते । प्रथमं तावदसौ पर्यायैः वाच्यार्थम् विशकलयति । तदनन्तरञ्च यथाशक्यम् परिमितैरेवाक्षरैः शब्दस्य विशिष्टार्थम् अभिव्यनक्ति । यावच्च कवेरभिप्रायः पाठकानाम् पुरतः न स्फुरति तावदसौ न तुष्यति । यदि अनेके भावाः शब्दमहिम्ना गुम्फिताः वर्तन्ते तर्हि तान् मुहुर्मुहुर्दुष्टघाटयति । अस्मिन् प्रयासे भाषा अतीव प्राञ्जला भावावबोधनक्षमा शैली च प्रसादगुणमयी भवति । व्याख्यातृकुलधुर्यतां गतेन मल्लिनाथसूरिणा स्वव्याख्याप्रस्तावे प्रतिज्ञातम्—

इहान्वयमुखेनैव सर्वं व्याख्यायते मया ।

नामूलं लिख्यते किञ्चिन्नानपेक्षितमुच्यते ॥

कदाचित् एनाम् प्रतिश्रुतिमेव मनसि कृत्य श्रीपादपरागस्य लेखकः स्वकर्मणि प्रवृत्तः । व्याख्यायाम् एकमपि वाक्यम्, एकमपि पदं वा एतादृशम् न वर्तते यत् निष्कास्यमानम् स्वन्यूनतां न प्रकाशयेत् । उपयुक्तैः पदनिचयैः, सुस्पष्टैः वाक्यविन्यासैः, सूक्तिभूतैः निष्कर्षवाक्यसमूहैश्च स्वगद्यनिबन्धनमापूरयन् असौ महानुभावः “महीयांसः प्रकृत्या मितभाषिणः” इति माघोक्तम् यथार्थयति । अस्य ग्रन्थस्य प्रतिपद्यम् वक्रोक्तिचातुर्यसंवलितं भावशवलतया सनाथीकृतमास्ते, अस्याः व्याख्यायाः सहकारेण एषः ग्रन्थः साधारणपाठकानाम् कृतेऽपि सुगमः कृतः, विदुषां कृते काव्यमर्मप्रकाशः जातः, भक्तानाञ्च कृते हृदयाह्लादकरः भगवतीचरणरेणुप्रसादः सुलभीकृतः ।

एतदन्यदपि श्लाघनीयमास्ते । मध्ये मध्ये एतादृशाः संदर्भाः आयान्ति यत्र निरन्तरानभ्यासवशात् विदुषामपि विस्मृतिः जायते । एकादश रुद्राः के, पञ्च कल्पवृक्षाः के, नव निधयः के, एतादृशाः अनेके प्रसंगाः पाठकानाम् स्मृतिमतिक्राम्यन्ति । एषः टीकाकारः पाठकैः सह स्वसहृदयताम् आरिरक्षिषुः अपेक्षितम् प्रामाण्यम् समप-

स्थापयति । वामदेवः, ज्येष्ठः, श्रेष्ठः, रुद्रः, कालः, कलविकरणः, बलः, विकरणः, बलप्रमथनः, सर्वभूतदमनः मनोन्मनः, इत्येकादश रुद्राः ।

‘महापद्मश्च पद्मश्च शंखो मकरकच्छपी । मुकुन्दकुन्दनीलाश्च खर्वश्च निधयो नव’ इति नव निधयः । ‘पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः, सन्तानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ।’ इति पञ्चकल्पवृक्षाः । स्थाने-स्थाने च संकेतितानाम् पुराणकथाप्रसङ्गानामपि मूलग्रन्थानुसारी सारसंक्षेपः कृतः । संक्षेपेण एतदेव वक्तुम् शक्यते यत् स्ववैदुष्यस्य संयतम् प्रयोगम् आयुञ्जानः टीकाकारः सहृदयपाठकानाम् साधुवादमर्हति । ‘मार्मिकः को मरन्दानामन्तरेण मधुव्रतम्’ इत्युक्तिञ्च स्मारयति ।

डा० सी. आर. स्वामिनाथप्रणीतस्य 'श्रीवदरीशसुप्रभात'स्तोत्रकाव्यस्य समीक्षा

(आचार्य रमेशचन्द्र शुक्लः, नयी दिल्ली)

श्रुति-स्मृत्युपनिषच्छास्त्रपुराणदिपरकं परमविशालं महनीय-
महिममण्डित साहित्यं संस्कृतवाङ्मयं स्वकीयेन दिव्येनालोकेनालो-
कितं विदधद् वयं यदीक्षितुं सौभाग्यं विन्दामहे तदा तत् काव्य-
महाकाव्य-गीतिकाव्य-गद्यकाव्य-रूपक-कथा-चम्पूादिकानां साहित्ये-
नापि स्वकीयया सरसया हृदयहारिण्या सुन्दरतया च भृशं
विभूष्यमाणमासाद्यते । एतावत्यैव कमनीयतया कमनीयमित्येतन्न,
तत्तु रसपरिप्लुतहृदयमर्मस्पर्शि लालित्यललितेन च विशालतोपेतेन
स्तोत्रनिकुरम्बेणापि विद्योत्यमानं भवदतितरां सम्प्रेक्षितं भवति ।

स्तोत्रेषु भगवद्भक्ता भगवतो हृदयस्य परामद्भुतमहोविल-
सितां कोमलतां, तस्य चानिवंचनीयामसीमामुदारतां, महनीय-
महिममेदुरामितवत्सलतां भव्यभक्तिभावपूर्वकं गायन्त आप्यन्ते ।

अतीतानेहसि सञ्जातानां कृपामयपरमात्मनो वदान्यताद्यनन्त
गुणसंकीर्तननिलीनानां भक्तानामस्ति संख्या विशाला । अतः शिव-
महिम्नस्तोत्र - मुकुन्दमाला-कृष्णकर्णामृत - स्तुतिकुसुमाञ्जलि-प्रभृति-
सहस्रशः शिवविष्णुदुर्गादिस्तुतिपरकाणि मनोऽभिरामाणि स्तोत्र-
कव्यानि सम्प्राप्यन्ते ।

एतस्मिन् वर्तमानकाले ये हि अनेके स्तोत्रप्रणेतारो भगवद्-
भक्ताः सम्प्रेक्ष्यन्ते तेषु अन्यतमस्य स्तोत्र-काव्यप्रणयनकर्तुः श्रीमतो
डा० सी० आर० स्वामिनाथ-भगवद्भक्तप्रवरस्य श्रीवदरीश-
सुप्रभातनामधेयं स्तोत्रकाव्यं समीक्षितुमिह प्रक्रम्यते ।

प्रकृतं हि श्रीवदरीशसुप्रभात - स्तोत्रकाव्यं सुललितपदपेशलं
रमणीयार्थसमलङ्कृतं वसन्ततिलकाभिघञ्छन्दोनिबद्धं पण्डितरघुनाथ-
शर्मकृतव्याख्योपेतं पञ्चाशच्छ्लोकात्मकं भवद् भगवच्चरणारविन्द-
निषेवणपरायणभक्तानां मानसं भृशं प्रीणयत् विराजते—

प्रारम्भे स्तोत्रप्रणेता—

‘लम्बोदरं निजरदं सहसा विपाट्य’

इत्यनया प्रथमश्लोकस्थितया प्रथमया पङ्क्त्यैव स्वीयां लेखनीं
पुनानः सकलप्रत्यूहविनाशनक्षमं गणेशं स्तवीति । ततश्च-‘पद्मोद्भव-
प्रमुखशक्तिवसिष्ठमुख्यैः’ इत्येतदादिपदावलिपेशलेन श्लोकेन सप्रश्रयं
गुरुपरम्परां संस्मरति । तदनु स्तोत्रसमाप्तिं यावत् प्रतिश्लोकं
परिस्पन्दमानेन चतुर्थचरणेन श्रीनाथं वदरिकेश्वरं प्रार्थयते
भक्तो यत् तव स्मरणात् मम सुप्रभातं भवत्विति । भगवत्स्तवनसंसक्त
स्वान्तो भक्तः स्वामिनाथः श्रीनाथे वदरिकेश्वरे सकलश्रुतिस्तुत्यत्वा
खिलोपनिषत्पुराणादिब्रन्दनीयत्वाद्यनन्तविशिष्टताविशिष्टे स्वकीयं
मनः श्रद्धया सन्निशयन् स्तोत्रकाव्यमुपसंहृतिपर्यन्तं भक्तिभावना-
मधुरिम्णा सर्वानपि श्लोकान् मधुरान् विदधत् परिवीक्ष्यते ।

स्तोत्रकाव्यमिदं सर्वाङ्गीणया साहित्यश्रिया संसेव्यमानं वर्तते ।
सर्वेषामपि श्लोकानामेकैकं पदं तथा प्रौढया भक्तिभावनया विभावितं
भूत्वा विभाति यत्र सरलहृदयता निरभिमानिता आत्मसमर्पणधीः
समीचीनतया समुल्लसन्ति । एतद्विधविशिष्टतासद्भावात् वस्तुतः
स्तोत्रकाव्यमिदं, ये भक्ति रसे नान्तर्भावयन्ति, तानुपहसदिव
संलक्ष्यते ।

एतस्मिन् स्तोत्रकाव्ये शोभमानोऽयम्

‘सीतापते दशरथात्मज सत्यसन्ध

सोमिन्निदाशपतिवन्द्य दशास्यशत्रो ।

वातात्मजाश्रित विभीषणसेविताङ्घ्रि

श्रीनाथ ते वदरिकेश्वर ! सुप्रभातम् ॥’

श्लोकः श्रीमद्रामायणस्य समग्रामपि कथां सङ्केतयन् समुपतिष्ठति ।

अथ च काव्यमिदं प्रह्लाद-सुदाम-गजेन्द्र-कुब्जा-भीष्म-
हनुमदम्बरीष-पाण्डुनन्दन-ध्रुव-शबरी - गुह-वाल्मीकि-भरत-विभीषण-
गोपिका-द्रौपद्यलक-शुक-गौतम-धर्मदास-विदुर-रुक्माङ्गद - जनमेजया-
दीन् भक्तान् गायत् संदृश्यते । तथा विधाय तदस्माकं हृदये भक्ति
सञ्चारयति सम्यक् । किञ्च काव्यादस्मात् कमठ-मत्स्य-वराह-
नरसिंह-परशुराम-श्रीकृष्ण-बुद्धाद्यवताराणामवगतिर्दृढतामस्मदीयाधि-
गच्छति ।

स्तोत्रकाव्येऽस्मिन् क्वापि 'नारायणाखिल गुरो' इत्येतदादि-
कानि पदानि निशम्याधीत्य वा 'आपो नारा इति प्रोक्ता...' 'इत्यादिकं
स्मृतिगतं वाक्यं, क्वापि किमपि पदम् 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः.....'
इत्येतदादिगीतास्थितश्लोकं, क्वापि 'प्रस्थानभेदशतगम्य...' 'इत्येत-
दादिपदपङ्क्तिर्महिम्नस्तोत्रस्य 'नृणामेको गम्यस्त्वमसि पयसामर्णव
इव' इत्येतद् पदवृन्दं, क्वापि 'भुजगेन्द्रशायिन्' इत्येतत् पदं च
'असंगो नहि सज्जते' इत्येतच्छ्रुतिमंत्रवाक्यं क्वापि 'नारायणीप्रिय'
इत्येतत्पदं 'यस्य देवस्य धद्रूपमित्येतद् दुर्गासप्तशतीपद्यं च स्मारयति ।
एतेन श्रीवदरीशसुप्रभातस्तोत्रकाव्यकर्तुर्वेदपुराणगीतास्मृत्यादिषु
निष्णातत्वं विदिततां प्रयाति ।

अस्मिन् स्तोत्रकाव्ये ईदृशानि बहूनि पदानि विशेषणपदानि वा
विद्यन्ते यानि सन्ति साभिप्रायणि अतः परिकरालङ्कारश्रीः, 'भवा-
ब्धिपोत' इत्यादौ रूपकालङ्कारलक्ष्मीः, 'शीताम्भसि स्नपन.....'
इत्येतदादिपदानि भङ्ग्या बदरीशस्य प्राकाम्यसिद्धिमभिव्यञ्जन्ति,
तेन पर्यायोक्तालङ्कारशोभा, 'मुक्तामयीं रचयतीव' इत्येतदादि-
पदपङ्क्तिषुः क्वापि उत्प्रेक्षायाः सुन्दरता, 'नयनाब्जकोशम्' इत्येतदादौ
क्वाप्युपमायाः कमनीयता, क्वापि 'देवर्षयोऽपीत्यादिश्लोक उदात्ता-
लङ्कारस्य च्छटा च बुधजनानां चेतांसि नन्दयति । वस्तुतोऽस्मिन्
स्तोत्रकाव्ये वर्णनमेतादृशमपि शोभते येन पूर्वकालिका भावाः
प्रत्यक्षतां यान्त्यतोभाविकालङ्कारः सचेतसां चेतांसि भृशं तोषयति ।

‘तरणे भवसागरस्य’ इत्यादिका पदावलिः काव्यलिङ्गालङ्कारस्य कान्त्या सहृदयं प्रोणयन्ती प्राप्ता भवति । भावोऽयम् अनेकानेकालङ्कारा अस्मिन् स्तोत्र-काव्ये संशोभन्ते । सर्वत्राप्यनायासेन श्लोकार्थोऽवगततां प्रयात्यतः प्रसादगुणः प्राधान्येनास्मिन् स्तोत्रकाव्ये विभ्राजते ।

ध्वनिमन्तरेण न किमपि काव्यमुत्तमं मतं भवति । एतस्मिन् स्तोत्रकाव्ये तस्यापि सौन्दर्यं सम्प्रेक्ष्यते । ‘सौगन्धिका कुसुमगन्ध...’ इत्येतदादिश्लोकास्तस्य (ध्वनेः) सन्ति निदर्शनानि ।

एवंविधानि स्थलानि च बहूनि एतस्मिन् स्तोत्रकाव्ये विभ्रान्ति येषु प्रकृतेः सुन्दरता नयनगोचरतां याति ।

“उत्तुङ्गशृङ्गतुहिनाचल.....” ।

“भागीरथीतटविहार.....”

“नन्देव नन्दयति”

“पुष्पाणि विन्दुसरसः”

इत्येतदादिकाः श्लोकाः प्रकृतेः शोभां सम्यगुपस्थापयन्तः प्रेक्ष्यन्ते ।

क्वापि क्वापि व्याकरणविषयिणी विदुषोऽद्भुता व्युत्पत्ति-ज्ञाततां प्रपद्यते ।

‘मुकुन्दः’, ‘नताभयः’, ‘नरावतारः’, ‘दीनबन्धो’ इत्येतदादिपदेषु बहुव्रीहिसमासस्याभा विशिष्टतया, ‘द्रौण्याञ्जनेय’ इत्यादौ निपात-प्रकरणस्थयानित्यत्वश्रिया ‘अवबोधयिष्णु’ ‘रित्यादौ ण्यन्ताज्जातस्य इष्णुच्प्रत्ययस्य प्रभया, अथ च ‘हरेत्तव’ इत्यादिपदे पदविन्यासस्य व्याकरणविच्छित्या च कविरयं बुधवराणां मनांसि मोदयते ।

अस्मिन् स्तोत्रकाव्ये बहूनि स्थलानि दर्शनस्य सुन्दरतया सुन्दराणि भूत्वा विभासन्ते ।

‘योगेश्वरोऽस्यखिललोकगुरुस्वरूपः’ इत्यत्र योगदर्शनस्य ‘स पूर्वेषामपि गुरुः कालेनावच्छेदा’ दित्येतत् सूत्रं स्मृतं भवति । ‘देवर्षयोऽपि यमसक्तविविक्तसाक्षी’ इत्येतदादिश्लोकः

सांख्यमतं निर्दिशन् दृश्यते । विष्णु' रित्येतत्पदं सर्वत्र व्यापक इत्येत-
स्मिन्नर्थे निहितम् । तद् ब्रह्मणः सर्वव्यापकत्वं स्मारयति । 'वेदान्तवेद्य'
इत्येतत् पदं, स्तोत्रकाव्यस्यास्य प्रणेता, तत् सर्वं तत्त्वं ज्ञापयितुं निद-
धातीति मन्ये ।

एताभिः सर्वाभिर्विशिष्टताभिः समन्वितत्वात् श्रीवदरीश-
सुप्रभातम् स्तोत्रकाव्यमाधुनिके कालेऽनुपमं स्तोत्रं भवच्छोभते ।

“श्रीनाथ ते बदरिकेश्वर सुप्रभातम्” इत्यनया पदावल्या
स्तोत्रमेतच्चतुर्थचरणे नवामेव चारुतां सञ्चारितां विधाय विद्यमानेषु
स्तोत्रेष्व्वात्मानं हि अनन्यगामुच्चतां प्रापयदिव संलक्ष्यते । अथ च
अनेन विधिना स्वकीयमिष्टदेवं प्रणमन्तो नान्ये स्तोत्रकर्तारो दृश्यन्ते ।
युगस्यास्य नूतनतायां दृष्टिं निधायायं स्तोत्ररचयिता स्वकीये
स्तोत्रकाव्ये नवीनामेव सरणिं सृजति ।

स्तोत्रकाव्यमिदं स्तोत्रपरकेण सौन्दर्येण साहित्यनिष्ठेन च
लालित्येन परमकमनीयं भूत्वा चकास्ति । तत्रैकतो नवनवभावा
राजन्ते अपरतश्च तत्र रचनाया रमणीयं स्वरूपं द्योतते । स्तोत्रे
विलसितं किमप्यद्भुतमनवद्यतत्त्वं श्रोतॄणामध्येतॄणाञ्च मनो नितरां
प्रमोदयतीति शम् ।

स्तोत्रं पठेत् प्रतिदिनं मनुजो य एतत्

भक्त्या पवित्र मनसा नियमस्थितः सन् ।

स्यात् तस्य मानसगतः सफलोऽभिलाषो

मुवितं लभेत कृपया च हरेः स भवतः ॥

स्वामिनाथरचनात्रयसमीक्षणम्

(आचार्य रमेशचन्द्र शुक्लः, नयी दिल्ली)

कर्णभूषणम् —

(१)

कर्णोऽभवज्जगति विश्रुतदानवीरो
दत्वाप्यसूननिशमेव जनेन धर्मः ।
संरक्षणीय इति वीरवरः स मेने
तज्जीवनं हि जगतेदृशमेव दृष्टम् ॥

(२)

श्रीस्वामिनाथकविना रचितं मनोज्ञम्
एकाङ्किनाटकमिदं जगतीहितार्थम् ।
यत् कर्णभूषणमिति प्रथितां स्वसंज्ञां
तत्त्वं दधात्युपरि तत् कथितं सुरम्यम् ॥

ध्वस्तं कुसुमम् —

(१)

क्रूरं महद् भवति हन्त विधातृकार्यं
शोकप्रदं हृदयदुःखदशोचनीयम् ।
तज्जीवनं न मनुजस्य कदापि कतुं
शक्नोति विस्मृतमतिक्षतिकारि निन्द्यम् ॥

(२)

यां शोकगीतिपरकां कृतवान् कृतिं स्वां
श्रीस्वामिनाथकविमौलिमणिः सुमृत्स्वीम् ।
सा ध्वस्तपूर्वकुसुमाभिधया प्रसिद्धा
तत्रास्ति गीतमतिकोमलमेतदेव ॥

नरवलिप्रबन्धः—

(१)

अस्मिन् बन्धुरकौशले नरवलौ वल्गुप्रबन्धे प्रिये
शय्या भाति पदावलेः सुमृदुला संदीप्यते चारुता ।
काप्योजोगुणशालिनी नवनवार्थोन्मेषसंगुम्फिता
छन्दांसीह मनोहराण्यतितरां वस्त्वस्ति भावाञ्चितम् ॥

(२)

आदावत्र विराजते हिमनगश्रीः मानसाल्लादिनी
रम्यं तस्य च वर्णनं बुधगुणानन्दप्रदं मञ्जुलम् ।
मातुर्भाति ततश्च दिव्यसुषमासंशोभितं दर्शनं
गद्यञ्चापि विलोक्यतेऽतिरुचिरं पाण्डित्यभाभास्वरम् ॥

श्रीस्वामिनाथ ! भवतामपि सुप्रभातम्

(कविरत्न कृष्णप्रसाद शर्मा घिमिरे, टङ्गाल गहिरीधारा,
काठमाण्डू, नेपाल)

(१)

नारायणस्य सनरस्य कृपापरस्य
सच्चिन्मयस्य निगमागमसंस्तुतस्य ।
दिव्या स्तुतिर्विरचिता विदुषां कृते या
तत् स्वामिनाथ ! भवतामपि सुप्रभातम् ॥

(२)

सा स्वर्णदी विजयते सनकादिसिद्धै-
रन्यैर्महर्षिमुनिभिश्च सुसेविताङ्गा ।
यां धारयन्त्यहह ! यत्र पुरी विशाला
तां निर्दिशन्नभिमतं, तव सुप्रभातम् ॥

(३)

तस्यां स्थितौ नरवरौ भुवनातिशायि
यच्चक्रतुस्तप उभौ स्वचरित्रचित्रम् ।
श्रुत्वा दशननिमित्तमगाज्जनौघ-
स्तद्वर्णयन् सुमधुरं तव सुप्रभातम् ॥

(४)

आद्येन शङ्करनिभेन हितङ्करेण
श्रीशङ्करेण गुरुणा जगतां प्रियेण ।
संस्थापितं प्रथमपीठमहो ! विवर्ण्य
यत् सत्कृतं, तव भवेदथ सुप्रभातम् ॥

(५)

तत्राश्रितो यतिवरो गुरु-गौरवोऽसौ
 श्रीचन्द्रशेखर उपाह्व उदारचेताः ।
 नित्यं जयत्यसमबोधयुतो महात्मा
 तं निर्दिशञ्छ्रुतिपरं, तव सुप्रभातम् ॥

(६)

तत्पादपीठमनुसृत्य विराजमानं
 लोके “जयेन्द्र” इति लब्धशुभाभिधानम् ।
 अन्यं जगद्गुरुमपीहं सुखं प्रशंसन्
 धन्योऽसि, तत् तव भवेदथ सुप्रभातम् ॥

(७)

पद्मोद्भवादिगुरुवर्यपरम्परां तां
 स्वाश्रित्य संस्थितवतोऽत्र गृहस्थधर्मे ।
 दृष्ट्वैव तत्र रतिमित्थमहं विमुग्धः
 शान्तं ब्रवीमि, “सुखमस्तु तव प्रभातम्” ॥

(रचनातिथि : २४-१-१९८२ ई०)

पं० रामशरणशास्त्रिकृत- कौमुदीकथाकल्लोलिनी-समीक्षणम्

(पं० चन्द्रभानु त्रिपाठी एम०ए०, डी०फिल्०, व्याकरण-साहित्याचार्यः
प्रयागस्थगङ्गानाथज्ञाकेन्द्रीयसंस्कृतविद्यापीठे शास्त्रचूडामणिपण्डितः)

अनादिनिधनाक्षरब्रह्मोपासकस्य विद्याचणस्य कश्यपगोत्रजस्य बहुपाठिनोऽपि त्रिपाठिनो रामशरणस्य जन्म भारतवर्षीयोत्तरप्रदेश-राज्यस्य बांदाजनपदान्तर्गतेऽनुयमुनं मरका ग्रामे ३० दिसम्बर १९०८ ख्रीष्टाब्देऽभवत् । अस्य पूर्वपुरुषाः कान्यकुब्ज (कन्नौज) देशात् परमारवंश्यानां क्षत्रियाणां भक्तिं पुरस्कृत्य तैरेव सहात्रागमन् । अस्मिन्नेव ज्ञानतपःपूते कुले श्रीगिरिधारीत्रिपाठी सरस्वतीप्रसाद-रूपमिमं पुत्रत्वेन प्राप्तवान् । अस्याग्रजः श्रीमुक्तादत्तोऽपि संस्कृत-विद्यापारङ्गत आसीत् । तस्य प्रथमगुरोरग्रजस्य चरणयोः समीपे-ऽध्ययनं विधायाधिकां प्रौढिं प्राप्तुम्, जौनपुर-जनपदान्तर्गत-‘उकनी’ ग्रामस्थे संस्कृत-विद्यालये प्राचार्यवर्यस्य श्रीयुतजयदेवशर्मणोऽन्तेवासित्वं प्राप्य, व्याकरण-न्याय-वेदान्तानामाकरग्रन्थेषु वादग्रन्थेषु च प्रावीण्य-मलभत । उभयोरपि स्मरणम् अनेन प्रणतिपूर्वकम् कृतम् । यथा —

नन्नमेह भ्रात्रे ममाद्यगुरवे श्रीमुक्तादत्तविदुषे स्तात् ।^१

नन्नमेह पाणिनये गुरुवे श्रीजयदेवमणये चापि ।^२

महापण्डितेन त्रिपाठिवर्येण वंगराजकीया काव्यतीर्थपरीक्षा, पञ्चनददेशीया शास्त्री परीक्षा चोभे ससम्मानम् उत्तीर्णे । तदनन्तरम् हिन्दी-संस्कृतसाहित्ययोः एम०ए० परीक्षामुत्तीर्य ब्रह्मसूत्रप्रमुखभाष्य-पञ्चक समीक्षणाख्यं शोधप्रबन्धं प्रास्तोत्, पीएच०डी० इति पदव्या समलङ्कृत्य च ।

अध्ययनपरायणेनेवानेन महाविदुषाऽध्यापनवृत्तिनाऽप्यभावि ।
गारम्भे कतिपयवर्षाणि सीतापति-चरणचिह्नाङ्कितचित्रकूटस्थे

श्रीराम-नाम-संस्कृतमहाविद्यालयेऽध्यापनं कृत्वा शास्त्रवर्योऽयं क्रमशः लाहौरस्थे सनातनधर्मकालेजे, आगरास्थे राधास्वामीशिक्षासंस्थाने, तदनन्तरं मुरादाबादस्थे के०जी०के० कालेजे च संस्कृत-विभागाध्यक्षपदं समलमकुरुत । इयत्कालावधौ गुरुवर्येणानेनाध्याप्य कृतसंस्कारा अनेके कृतविद्याः शिष्याः स्वविद्यागुरोः वंशवृक्षं सफलं कुर्वाणाः दीपात् प्रवर्तिता दीपा इव प्रकाशन्ते प्रकाशयन्ति चार्थान् । तेषु त्रयः साम्प्रतं भारतवर्षस्य त्रिषु विश्वविद्यालयेषु (पंजाब-काशी-गढ़वालस्थेषु) संस्कृत-विभागाध्यक्षपदं सुशोभयन्ति ।

भगवत्परायणस्य धैर्यधनस्य स्वावलम्बसंबलस्य रामशरणस्य रामदासीत्यन्वर्थाख्या धर्मपत्नी दाम्पत्यजीवनस्याष्टवर्षाण्येवानेन सह चरित्वा परमेश्वरेच्छया स्वस्नेहस्य, सौभाग्यस्य, श्रद्धायाश्च मूर्तरूपा-स्तिस्रः सन्ततीः (द्वौ पुत्रौ, एकां कन्यकां च) एतस्मै समर्प्य भूयोऽप्ये-नम् प्राप्तुमन्तकस्यातिथ्यं स्वीकृतवती । अन्तर्भूतधनव्यथोऽयं महानु-भावस्तया समर्पितासु तत्प्रतिमाभूतास्वासु पितृत्वमिव मातृत्वमप्य-तनुत । तेनावाप्तपितृप्रीतिसन्ततिरेषा सन्ततित्रयी वितनोति श्रद्धा-विश्वासात्मनोः वैकुण्ठवासिनोः पित्रोः परमाम् मुदम् । सुतयोज्येष्ठः श्रीयुतगयाचरणः पितुरेव समस्तसंस्कृतवाङ्मयमधीत्याधीती प्राच्यपारश्चात्यविद्याभेदेषु देशविदेशयोर्विश्वविद्यालयेषु तन्वानः पैतृकीमध्यापनपरम्परां प्रयागस्थगङ्गानाथज्ञाकेन्द्रीयसंस्कृतविद्यापीठे प्राचार्यपदं भजते । कनिष्ठः श्रीयुतरमाचरणः प्रयागविश्वविद्यालय एव प्रोपाध्यायः (प्रोफेसर) वर्तते । एवम् सौभाग्यवती अर्पणाभिधेया सुताऽपि काश्यां श्रीवसन्तकन्यामहाविद्यालये मनोविज्ञानविषये 'प्रवक्तृ' पदम् अलङ्कुरुते । इति विद्यया वपुषा चोद्भूता महाविदुषोऽस्य वंश्यावली सततमेधमाना वर्तते । जीवनस्य तृतीयाश्रमे वर्त्तमानेन प्रयागमधिवसता, संस्कृतवाङ्मयस्य विविधान् ग्रन्थांश्चावर्त्तयता 'यावज्जीवमधीते विप्रः'— इति ब्राह्मणधर्मं चरितार्थयता च महा-पण्डितेन ४ दिसम्बर १९७७ ख्रीष्टाब्दे शब्दब्रह्मणः सायुज्यमवापि ।

एतदतिरिक्तं पण्डितप्रकाण्डेनानेन रचिताः, टीकिताः शोधविषयी-कृताश्चैमे ग्रन्थाः अस्याक्षुण्णामक्षय्याञ्च कीर्तिमावहन्ति । ग्रन्थप्रणयन क्रमप्रदर्शनाय कोष्ठके तेषां प्रकाशनख्रीष्टाब्दोऽपि दीयते— १. सरल-ज्योतिर्विज्ञानम् (१९३६,) २. रचनानुवादरत्नाकरः (१९५२); ३. वेदान्तसारः भावबोधिनीहिन्दी-संस्कृतटीकासहितः (१९५२),

४. कौमुदीकथाकल्लोलिनी (१६६१), ५. ब्रह्मसूत्रप्रमुखभाष्यपंचक-समीक्षणम् (१६७२) त्रयोऽप्रकाशिताः ग्रन्थाः सन्ति—१. मुक्तावली बालबोधिनीव्याख्यासहिता २. सिद्धान्तादर्शः ३. सिद्धान्तकौमुद्याः राजीवलोचनी व्याख्या । प्रस्तुते निबन्धे कौमुदीकथाकल्लोलिनीग्रन्थस्य समीक्षणं क्रियते ।

सुकुमारमतयश्छात्राः काठिन्यमनुभवन्तो व्याकरणाध्ययने न प्रवर्तन्ते, इति हेतोः काव्यद्वारा तांस्तत्र प्रवर्तयितुं कतिपयैः पूर्वसूरिभिः प्रयतितम् । तेषु रावणवधकाव्यकारो भट्टिः मूर्धानमधितिष्ठति । इदं काव्यम् अष्टाध्यायीसूत्रसरणिमनुरुद्धय कृतम् । साम्प्रतम् अध्ययनाध्यापन-परम्परायां श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितकृतायाः वैयाकरण-सिद्धान्तकौमुद्याः प्रचारो जातः अतः कौमुदीपद्धत्या स्वल्पायासेन व्याकरणज्ञानार्थं गद्यकाव्यस्यास्य रचना श्रीमता वैयाकरणाग्रगण्येना-चार्यवर्येण कृता । अस्मिन् ग्रन्थे गुणाढ्येन कृतायाः वृहत्कथायाः नर-वाहनदत्ताभिषेकावधिः कथांशो यथास्थानं संक्षिप्य परिवर्ध्म चाश्रितः । ग्रन्थस्य रचना पञ्चभिर्वर्षैर्जतिति महाकविः स्वयमुल्लिखितवान् ग्रन्थस्य समाप्तौ :

नरवाहनदत्तस्य

साभिषेकावधिर्मया ।

कौमुद्युद्योतमालम्ब्य समाभिः पञ्चभिः कृता ॥

कौमुद्याः पद्धतिमनुसरन् ग्रन्थकारोऽत्रापि आदौ मध्ये समाप्तौ च मङ्गलमाचरितवान् । ग्रन्थस्य कल्लोलाख्येऽष्टादशाध्यायेषु, प्रथमे पञ्च कल्लोलाः पूर्वार्धभागस्यावशिष्टाः षट् कल्लोलाः उत्तरार्धभाग-स्येति समासस्य स्त्रीप्रत्ययानां च, चतुर्थे अवशिष्टसमासस्य तद्धिता-नाञ्चाथ पञ्चमे तद्धितप्रत्ययानामुदाहरणानि विशेषरूपेणोल्लिखि-तानि । पश्चार्धे षष्ठादिष्वेकादशान्तेषु कल्लोलेषु भ्वादिनवगणी, णिजादि प्रक्रियाः, कण्वादि प्रत्ययाः, पद-वाक्य-लकारार्थाः, प्रकीर्णक-प्रत्ययाः, तथा कृत्प्रत्ययाः इत्येतदन्तानि पदानि विशेषणोद्धृतानि सन्ति । एवमेतेषु कल्लोलेषु प्रथमे द्वितीयस्य द्वि पञ्चमांशं यावच्च वरश्चिगुणाढ्ययोर्वृत्तान्तो वर्णितः । तदनन्तरमासमाप्तिं नरवाह-नदत्तस्य जन्मारभ्य तदीयाभिषेकावधिः कथांशो नैपुण्येन निबद्धो वर्तते । एवं कथानकानामवलम्बनेन किञ्चिदेव परिवर्त्योणादिर-हृतानां कौमुदीप्रकरणसूत्राणामुदाहरणानि प्रदर्शितानि । धातुविषयके पष्ठे कल्लोले धातूनां नामान्यवोद्धृतानि एवम् सर्वतसाधारणबोध-

गम्यतया । षड्लिङ्ग प्रकरणमपि न पृथग् विहितम् । उणादिप्रत्ययाः अपि महर्षिपाणिनिना नोल्लिखिता इति तेषां पृथगुल्लेखो न कृतः । छात्राणामध्यापकानां च सौकर्याय पादाटप्पण्यां प्राकरणिकानां सूत्राणां सितसीसाक्षरैः (White Types) अप्राकरणिकानां च तेषामसितसी-साक्षरैश्च (Black Types) मुद्रणं कारितम् । तेनोदाहरणेषूभयेषामपि सूत्राणां प्रवृत्तेर्ज्ञानं भवति ।

रसभाववत्याः पाठकस्य हृदयमावर्जयन्त्याः एतस्याः कथायाः साहाय्येन शब्दशास्त्रमधीयानश्छात्रवर्गः कल्लोलेषु क्रीडन् पक्षिसंघात इव सततं मोदमानः शब्दरत्नादि च चिन्वानः व्याकरणविद्यानद्याः पारं गच्छति । अत एवायं ग्रन्थो न गम्भीरतमो व्याकरणमहोदधिरपितु वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीव पाठकान् सदा प्रसादयन्तीं मधुरपेयजला मुखस्पर्शकल्लोला कल्लोलिनीवान्वर्थनामधेयः कौमुदीकथाकल्लो-लिनीति । एवं सर्वसाधारणावगाहनायास्याः कल्लोलिन्या अवताराय राजर्षिभगीरथमिव तपश्चरितवन्तमिमं महाभागं मन्ये । कल्लोलिन्या-मवगाहनीयशब्दराशौ विरोधाभास-श्लेष-यमकालङ्काररूपा आवर्त्ता अपि सन्ति, येषु जातुचित् अध्येतारो मा खिद्यन्तु इति बुद्ध्या सा तदीयतनुजनुषा क्लिष्टांशानां व्याख्यां कृत्वा सुनाव्या विहिता । प्रसङ्गतः कथायां सूत्रोदाहरणेषु वा गिरि-वन-नदी-धन्य-पुष्प-फल-पक्षिप्रभृतीनामुल्लेखेन विद्यार्थिनां सामान्यज्ञास्य वृद्धिरपि भवति ।

यथोक्तं पूर्वमेव शब्दचणोऽयं महापण्डितः शब्दप्रयोगेऽपि कुशलोऽभवत् । दीपतुल्योऽयं प्रबन्धग्रन्थः स्वपरप्रकाशने सर्वथा समर्थोऽस्ति । कथमनेन कथाप्रवाहं संरक्षता, भाषामाधुर्यं चापरित्यजता व्याकरणोदाहरणानि दत्तानीति कतिपयैरुदाहरणैः स्पष्टीक्रियते --

सा साग्रहम् अनुनाथितवती भगवन्तं सुदृध्युपास्यं भवम्... । एकदा ब्रह्मा मध्वरिश्च^३ मनोऽनुरञ्जयच्छम्भुश्चिरमुवास^४ ।

व्याकरणस्यानेकेषां विविधानाम् प्रयोगाणाम् प्रदर्शनमिति ग्रन्थ-प्रणयनस्य मुख्यो हेतुः । मध्ये मध्ये साहित्यिकगुणानां संचारादस्य कामनीयं वर्धतेतराम् । यथा—स्वोन्नत्यगौरवाधरीकृतापरधराधरः धराधरेन्द्रः सिद्धगणगणनीयमहिमवान् हिमवान्^५ ! अस्मिन् वाक्ये स्वोन्नत्य (स्व+औन्नत्य) गौरवाधरी (गौरव+अधरी) कृतापर (कृत+अपर) धरेन्द्रः (धरा+इन्द्र) इति चत्वारः कृतसन्धिप्रयोगाः सन्ति । ग्रन्थकर्तुर्विशेषनिर्देशः स्वोन्नत्यपदे एवास्ति । अत्रानुप्रास-

यमकालङ्कारयोश्छटा सविशेषं हृदयमावर्जयति । तथैव, विशालमपि विशालम् विच्छायमपि अविच्छायम् शरणमपि अशरणाशरणम् वर्षगृहमपश्यव^६ । इत्येतादृशेषु वाक्येषु विरोधाभासालङ्कारस्य सुष्ठुप्रयोगो दृश्यते । अत्रैवाग्रे दरिद्रदेवेद्र्यङ् द्विजःदारिद्र्यदारिद्र्यः इति सानुप्रासान् दरिद्रा धार्तोभिन्नप्रयोगान् कुर्वाणस्यास्य कौशलं वेदुष्यं च सुस्पष्टं भवति ।^७

अस्माद् ग्रन्थात् कतिपयानि पदान्युद्धृत्यास्य विद्वत्तल्लजस्य शब्दनिर्माणशक्तिम्, शब्दकोषज्ञानम् प्रयोगपाटवं च प्रदर्शयते- बुभुक्षावानः^८ (बुभुक्षा ओण् + वनिप्) उचेलिमम्^९ (वच् + केलिमर्) कीर्तिपार्थिवः^{१०} (शाकपार्थिववदुत्तरपदलोपी समासः) । प्रत्ययतति प्रयुज्य पदरचनाया उदाहरणमेकमिदं वर्तते-चेक्रीयिषयिषवः (कृ + यङ् + सन् + णिच् + सन् + उ) । केचन प्रयोगाः व्याख्यानं विना दुर्बोधा प्रतीयन्ते । यथा— शिक्षयमाणो गन्धर्वविद्यां त्वमेनकां मे न कां भूति समवाप्स्यसि^{११} । अत्र प्रयोगे एनाम् इत्यस्मात् पदात् स्वार्थे अकच् प्रत्ययं विधाय यमकमाधुरी प्रत्यानीता । एवमेव अनादीनवमपि जनं नवादीनवं कुर्वन्ति^{१२} । मस्करिणां नमस्करिणां भूरपि द्विषन्निरङ्-कुशकरिणां भूः^{१३} । इत्यादयः प्रयोगाः ज्ञेयाः । एतेषामर्थावबोधाय व्याख्यानमपेक्ष्यते । कल्लोलिनीग्रन्थस्यावगाहनेनेदं सुस्पष्टं भवति यद्व्याकरणस्य प्रयोगानां प्रदर्शने कृतमनोयोगोऽपि महापण्डितः कदाचित् कल्लोलेषु आमूलचूलं निमग्नो जातः येनास्य लेखनी साहित्य-रसमाधुरीं प्रवाहितवतीव दृश्यते । यथा अविरलगलन्मधुमञ्जरी पुञ्जपिञ्जरितसरससहकारवननिकुञ्जपुञ्जितपक्षिकुलकलरवरमणीये क्रीडोद्याने...^{१४} ।

अत्र व्याकरणविषयकाः केऽपि विशिष्टाः प्रयोगाः न सन्ति । काव्यगतमेव लावण्यमत्र दर्शनीयम् । शब्दरचनाचातुरीं प्रदर्शयितुमे-कमुदाहरणं दीयते—अपि दद्यात् दयोदन्वान् दीननाथो दीनाया मे दयमानो दयितेन मदीयेन सङ्गतिम्^{१५} । अत्र प्रयोगेषु दकारस्यासकृदा-वृत्त्या समृद्धतमः शब्दकोषोऽस्याचार्यस्य प्रतीयते । आश्रमस्य वर्णने साहित्यिकशिरोमणिना वैयाकरणचूडामणिनाऽनेन एकोनाशी-तिस्तद्धितान्तानि विशेषणानि प्रयुक्तानि^{१६} । एवं सोमप्रभजन्मोत्सवे विशतिः खाद्यपदार्थाः समुल्लिखिताः सन्ति^{१७} । शुकसारिकयोः वार्तायां स्त्रीणां स्वभावो वर्णितः^{१८} । मृगाङ्कदत्तस्य गुणानां वर्णने पञ्चत्रिंशत्

क्रियाः प्रयुक्ताः” ।

एवं इदं सुष्ठु कथयितुं शक्यते यदियं कौमुदीकथाकल्लोलिनी वैयाकरणमहाकवेरस्य कीर्तिकथां स्मारयति । सर्वथाऽस्यामवगाहनात् अध्येतारः मधुरं शब्दवारि पास्यन्तीति व्याकरणशिक्षाप्रदस्य काव्य-स्यास्य संक्षिप्तां समापनीयां समीक्षणाख्यामार्याद्वयेन कुर्वे—

कौमुदीव सुरवगाहा व्याकरणसूत्रोदाहरणसंयुक्ता ।

भावतरङ्गेष्वस्याः प्रवाहितः सुधी जनो भवति ॥

शब्दार्णवं दुस्तरं मत्वाऽवगाहन्ते न ये छात्राः ।

सरसशब्दजलराशिः कथाकल्लोलिनी तेभ्योऽपि ॥

-
१. कौमुदीकथाकल्लोलिनी, पृष्ठ-३५०
 २. कौमुदीकथाकल्लोलिनी, पृष्ठ-१६३
 ३. 'इको यणचि' इति सूत्रोदाहणे, पृष्ठ-१-२
 ४. अत्र 'शितुक्' 'स्तोःश्चुनाच्', 'शश्छोऽटि,' 'झरो झरि सवर्णे' इति सूत्रचतुष्टयस्य प्रवृत्तिर्भवति । पृष्ठ-३
 ५. पृष्ठ-१, ६. पृष्ठ-६, ७. पृष्ठ-३०, ८. पृष्ठ-६३ ९. पृष्ठ-६२
 १०. पृष्ठ-२६२, ११. पृष्ठ-४, १२. पृष्ठ-६६, १३. पृष्ठ-१०८
 १४. पृष्ठ-१०६, १५. पृष्ठ-११४, १६. पृष्ठ-१७३-१७५, १७. पृष्ठ-१८०,
 १८. पृष्ठ-२६६-६७, १९. पृष्ठ-२८६ ।

अर्वाचीनसंस्कृतसाहित्ये प्रतिबिम्बिताः

समकालीना घटनाः

(श्र मती शशिप्रभा गोयल, राज्यशिक्षासंस्थानम् दिल्ली)

संस्कृतभाषा भारतीयानामाचारविचाराणां भाषा अस्ति । तत्र भारतस्य पुरातनः इतिहासः, शास्त्राणि, दर्शनं, विज्ञानं, संगीतं, चित्रकलादिकाश्चतुष्पष्टिः कलाः, शिल्पम्, मनोरञ्जनानि, कथोप-
न्यासादिपरकं साहित्यं, काव्यानि च उत्तमोत्तमानि शोभन्ते । जगति सर्वत्र तद् वाङ्मयं विकीर्णं भवद् विभाति । साम्प्रतमपि प्रत्यहं नवीनं साहित्यमवतीर्णं दृग्गोचरतां याति । इदं हि अनुदिनम् उत्पद्यमानं तदीयं नूतनं साहित्यं तस्याः संस्कृतभाषायाः जीवितत्वमुपपादयितुम् अलम् ।

साहित्यं तु समाजस्य प्रतिबिम्बमात्रम् एव इति स्वीक्रियते मनीषिभिः । प्रतिदिनं संघटितानाम् समाकलनं तु नूनमेव प्राप्स्यति स्थानम् साहित्ये । स्वाधीनतासंग्रामः, देशभक्तानाम् प्राणोत्सर्गः कथं न प्रेरणाप्रदः स्यात् कविभ्यः । एकैको भारतीयो भवेत् स्वराज्ये अनुरागवान्, स्वराष्ट्रे भक्तिमान्, स्वधर्मे संस्कृत्यां सभ्यतायाञ्च दृढस्नेहः अयमेव स्वरः सम्यक् उद्घोषितः अनुगुञ्जितश्च विशशता-
ब्द्याम् रचिते संस्कृतसाहित्ये ।

केचन कवयः महर्षिदयानन्दस्य स्वामिनः पूजनीयं चरित्रं, स्वकाव्यस्य वर्णनीयविषयत्वेनावरिषत । महर्षिदयानन्दसरस्वती वस्तुतः स महापुरुषो बभूव, यो यदा सितांगाः भारते समाविशन्, स्वतन्त्रतार्थम् स्वराज्याधिगमनार्थं च शंखमधमत् । पण्डितप्रवराखिला-
नन्दविरचितदयानन्ददिग्विजयनाममहाकाव्ये, आचार्यमेधाव्रतस्य अपि दयानन्ददिग्विजये, शास्त्रविद्याधरप्रणीतदयानन्दर्षिचरिते, आचार्यरमाकान्तोपाध्यायकृतदयानन्दचरिते च सम्यक् तत्कालीन-
सामाजिकावस्थायाः चित्रणम् दृश्यते ।

स्वामी दयानन्दः देशे प्रसूताः कुरीतीः, मुखं व्यादाय विचरताम्
दम्भाडम्बरच्छलकपटपरिपूर्णमतमतान्तराणां निविडां विशालां ततिं च
समूलमक्षिणोत्, देशस्य सांस्कृतिकराष्ट्रियतादिकान् भावान् भारतीया-
नाम् स्वान्तेषु सञ्चारितवान् यथा स आदिष्टः आसीत् गुरुविरजा-
नन्दमहाभागैः । महर्षिः न्यवेदयत्—

अञ्जिकचनोऽहं गुरुदक्षिणाक्षमः,
समर्पये नाथ लवङ्गदक्षिणाम् ।
कृतोपकारस्य गुरोर्भवदृणात्
कदापि मुक्तो भवितुं क्षमोऽस्म्यहम् ॥

राष्ट्रप्रेमसिक्तः गुरुः तदा उपदिशति—

‘विनाशय त्वं प्रसृतं स्वभारते,
कुरीतिवृन्दं छलदम्भभीषणम् ।
अवेदिकं सर्वमितः मलीमसम्,
इयं मता स्यात् तव दक्षिणाधुना ॥

एवम् प्रतिबिम्बितं वर्तते अस्मिन् विंशतिसर्गात्मके दयानन्दचरित-
महाकाव्ये आचार्यरमाकान्तकवेः हृदयस्य स्वदेशोद्धारभावना देशप्रेम
च ।

राष्ट्रीयतां, भारतीयां संस्कृतिं, भारतीयानां आचारविचारान्
धर्मञ्च भारतीयानां सचेतसां पुरतः प्रस्तवीतुं यानि महाकाव्यानि
अस्मिन् वर्तमानशतके प्रणीतानि तेषु कानिचित् स्वामिविवेकानन्दस्य,
लोकमान्यबालगंगाधरतिलकस्य महनीयं चरित्रं महात्मनः गान्धिनो
वन्दनीयं चरित्रं, पण्डितजवाहरलालनेहरूमहापुरुषस्य पावनं जीवन-
चरित्रं गायन्ति कीर्तयन्ति च ।

तत्तन्ममहापुरुषजीवनचरित्रवर्णनद्वारेण ते ते महाकवयः स्वातन्त्र्य-
संग्रामस्येहितासमपि अवर्णयन् ।

श्रीअमीरचन्द्रशास्त्रिविरचितनेहरुचरितात् उद्दिधयन्ते काश्चन
पंक्तयः—

‘कारागृहे निगडितस्तिलकोऽत्र हेतुः’

अपि च—

यूरोपीये महति समरे दान्त उत्साहलेशो
देशे व्याप्तः प्रतिपदमहो यन्त्रशाला प्रवृत्ताः ॥

अन्यदपि दृश्यताम्—

चौरीचौराकाण्डतोऽन्तरं नोऽमन्दावेगान्दोलनं रुद्धमासीत् ।
मन्ये कांग्रेसस्य नेतृष्वमर्षो भूयान् व्याप्तो गान्धिमैकं विहाय ॥
यरवदाकारागृहतः लिखितम् सन्धिपत्रम् अधिकृत्य लिख्यते—

यरवदाकेन्द्रीयकारागारतः पूनास्थितैः,
लिखितमेतत्सन्धिपत्रं पण्यबन्धनमास्थितैः ।
व्रतपरैः कांग्रेसनेतृभिरत्र सप्रजयकरो,
प्रति तु नेहरुगान्धिनायडुभिः पटेलसमन्वितैः ॥

श्रीनेहरुमहाभागेनः कृतां स्वाधीनताविषयकप्रतिज्ञामधिकृत्य
लिख्यते तत्र—

षड्विंशं जनवर्यहोऽथ सकलस्वाधीनतावासरः
स्यादस्माकमिति प्रतिज्ञपयता श्रीनेहरुब्रह्मणा ।
देशस्यास्य विशालभालपटले स्वातन्त्र्यमालेखितम्
वर्षे व्योमगुणग्रहेन्दुगणिते शालातुरे संसदि ॥

श्रीविश्वनाथकेशवच्छत्रेप्रणीतमहाकाव्ये श्रीसुभाषचरिते तु
आजादहिन्दसेनेतिहासः त्यागः शौर्यम् च मर्मस्पर्शिण्या वाण्या
प्रतिपादितम् । अग्लह्यति सुभाषः स्वदेशवासिनः

भाव्यं शार्मण्यराष्ट्रस्य युष्माभिर्युद्धवन्दिभिः,
स्वतन्त्रहिन्दसेनां तद्द्वारा युङ्क्तातिसत्वरम् ।
विलम्बोऽल्पोपिः युष्माभिः कार्यनाशाय सम्भवेत् ।
त्वर्यतां त्वर्यतां तस्माद् भ्रातरो 'जयहिन्द' वः ।

तत् क्रान्तियुद्धम् भारतीयस्वातन्त्र्यसमरकथां च सम्यक् वर्णयन्ति
महारानीज्ञांसीलक्ष्मीबाईचरितम्, द्वाविंशतिसर्गात्मकम् महाकाव्यम्
ज्ञांसीश्वरीचरितम् च इत्यादयः काव्यग्रन्थाः ।

अणुविस्फोटध्वस्तजापानदेशस्यापि मार्मिकं चित्रणं दृश्यते
नेहरुयशःसौरभमहाकाव्ये—

ध्वस्तोऽणुविस्फोटवशाद् विपन्नो,
जापानदेशः सहसा पपात ।
व्यादाय कालो मुखमट्टहासैः
यत्र स्थितां मानवतामलीढ ॥

अस्मिन्नेव ग्रन्थे भारतस्य राष्ट्रसंघसदस्यता अपि वर्णिता । अपि च ताश्चकन्दसन्धिः, पाकिस्तानबंगदेशयोगृहयुद्धं, पाकिस्तानस्य भारतस्योपरि आक्रमणम्, भारतस्य विजयः बंगदेशस्योदयः इत्यादि-घटना अपि नोपेक्षिताः ।

स्वतन्त्रताप्राप्तेरनन्तरम् भारतस्य विभिन्नप्रदेशानाम् विलयस्य यः प्रयत्नः कृतः तस्यापि वर्णनम् समुपलभ्यते नीरपाजेभीमभट्टरचिते काश्मीरसन्धानसमुद्यमम् हैदराबादविजयम् इति नाटकद्वये । श्रीरामकृष्णशर्मविरचिते बंगलादेशोदये नाटके बंगलादेशनामकस्य नवोदितराष्ट्रस्य जन्मकथा अतीव मर्मस्पर्शिन्यां शैल्याम् प्रस्तुता । इन्दिरागांधीमहाभागा यदा प्रधानमन्त्रिपदमासीना तदपि वर्ण्यते नेहरूःशयसौरभे महाकाव्ये—

राष्ट्रं विलोक्य परितः सहसाऽसहायं
तामिन्दिरां सपदि लोकसभासदस्याः ।
चक्रुश्चरित्रगुणभूषणभूषितांगी,
मन्त्रिप्रधानपदवीपरिमण्डितां ते ॥

अर्वाचीनसाहित्ये न केवलं राजनैतिकघटनानामेव वर्णनम् प्राप्य । अपि तु वैज्ञानिकी प्रगतिः, देशस्य चतुर्मुखविकासश्चापि नोपेक्ष्यते साहित्यकारैः । डा० रमाकान्तशुक्लमहाभागैः 'भाति मे भारतम्' इति स्वरचनायाम् भारतस्य वैज्ञानिकी प्रगतिः अपि सम्यक् वर्णिता—

भाखडाबन्धदामोदरीयोजनां,
बाणगंगाफरक्कादिभिः सेचितम् ।
ब्रह्मपुत्रादिसन्दर्शिताम्बुच्छटं,
भूतले भाति मेऽनारतं भारतम् ॥
विद्युदुत्पादने तैलसंशोधने,
इन्धनान्वेषणे लौहनिष्पादने ।

यन्त्रनिर्माणकार्ये च पूर्णक्षमम्.
भूतले भाति मेऽनारतं भारतम् ॥

आर्यभट्टम् वियन्मण्डले स्थापयद्,
पोखरण्भूमिगर्भेऽणुशक्तिं किरत् ।
शान्तिकार्येष्वणुं प्रेरयत्सन्ततं,
भूतले भाति मेऽनारतं भारतम् ।
रोहिणीं प्रक्षिपद् भास्करं साधयद्

आत्मनोर्नरमोर्धर्मिते साधनः ।
युद्धपोतांश्च सिन्धूरसि स्थापयद्,
भूतले भाति मेऽनारतं भारतम् ॥

बरौनी-भिलाईवोकारोयन्त्रशालानाम् संयन्त्राणाम् छत्रनिघोषेण
उपमीयते भारतस्य उन्नतिस्यन्दनस्य स्वरः ।

यद् बरौनीभिलाईवोकारोस्वनः
स्वोन्नतिस्यन्दनोत्थं शुभं घर्घरम् ।
दिक्षु विस्तारयद् वीक्ष्यते सर्वदा,
भूतले भाति तन्मामकं भारतम् ॥

पाश्चात्यसभ्यतागतभौतिकविलासैः प्रभावितो अद्य भारतः
शोचनीयामवस्थाम् गतः । गोदावर्ममयुवराजेन प्रणीते भाणे अद्यतन-
चित्रपटसभ्यतावशीभूताः आधुनिकाः युवकाः युवतयश्च कथम्
देवानन्दाशोककुमारसाधनावैजयन्तीमालादितारकगणः प्रभाविताः
वस्त्रधारणम् कुर्वन्ति इत्यस्यापि वर्णनम् संलक्ष्यते । भ्रान्तभारते नाम
नाटके नारदः आधुनिकताप्रवणं भारतमनुशोचति । कथ्यते च यत्र
संस्कृतेः सुरक्षा वैदेशिक-शिक्षाबलेन न विधातुम् शक्यते मूलमूच्छिद्य
चेच्छेत् को विद्वान् वृक्षस्य रक्षणम् । अस्मिन्नेव ग्रन्थे ततो विवाहायु-
रधिकृत्व तर्कवितर्का जायन्ते । डा० रमाकान्तशुक्लमहाभागैरपि
भारतस्य दुर्दशाम् वीक्ष्य कथ्यते—

दुःखदावानलैर्दग्धदेहान्नरान्
क्षुत्पिपासाकुलान् वृत्तिकण्टादितान् ।
वीक्ष्य कारुण्यपूर्णा नरा यत्र तद्,
भूतले भाति मेऽनारतं भारतम् ॥

यद्यपि भारतेऽनेके दोषाः सन्तु परन्तु कविस्तत्र उदारमनाः
राष्ट्रभक्तिभावनया ओतप्रोतहृदयः संस्तौति—

सन्तु दोषा अनेकेऽत्र कैश्चिन्मताः,
किन्तु नाहं प्रपश्यामि तान्मन्दधीः ।
वन्दनीयं मया, कीर्तनीयं मया,
मोदताम् वर्धताम् राजताम् भारतम् ॥

एवं मे भारतम्, संस्कृतभाषा, संस्कृतसाहित्यम् च नित्यं विलसन्तु
नूतनैः विचारैश्च मानवान् देशरक्षायै सततम् प्रेरयन्तु ।

मङ्गल्या-समीक्षणम्

(आचार्य लक्ष्मीचन्द्रकौशिकः, एम० ए० साहित्याचार्यः, वरेली-
कालेजसंस्कृतविभागस्य प्राक्तनाध्यक्षः)

अथ गीर्वाणवाण्या मुक्तककाव्यमध्येऽपूर्वं चास्मिन् वाङ्मये कविवरः
साहित्याचार्यादि-विविध-विरुदावलि-विभूषितः श्रीमदुमाकान्तशुक्लमहोदयः
सङ्गमिता, शतादपि पञ्चत्रिंशदधिकैर्मधुरैरायच्छन्दोभिर्निबद्धैर्ललितैः
सरसरपरिसीम-व्यङ्ग्यार्थाभिव्यञ्जनान्नितरां मनोहरैर्मौक्तिकैरिव प्रोज्ज्वलैश्च,
प्रायशो निरवद्यैः पद्यैः संवलिता, स्वकीयां कामप्यभिनवां विशिष्टाञ्चाभिख्यां,
लोकात् समुद्भूतमप्यात्मनः किमपि लोकोत्तरं विलक्षणञ्च लावण्यं विकिरन्ती,
जीवंतं जगच्च परितः प्रतिक्षणं विचक्षणं माङ्गल्यमादधाना, कवेरस्य प्रतिपदमन-
न्यसाधारणं कमपि प्रतिभाविशेषं परिस्फोरयन्ती, 'प्रियंवदा'ख्यटिप्पणी-समन्विता,
'मङ्गल्या'ऽभिधाना, मौक्तिकानां मालैव प्रकाशमाना, मुक्तकानामावलिरियं,
साहित्यपाथोनिधिमन्थनोत्थं भावामृतं, परां निर्वृतिञ्चाधिजग्मुषां विदुषां,
सहृदयानाञ्चाधिकण्ठमधिहृदयञ्च सम्प्रति सुतरां बाभासत इति कस्य सचेतसो
न मोह्यतेतरां चेत् ?

मुक्तककाव्यस्य परम्परेयं संवत्सराणां सहस्रद्वयीमासीदतीति तु साहित्यस्यै-
तिह्य-तत्त्वविदां विमर्शः । वाङ्मयेऽस्मिन् 'गाथासप्तशती' 'अमरकशतकम्'
'आर्यासप्तशती' 'भामिनीविलासः' इत्यादीनि विविधानि ग्रन्थरत्नानि
विलसन्ति । ध्वन्यालोकस्य तृतीय उद्द्योते विषयाश्रयोचित्यस्य प्रतिपादन-
प्रसङ्गे ध्वनिप्रस्थापकाः श्रीमदानन्दवर्धनाचार्याः काव्यप्रभेदेषु सर्वतः प्राक्
संस्कृतप्राकृतापभ्रंशनिबद्धं मुक्तकं निर्दिशन्तस्त्रापि च संघटनाया रसानुकूलतां
प्रदर्शयन्तः, कथयन्ति — “मुक्तकेषु हि प्रबन्धेष्विव रसबन्धाभिनिवेशिनः कवयो
दृश्यन्ते । यथा ह्यमरकस्य कवेर्मुक्तकाः शृङ्गाररसस्यन्दिनः प्रबन्धायमानाः
प्रसिद्धा एव” (काव्यमाला संस्क०, पृ० १७५) । “मुक्तमन्येन नालिङ्गितम् ।
तस्य संज्ञायां कन् । तेन स्वतन्त्रतया परिसमाप्तनिराकाङ्क्षार्थमपि प्रबन्ध-
मध्यवर्ति मुक्तकमित्युच्यते ।” इति, “पूर्वापरनिरपेक्षेणापि हि येन रसचर्वणा
क्रियते तदेव मुक्तकमिति” चात्र लोचनकाराणां निष्कर्षः ।

मार्मिकणामालोचकानां मुक्तक-स्वरूपस्यानेन तात्त्विकेन पर्यालोचनेन
महाकाव्यादिषु विद्यमानस्य कथानकादेः पौर्वापर्यनिरपेक्षित्वं खल्वेवंविधस्य
काव्यस्य प्रधानं वैशिष्ट्यमिति सिध्यति । अत्र प्रत्येकं पद्यं स्वभावतः
स्वस्मिन्नेव परिपूर्णतामावहतीत्यन्वर्थं किल पूर्वापर-प्रसङ्गनिरपेक्षित्वा-
न्मुक्तकमिति संज्ञा ।

मुक्तकानामपूर्वस्य चमत्कारस्य रहस्यं विश्लेषयन् 'गाथासप्तशती'—
भूमिकायां भट्टः श्रीमथुरानाथशास्त्री साहित्याचार्यः प्राह—“मुक्तके ह्येक-
स्मिन्नेवापरपद्यनैरपेक्षयेण विभावानुभावादभिः परिपुष्टस्तावान् रसोऽभिव्यज्यते
यदास्वादेन सन्तर्पितचेतसः सहृदयाः सशिरःकम्पमनुमोदन्ते । मुक्तकनिर्माण-
मन्यकाव्यनिबन्धनापेक्षयापि सुतरां कठिनं भवतीति तद्विदामनुभवः । यतः किल
महाकाव्यखण्डकाव्याख्यायिकादिषु कथानकस्य नैपुण्येन निर्वहि पठितुर्मानसं
कथारस-निलीनतया गुणदोषादिविचारे मन्थरमेव भवति । तत्र हि कथैव
चेतसस्तावत् किल वशीकारिणी भवति, यावता उत्तरोत्तरघटनास्वादायोत्कण्ठितं
चेतः संमुखमापतितेषु गुणदोषादिषु गजनिमीलिकया, त्वरितकारितया वा,
अनिच्छया यथाकथञ्चित् प्रवृत्त्यापि शीघ्रमेव कथापरिज्ञानार्थमग्रेसरं भवति ।
एवंविधेषु काव्येषु मध्यवर्तिनः कियन्तोऽपि श्लोकाश्चेत् सर्वात्मनोपश्लोकनीयाः
सम्पद्यन्ते, तावदेव स प्रबन्धो लोकानामभिनन्दनीयो भवति । मुक्तकानि तु
प्रत्येकपद्यान्येव स्वतन्त्राणि भवन्तीति, तत्रैव रसान्वेषणलोलुपं पठितुर्मानसं
व्यासज्यते; न कथा तन्नोपष्टम्भिनी भवति ।...पूर्वापरनिरपेक्षे एकस्मिन्नेव
पद्ये पठितुश्चेतश्चमत्काराय वाच्याथपेक्षया व्यङ्ग्यस्यैव प्राधान्यमास्थापनीयं
भवति । अतएव एवंविध-ध्वनि-पूर्णस्य काव्यस्य निर्माता 'महाकविः' इति
व्यपदेशं लभते । उक्तं हि लोचन-कारेण—“प्रतीयमानानुप्राणित-काव्य-निर्माण-
निपुणप्रतिभाभाजनत्वेनैव महाकविव्यपदेशो भवती'ति ।” (काव्यमाला-संस्क०,
तृतीयावृत्तिः, पृ० १५-१६) ।

सर्वप्रथममृगवेदस्य संहितायाः प्रत्येकमण्डलस्य बहूनां सूक्तानामनेकासु
ऋक्षु 'कवि'—पदं, 'काव्य'—पदञ्च, पृथक्तया वा, परस्परं संपृक्तया वा,
प्रायः सर्वासामेव देवतानामृषीणां वा सम्बोधनत्वेन, विशेषणतया वा द्वैविध्य-
मादधानं बहुशः प्रयुज्यते । तत्र कविपदेन सह प्रयुक्तानि विविधानि विशेषणानि,
कविं तस्य काव्यञ्चाधिकृत्य, वैदिकीं धारणां सुस्पष्टमभिदधति । तथाहि—
'आदित्यासः कवयः पप्रथाना' (३/५४—१०), 'अवोचाम कवये मेध्याय'
(१/१५-१२), '.....ऋतज्ञाः । सत्यश्रुत कवयो युवान (५/५७-८), 'कवे-
दिव्यस्य' (६/३६-१), 'ऋतावान कवयः पर्व्यासः' (७/७६-४), 'कवयो
मनीषिणः' (६/७३-७), कविः काव्येनासि विश्ववित्' (१०/६१-३),
'जृरिता मेधिरः कविः' (१०/१००—६), 'कविरसि प्रचेताः' (१०/११०-१),

एभिर्विशेषणैरुपरिनिर्दिष्टा ऋचः कवेरदितेरपत्यत्वं, मेध्यतां, ऋतज्ञत्वं सत्य-
श्रुतत्वं, दिव्यत्वं, मनीषितां, विश्ववित्तां, मेधिरत्वं प्रचेतसत्वञ्च स्फुटतया
निर्दिशन्ति । अतएव महर्षिणा यास्केन, “विश्वा रूपाणि प्रतिमुञ्चते कविः”

(५/८१—२) इत्यादि-ऋचोभाष्ये कवेः क्रान्तदर्शनत्वं समाम्नातम्^१ । यस्य
“अतीतानागतविप्रकृष्टविषयकं युगपज्ज्ञानं स क्रान्तदर्शनं” इत्युक्तः । तादृशं
ज्ञानं परमार्थतत्त्व-दर्शनात् केवलं देवानामृषीणामेव वा सम्भवति, तस्माद्
ऋषित्वं, तत्त्वदर्शित्वं, कवित्वञ्च परस्परं सम्बद्धमिति वेदार्थतत्त्वविदामभि-
प्रायः । तथैव चोक्तमालोचकप्रवरेण भट्ट-तोतेन—

‘नानृषिः कविरित्युक्तमृषिश्च किल दर्शनात् ।

विचित्रभाव-धर्मांश-तत्त्वप्रख्या च दर्शनम् ॥

१. स्वकीये ‘Vedic Selections’ इति पुस्तके श्रीक्षितीशचन्द्रचटर्जी-

महोदयः ‘अग्निर्होता कविक्रतुः’ (१/१-५) इत्यादिमन्त्रे निम्नलिखितस्य सायण-
भाष्यस्य ‘कविक्रतुः कविशब्दोऽत्र क्रान्तवचनः, न तु मेधावि नाम । क्रतुः
प्रज्ञानस्य कर्मणो वा नाम । ततः क्रान्तप्रज्ञः क्रान्तकर्मा वा’—उपरि स्वकीये
टिप्पणे (३३ पृ०) प्राह—“कविः, मनीषी, विपश्चित्, etc., are read in
the Nighantu in the list of मेधाविनाम’s (Nir. iii. 15) or words
denoting wise man. In Nir. xii. 13. while explaining विश्वा
रूपाणि प्रतिमुञ्चते कविः R.V.v. 81-2 Yaska says : मेधावी कविः क्रान्त-
दर्शनो भवति, कवतेर्वा, i.e., कविः means wise, because he sees what
is past and distant, what is beyond the range of vision, or it
may have been derived from the root ‘कु’ to praise. It would
appear, therefore, that acc. to Yaska मेधाविन् is explained by
the words क्रान्तदर्शनो भवति and there is no contradiction bet-
ween the two. Sayana, however, sometimes regards मेधाविन्
and क्रान्त as two distinct senses of कवि. cf. S. under V. 11.3
and i. 117.23.

२. ‘राजतरङ्गिणी’ कवेरिदं क्रान्तदर्शित्वं निम्नलिखिते मनोहरे पद्ये
निर्दिशति—

कोऽन्यः कालमतिक्रान्तं नेतुं प्रत्यक्षतां क्षमः ।

कविप्रजापतीस्त्यक्त्वा रम्यनिर्माणशालिनः ॥ इति ॥

स तत्त्वदर्शनादेव शास्त्रेषु प्रथितः कविः ।

दर्शनाद् वर्णनाच्चाथ रूढा लोके कविश्रुतिः ॥” इति ।

विश्वस्मिन् जगति निरन्तरं प्रवर्तमानायाः सततं परिवर्तन-शीलाया विविधायाश्च जीवनधारायाः, प्रतिक्षणं भिद्यमानस्य, क्षणे क्षणे च नवतामुपेतस्य, प्राकृतिकपरिवेशस्यातीव विनश्वरे, भौतिके चास्मिन् बाह्ये रूपे, यदान्तरं, शाश्वतं, सुन्दरञ्च, स्वरूपमन्तर्निहितं निगूढं च वर्तते, प्राचीनां रूढिमनुसृत्य, तदेव ‘धर्म’ इति पदेनाभिधीयते स्म । वैदिकपरिभाषया ‘ऋत’, ‘सत्य’ञ्चेति पदद्वयमप्येतयोः क्रमशः एकतो नियमेन गतिशीलं बाह्यं रूपम्, अपरतश्च तयोरेवान्तरिकं, मनोरमं शाश्वतञ्च स्वरूपमभिधत्ते ।

‘ऋषयो मन्त्रद्रष्टार’ इति प्रसिद्धिः । “साक्षात्कृतधर्माण ऋषयो बभूवुः”, “ऋषिदर्शनादि” इति च निरुक्ते भगवान् यास्कः । अत्र ‘मन्त्र-धर्म-दर्शनादि-पदानामुपरिष्ठान्निर्दिष्टमेव तात्पर्यं साधीयः । कवयः ‘ऋतुज्ञाः’ (५/५७-८), ‘ऋतावानः’ (७/७६-४), ‘सत्यश्रुत’श्च (५/५७-८) इति तु भगवती श्रुतिरेव प्रतिपादयति । तस्माज्जीवनस्य जगतश्च यत् पारमार्थिकं तत्त्वदर्शनं नाम ऋषिषु कविषु च, तत्तु सामान्यमेव । तादृशं परमं तत्त्वं प्रत्यक्षीकृत्य, तस्य,

२. ‘ऋ’ गतावि (भ्वा० प०)—त्यस्माद् “गत्यर्थार्कर्मकशिलषशीङ्स्था-सवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च” (पा०, ३—४—७२) इति कर्तरि क्तप्रत्यये, ऋतमितिपदं निष्पद्यते, प्रधानतया गतिशीलताञ्चाभिव्यनक्ति । अतएव, ‘ऋतमित्युदकनाम, प्रत्यृतं भवति’ (पृ० १०२), ‘सत्यं वा यज्ञं वा’ (पृ० १६३) ‘ज्योतिषो वोदकस्य वा’ (पृ० ४६०, निरुक्तम् नि० सा० संस्क०) इति निरुक्ते यास्कः । तत्रैव ‘ज्योतिषो वेत्यादिवाक्यस्य व्याख्यायां पण्डितः श्रीमुकुन्दशर्मा —‘ऋतमुदकं ज्योतिश्च इयतीतिसतः ।’ “ऋत (rta) means the regular order of nature, such as the unvarying course of the sun and the moon, and the seasons; then on one hand the regular course of sacrifice (rite); on the other, moral order (right), a sense replaced in Skt. by dharma. Agni is specially the guardian of rta in the ritual sense, because the sacrificial fire is regularly kindled everyday; Varuna is specially the guardian of rta in the moral sense.” MACDONELL, Vedic Reader, p. 9.

२. द्र०, पण्डितश्रीमुकुन्दशर्मणा सम्पादितं निरुक्तम् नि० सा० संस्क०, १६३०, पृ० ५२ ।

३. तदेव, पृ० ८३ ।

मनोरमायां लोकोत्तरायाञ्च वर्णनायां यत् सम्यङ् मार्मिकञ्चाभिव्यञ्जनं तत् कवीनामेवासामान्यं प्रातिस्विकञ्च वैशिष्ट्यम् । अतएव भट्टतौतः प्राह—

“तथा हि दर्शने स्वच्छे नित्येऽप्यादिकवेर्मुनेः ।

नोदिता कविता लोके यावज्जाता न वर्णना ॥” इति ।

एवमेव मम्मटाचार्यैरपि काव्यप्रकाशस्य प्रथम उल्लासेऽभ्यधायि—‘विलक्षणं यत् काव्यं लोकोत्तरवर्णनानिपुणकविकर्म तत् कान्तेव सरसतापादनेनाभिमुखी-कृत्य रामादिवद् वर्तितव्यं न रावणादिवदित्युपदेशं च यथायोगं कवेः सहृदयस्य च करोतीति सर्वथा तत्र यतनीयम् ।” इति (का० प्र०, वामनाचार्यञ्जली-करस्य, षष्ठ संस्क०, पृ० १०) ।

भट्टनायकस्तु पर्यालोचयति यन्निरन्तरं कठोरानवरतस्वसाधनावलालब्धो योगिनः स समाधिरसस्तस्य काव्यरसस्य तुलां कथमपि नाध्यारोढुमर्हति, यं दिव्यमानन्दरसं स्वकीयस्य प्रियवत्सस्य कवेस्तृष्णया स्वयमेव प्रस्तुवाना वाग्धेनु-रनायासमेव वात्सल्यवशात् तस्मै प्रददाति—

“वाग्धेनुर्दुग्ध एतं हि रसं यद् बालतृष्णया ।

तेन नास्य समः स स्याद् दुह्यते योगिभिर्हि यः ॥” इति ।

“सरस्वती स्वादु तदर्थवस्तु निःप्यन्दमाना महतां कवीनाम्” (ध्वन्या० १/६), इत्यत्र, “—वस्तु सुकवेः । सरस्वत्यैवैषा घटयति यथेष्टं भगवती” (ध्वन्या०, ४/१७) इत्यत्र च कवेर्निर्मलायां झटिति तत्त्वार्थदर्शनशीलायाम-पूर्ववन्तुनिर्माणक्षमायां नवनवोन्मेषशालिन्यां विशदायाञ्च प्रतिभायां जीवनस्य जगतश्च पूर्वोक्तं वस्तुतत्त्वं विद्युदुन्मिषितमिव, सहस्रैव परिस्फुरति, विद्योतते च बहुश इति प्रदर्शयतां ध्वनिकारानामप्येवंविधैव वाचोयुक्तिरिदमेव चाकूतम् ।

तदिदं काव्यं केनापि विशिष्टेतिवृत्तेन सह निबद्धमनिबद्धं वेति कृत्वा महाकाव्यत्व-खण्डकाव्यत्वादिना रूपेण, मुक्तकरूपेण च द्वैविध्यमापद्यत इति प्रागेवावेदितम् । तत्र काव्यस्य प्रथमे रूपे कस्यचिद् दिव्यस्य, दिव्यादिव्य-कुलीन-कुलोद्भवानां धीरोदात्तादीनां नायकानां नायिकानां वा प्रख्यातं वृत्तं महता समारोहेण व्यावर्ण्यत इति तु विदन्त्येव विद्वांसः ।

एवंविधानां जनानामादर्शोन्मुखस्य, दिव्यस्य, भव्यस्योदात्तस्य च कथा-वस्तुनः कठोरात्, कवेः प्रतिभाया निगडभूताच्च, बन्धनाद् विनिर्मुक्ता, मुक्तकानां काचित् पुरातनी परम्परेयं ख्रिस्तीयसंवत्सरस्य प्रथमे शतके, ‘गाथासप्तशते’राविभक्तिकालादारभ्य, साधारणजनतायाः सहजं, लौकिकं प्राकृतञ्च जीवनं स्वप्रतिपाद्यविषयत्वेन स्वीकृत्य, तज्जीवनस्य वास्तविकं याथार्थ्यमभिव्यनक्ति स्मेति महतः सौभाग्यस्य प्रमोदस्य च विषयः ।

एवंविधेन संविधानकेन, जनताया जीवनस्य लौकिकं प्रेम, नानाविधाः सूक्ष्मा विचित्राश्च भावाः, मुक्तकेऽस्मिन् काव्ये प्रतिबिम्बिताः सन्तः, किमपि मधुरं वेदगध्य-भङ्गी-भणितिप्रयुक्तं वक्रत्वं, कमपि मनोरमं भङ्गिमानं, कामपि विचक्षणामभिव्यक्तेः प्रौढं सुषमाञ्चाभजन्तेति निश्चप्रचम् । वस्तुतः सर्वप्रथम-मेषु मुक्तकेषु पद्येष्वेव प्रबन्धकाव्यानां तं कृत्रिममोपचारिकं, परिमितं, प्रायेण काल्पनिकञ्च भावसीमानमपहाय, लौकिकं काव्यमिदं तामपरिमितामतिविस्तृताञ्च सर्वसामान्यां, मानवीयां भावभूमिमध्याचक्राम, यत्र वाङ्मयव्योम्नि सत्यमशेषमेषुषीसम्पन्नानां, सिद्धवाग्विभवानां बहूनां कवीनामप्रतिमं प्रातिभं ज्योतिर्विविधाभिर्भङ्गीभिर्विलक्षणाभिश्च च्छटाभिः सुतरां समुद्भासते स्म ।

“देवस्य पश्य काव्यं न ममार न जीर्यति” (अथर्ववेदः, का०-१०, अ०-४, सू० ८-३२) इति श्रुतेरादेशः । अत्र ‘देवस्य काव्य’मिति पदद्वयेन काव्ये देवसम्बन्धित्वं दिव्यत्वं वा, ‘न ममार’, ‘न जीर्यति’ इति वाक्याभ्यां तस्य दिव्यताया हेतुद्वयं लक्षणं वा निर्दिश्यते । यद्धि ‘न जीर्यति’, तत् सदैवाभिनवाभियौवनच्छविभिः सौन्दर्यच्छटाभिश्च समृद्धं भवति; यच्च ‘न म्रियते’ तच्छाश्वतममृतत्वमधिगच्छति । तदेव च तत्त्व-द्वयं कस्मिन्नपि काव्ये दिव्यत्वममृतत्वञ्चादधातीत्यस्याः श्रुतेरभिप्रायः प्रतीयते । अथैवंविधं काव्यं कुत्र दृष्टम् ? इति जिज्ञासायां, स्वयं श्रुतिरेव खल्वेवंलक्षणस्य काव्यस्य निदर्शनमिति केषाञ्चिद् विपश्चितामभिमतम् ।^१ किन्तु ऋक्संहिता तु प्रसङ्गेऽस्मिन् किञ्चिदन्यदेव रहस्यं समुद्घाटयति । तत्र दशमे मण्डले बृहदुक्थो

वामदेव्य ऋषिः कथयति—“देवस्य पश्य काव्यं महित्वाद्या ममार, सः ह्यः

समान” (५५-५) इति । अर्थात्, यो ह्यस्तावदतीव सजीवः सप्राणश्चासीत्, स एवाद्य पञ्चत्वमुपगत, इत्यहो ! महान् महिमा देवस्य महेन्द्रस्य ! ! एतदेव च तस्य देवस्य महत्काव्यमिति ! महाकवेः कालिदासस्य—“मरणं प्रकृतिः शरीरिणं विकृतिर्जीवनमुच्यते बुधैः” इत्यादिपद्येऽस्या ऋचः प्रतिध्वनिरिव श्रूयते । अत्र वामदेव्य ऋषिर्मरणमपि देवस्य महत्काव्यमिति मन्यते !

१. “परमेश्वरीय-ज्ञानलक्षणं वेदञ्चापि काव्यत्वेनैवानुगृह्णाति श्रुतिः—‘पश्य देवस्य काव्यं न ममार न जीर्यति’ (वेदः) । ‘देवस्य काव्य’ मित्यत्र काव्यपदं वेदमभिधत्ते । इत्यनेनैतदभ्युपपन्नं भवति यत् कविभिः काव्यकला-प्रेरणा किल वेदेभ्य एव समासादिता । वेदेभ्य एव च च्छन्दसां परिज्ञानम्, अलङ्काराणां परिचयः समाकलितः ।” इति ‘संस्कृत-साहित्य-विमर्श’ (पृ०, ३४१) कविराजश्रीमदाचार्यपण्डितद्विजेन्द्रनाथशास्त्रिणः ।

तस्मादुपरिनिर्दिष्टयोर्मन्त्रयोः सामञ्जस्येनैतत् सिध्यति यज्जगतो मानवीय-
जीवनस्य च यदप्यखिलं पारमार्थिकं तत्त्वं, यच्च तयोः परमं सौन्दर्यं, तस्य
मर्मस्पृशा मनोरमेण च प्रतिपादनेनैव कस्मिंश्चित् काव्ये दिव्यत्वममृतत्वञ्चा-
धीयते ।

जीवनं जगच्च निरन्तरं परिवर्तमानाभिर्देश-काल-व्यक्ति-परिस्थित्या-
दीनामत्यन्तं विशिष्टाभिरपरिमिताभिश्च सीमाभिः सर्वतः परिच्छिन्नं भवति ।
जीवनस्य महोदधावस्मिन् क्वचिन्मधुर-मसृण-मुग्ध-स्निग्ध-ललित-प्रशान्त-
मनोहराणां रागानुराग-विरागादि-भावानां लहयः समुल्लसन्ति; अन्यत्र दारुण-
दुर्घटनावशाद्, दुर्दान्त-दुर्दैव-दौरात्म्याद् वा, निरवध्यसीमासह्यागाध-कारुण्य-
परिपूर्णां घनीभूतानां मानवीय-संवेदनानामुददामाः कल्लोला अनिशं भृशञ्च
परिखेलन्ति; अपरत्र दैन्य-दारिद्र्यादि-दुर्देशा-ग्रस्तानां विवशनिरीहासहाय-
शोषित-दुर्बलानां मनुजनुषामदम्य-दुरन्त-कुण्ठा-सन्त्रासाक्रोशयातनादि-महोर्मिणां
वीभत्सो भीषणश्च विस्फूर्ज्यथुरजस्रं जरीजूम्भते । एवं मानवजीवनस्य
परिवेशोऽयं दिक्कालपरिस्थित्यादीनामानन्त्याद् वैविध्याच्च कदाचित् कमनीयो
मनोरमः, कदाचिद् भयानको वीभत्सश्च प्रतीयते । तथैव, तस्मादेव कारणाच्च
प्रकृतेः परिवेशोऽपि वैविध्यमानन्त्यञ्च परिदधाति । तयोरतिविशिष्टेऽस्मिन्
सविधानके सहृदय-हृदयैकसंवेद्यं कवीनां प्रतिभाविशेष-प्रसादादुपलभ्यमुपयुक्त-
योर्मन्त्रयोरुपरिनिर्दिष्टन्तत् पारमार्थिकं तत्त्वमनुपमं सौन्दर्यञ्चान्तर्निविष्टं,
सर्वथा निगूढञ्च वरीवर्तते । कवेः कापि तत्त्वार्थदर्शिनी विचक्षणा श्रेमुषी
स्वकीयया प्रौढयाऽनल्पया च कल्पनया, जीवनस्य जगतश्च तेषां नानाविधानां
तन्नाधिष्ठितं पूर्वोक्तं तदप्रतिमं सौन्दर्यं, तान् विचित्रान् भावान्, तां सूक्ष्मां
गभीराञ्च विचार-परम्परां, निजेन विलक्षणेन प्रातिभेन चक्षुषा^१ प्रत्यक्षीकृत्य,
यथासामर्थ्यं स्वकीयायां विशिष्टायामपूर्वायाञ्च शब्दार्थ-संयोजनायां, 'विन्यास-
विशेषभव्यतया'^२ तथा निबध्नाति, यथा तत्र पूर्वोक्तं तन्निगूढं रहस्यजातं,
काव्यस्य तदात्मतत्त्वं शतकृत्वः सहस्रकृत्वश्च बहुधा विद्योते ।

१. आचार्यमहिमभट्टः कवेः प्रतिभां 'भगवतस्तृतीयं चक्षु'रिति कथयति—

सा हि चक्षुर्भगवतस्तृतीयमिति गीयते ।

येन साक्षात्करोत्येष भावास्त्रैकाल्यवतिनः ॥”

२. “यानेव शब्दान् वयमालपामो यानेव चार्थान् वयमुल्लिखामः ।

तैरेव 'विन्यास-विशेष-भव्यैः' सम्मोहयन्ते कवयो जगन्ति ॥”

इति 'शिवलीलार्णवे' (१/१३) महाकाव्ये श्रीनीलकण्ठदीक्षितः ।

एवंविधा कवेः कापि लोकोत्तरा संविदियं निजां कामपि प्रीढि, स्वोपज्ञं किमप्यगाधं गाम्भीर्यम् अतीव सम्मोहकं किमपि सान्द्रं माधुर्यं, सर्वातिशायि किमप्यद्भुतं सौन्दर्यञ्च संविभति । अत्र जीवनस्य जगतश्च याथाव्ययेन संरूपितं महाकावेरस्य यद् दिव्यं प्रातिभं ज्योतिर्विश्वात्मन आन्तरेण ज्योतिषा सार्धं तादात्म्यमश्नुते । येन स्वभावत एव तादृशं संविद्विशेषमभिव्यञ्जयत्यम-दानन्दतरङ्गितान्तरङ्गोल्लास-विलास-समुच्छ्वसिते, तथाविधे तस्य पद्यबन्धेऽनु-रणनस्वरूपाणामनन्तानां प्रतीयमानार्थानां सार्थाः, गुणानामलङ्काराणाञ्च समुदाया अहमहमिकया परापतन्ति । कविप्रतिभायाश्चापृथग्यत्नः—निर्वर्त्यत्वात् कामप्यद्वितीयामेव सुषमाञ्चाविष्कुर्वन्ति ।

तत्काव्यस्य तां तादृशीमसंख्यैः संख्यानैः समन्वितामभिख्यां दर्शं दर्शं, पायं पायं च तदधिष्ठितां मधुरिम-सुधां, हृदयसंवादवलात् तन्मयीभवनेन, सहृदयाः, स्वसंवित्सतत्त्वां कवेस्तां संविदं सस्पृहं, सादरञ्च समास्वादयन्ति; विगलित-वेद्यान्तरं परमानन्दञ्चाधिगम्य कृतकृत्या धन्यधन्याश्च भवन्ति । इदमेव कविसहृदयाख्यं तत् सरस्वत्यास्तत्त्वं यस्य विजयाशंसा 'ध्वन्यालोक-लोचनस्य' मङ्गलचाराणात्मके 'अपूर्वं यद्वस्तु' इत्यादि पद्ये, 'सरस्वत्यास्तत्त्वं कविसहृद-याख्यं विजयतादिति' वाक्येन श्रीमदभिनवगुप्ताचार्यपादैरपि विहिता ।

समासतो दिक्कालाद्यनवच्छिन्नायाः सर्वविधसीमारहितायाः सामान्य-मानवीयभावभूमेरानन्दमयी 'मानसी साक्षात्कारात्मिका' प्रतीतिरेव कस्यापि काव्यस्य विलक्षणायाश्चमत्कृतेः परमं रहस्यम् । मुक्तकेन काव्येनेतिवृत्तादि-सीम्ना यदतिक्रमणं नाम तत्तु प्रागेव निर्दिष्टम् । निजायामभिव्यक्तावपि मुक्त-काख्यं काव्यमिदं शब्दसंयोजनायामभिधेयलक्ष्याद्यर्थानां सीमानमतिक्राम्यति । तस्मादतिक्रमणात्तथाविधे काव्ये शब्दार्थावुपसर्जनीकृत-स्वार्थो स्वातिरिक्तं, तदनलङ्कृतमलङ्कृतं वाऽर्थान्तरमभिव्यङ्क्तस्तमेवार्थं ध्वनेराद्धान्तस्य धौरेयाः क्रमशो वस्तुध्वनिरलङ्कारध्वनिरिति पदाभ्यां निर्दिशन्ति । अतीव सूक्ष्मस्य चीनाशुकस्यावगुण्ठनेन किञ्चित्संवृतं, किञ्चिच्च विवृतं, सौन्दर्य-सार-श्रियाः कस्याश्चिद् रमण्या मुखचन्द्रस्यानुपमं रामणीयकमिव, वाक्यार्थस्य व्यङ्ग्यार्था-भिव्यञ्जन-तत्परं, सूक्ष्मं व्यवधानमधरीकृत्य, काव्येऽस्मिन् सहसा समुद्योतितं, वस्त्वलङ्कारध्वनीनामिदमलौकिकं सौन्दर्यं झटिति सहृदयानां चेतश्चमत्करोतीति निश्चप्रचम् ।

१. 'ध्वन्यालोकस्य' द्वितीय उद्योतेऽलङ्काराणामपृथग्यत्ननिर्वर्त्यत्वं निम्नलिखितायां कारिकायां प्रतिपादितम्—

“रसाक्षिप्ततया यस्य बन्धः शक्यक्रियो भवेत् ।

अपृथग्यत्ननिर्वर्त्यः सोऽलङ्कारो ध्वनौ मतः ॥ (२-१७)

अनुभूति-पक्षेऽपि, मुक्तकेऽस्मिन् काव्ये, स्वभावतो देश-काल-व्यवस्थादि-सापेक्षाणामनन्तानां लौकिकानां भावानां साधारणीकरणप्रक्रियया, कृत्स्नं पूर्वोक्तं सीमानमतिक्रम्य, सामान्य-मानवीय-भाव-भूमेः, स्वरूपञ्चाङ्गीकृत्य, सहृदयाना-मञ्जसा यदाह्लादमय्या अनुभूतेर्विषयत्वं सम्पद्यते, तदप्युपरिष्ठाद् विशदी-कृतमेव । तस्मात् पुरातनैराचार्यैः काव्यस्य लोकसमुद्भवापि या 'लोकाति-क्रान्तगोचरता' समाप्ता मृत्युत्वेऽपि कवीनां यच्च 'क्रान्तदर्शित्वं प्रदर्शितं, तत्सर्वमप्यनेन मुक्तककाव्यानां सूक्ष्मतया, परमार्थतया चानुशीलनेन, पर्यालो-चनेन च प्रमाणितं भवति । मुक्तकमिदं काव्यस्योत्तमोत्तमां कोटिमाटीकत इत्यपि 'ध्वन्यालोके' तल्लोचने च, रुद्रट-मम्मट-भोजराज-विश्वनाथादिभिरलङ्कार-शास्त्रस्य धुरन्धरैराचार्यैः स्व-स्व-लक्षण-ग्रन्थेषु, गुणमुग्धतया, प्राकृतभाषायां निवद्धाभ्योऽपि, 'गाथासप्तशतीतो' ध्वनिकाव्यस्योदाहरणत्वेन, सादरं समुद्धृताभ्यो गाथाभ्य एव सिध्यति ।

मुक्तककाव्यस्योपरि पर्यालोचितैः सम्पूर्णैरेव वैशिष्ट्यैः प्रतिपदं प्रतिपद्यञ्च शोभमाना, तदव्यतिरिक्तमप्यात्मनः किञ्चिद् वैलक्षण्यमभिव्यक्तेः प्रतिपाद्य-विषयस्य च कामप्यभिनवां दिशं निर्दिशन्ती, श्रीमदुमाकान्तशुक्लमहोदयस्य 'मङ्गल्या'भिधाना कृतिरियं, पञ्चत्रिंशदधिकैकशतमिताभिर्मधुराभिर्गम्भीरा-भिश्चार्याभिः समुद्भासिता, क्वचित् कलेवरेण कलितलाघवाऽपि, प्रियतमविरह-विधुर-मधुराननश्रीः क्षामक्षामा, प्रेयसी तन्वीव, स्वकीयां कामपि विलक्षणमेवा-भिख्यामादधाति; अन्यत्र सम्मिलन-रस तरङ्गितान्तरङ्गा प्रोत्तुङ्गा भावभूमि-कामध्याखुडा, मान्मथोद्भेदविजृम्भमाण-विविधानिवंचनचीयसुकुमारभावनासु सलीनतया भ्रूविलासगात्रविकारपुरस्सराभिरनन्ताभिः प्रतिक्षणं भिद्यमाना-भिर्यौवनच्छविभिः सौन्दर्यप्रभाभङ्गीभिश्च सर्वतः सन्दीप्तेव प्रतिभाति; अपर-त्नापरिमितागाध-कारुण्यमहोदधौ निमग्नोन्मग्नाऽस्तुदव्यथाकथास्वतीव विह्वला दरीदृश्यते । कुत्रचित् प्रकृतेरपि संश्लिष्टं मानवीयभावनाभिश्च सम्पृक्तं, सजीवं चित्रणं प्रस्तौति । क्वापि च मार्मिकाभिरान्योक्तिभिस्समासोक्तिभिश्च वाभासते । कविना स्वकीयां कवितामधिकृत्य काचिदभिनवा विचारसरणिरप्यत्र प्रकाशिता वर्तते तस्मात् 'देवस्य पश्य काव्य' मित्यादिश्रुतेर्व्याख्यायां प्रतिपादितेन नयेन, जीवनस्य जगतश्च पूर्वनिर्दिष्टं तन्निगूढं परमार्थं सौन्दर्यञ्च साक्षात्कुर्वती, निजेन मनोहरेण केनापि संख्यानेन सम्यक्तया विवृण्वती 'मङ्गल्ये'यं नूनं किमपि दिव्यत्वममृतत्वञ्चावहतीत्यस्मदीयं मतम् ।

इयं मङ्गल्या हि 'ध्वन्यालोकस्य' मङ्गलाचरणश्लोके निर्दिष्टं किमप्य-

१. द्र०, 'ध्वन्यालोकः' (का० मा०, संस्क०, पृ० १) :—

‘अपूर्वं यद् वस्तु प्रथयति विना कारणकलां,

जगद्ग्रावप्रख्यं निजरसभरान् सारयति च ।

पूर्वमेव वस्तु प्रथयति, क्रमात् प्रख्योपाख्या-प्रसरसुभगञ्चेदं ग्रावप्रख्यं जगन्नि-
जरसभरात् वस्तु सारयति भासयति च; अत एवान्न कविसहृदयाख्यस्य
सरस्वत्याः परमतत्त्वस्य सम्पूर्णो विजयः सुचारुतया निष्पन्न इति विदाङ्कुर्वन्तु
विद्वांसः । अस्य विजयस्य मूलभूतं तत्त्वन्तु कवेः प्रतिभया सह सहृदयस्य
भावयित्वाः प्रतिभायाः सम्पर्क एव । तस्मात् 'कल्याया' मङ्गलाचरणेऽघोऽङ्क-
ताऽर्थापि चरितार्था भवति—

“यत्सम्पर्काद्वाणी कवितारूपं करोति भङ्गीभिः ।

तत्सहृदयाङ्घ्रिधूलिं सश्रद्धं मस्तके कुर्वे ॥” इति

अस्यां मङ्गल्यायां खलु शुक्लमहोदयस्य प्रतिभा-सुपर्णी, सर्वविधबन्धनेभ्यः
सीमाभ्यश्चोन्मुक्ततयाऽपारे, मुक्तक-काव्याकाशस्य विस्तरे, स्वकीयानि प्रवलानि
स्फूर्तिमयानि कल्पना-पतत्राणि धुन्वाना, परोक्षाण्यदृश्यानि क्षेत्राण्यवगाह्य,
सहृदयेभ्यः कस्मादपि दिव्यलोकात्तं दिव्यमानन्दरसामृतमानयति, यदुपलभ्य,
ते युगपदाप्यायिताः कृतार्थाश्च भवन्ति ।

ऋक्संहिताया एकस्यामृचि वसिष्ठ ऋषिः सूक्तरचना-विधिं सविस्तरं

निदिशति—“यो वो गतं मनसा तक्षदेतमूध्वां धीर्नि कृणवद्धारयच्च”

(७/६४-५) अर्थाद् वाग्देवताप्रसादावेशानुप्राणितः कश्चिद् विपश्चिदृषिः स्व-
मनीषया विश्वस्य परमं रहस्यमधिगम्य, सर्वप्रथमं, किमपि सूक्तं ('मनसा
तक्षत्') मनसा संतक्ष्णोति, ततश्चोद्धर्षितं तद् गुणालङ्काररसादि-सम्पद्-
विशिष्टेष्वभिनवेषु शब्देष्वनुनिबध्नाति (ऊध्वां धीर्नि कृणवत्) अन्ते च ऋक्षु
तदनुपमं परमञ्च रहस्यं सुरक्षितं कुरुते (धारयच्च) । अस्याः सूक्त-संरचनाया
यः परिणामः सञ्जायते, तमप्यन्यस्यां कस्याञ्चिदृचि दीर्घतमा ऋषिरुल्लिख ।

तथाहि—“नव्यन्नव्यं तन्तुमा तन्वते दिवि समुद्रे अन्तः कवयः सुदीतयः ।” इति

(ऋग्वेदः, १/१५६-४) । फलतश्च—“सुपर्णं विप्राः कवयो वचोभिरेकं मन्तं

क्रमात्प्रख्योपाख्या प्रसरसुभगं भासयति तत्,

सरस्वत्यास्तत्त्वं कविसहृदयाख्यं विजयतात् ॥”

१. कल्या, ६ ॥

२. ऋग्वेदे, 'द्वा सुपर्णा' यत्रा सुपर्णा अमृतस्य भागम्' दिव्यः स सुपर्णो
गरुत्मान्' 'वयः सुपर्णा' 'एकः सुपर्णः स समुद्रमाविवेश' इत्यादिषु ऋक्षु
'सुपर्ण' इति पदं जीवात्मानं, परमात्मानमादित्यरश्मिं' गरुत्मानं वायुञ्चाभिधत्ते

बहुधा कल्पयन्ति ।” (ऋग्वेदः, १०/११४-५) इति श्रुतिः कविभिर्निजाभिरने-
काभिर्वचोभङ्गीभिरैकस्यैवान्तर्यामितया जगत्पुत्रप्रविष्टस्य ‘सुपर्ण’-तत्त्वस्य
अर्थात्, परब्रह्मणो, बृहत्तः शाश्वतस्य च सौन्दर्यतत्त्वस्य वा बहुधा कल्पनं
सामानाति । ‘मङ्गल्याया’ आर्यास्वपि ऋक्षिव, सैव वैदिकी प्रक्रियाऽनुसृतेति
प्रतिभाति । अत्रापि कवेरस्यैकैव सा सौन्दर्य-भावना, कारुण्यभावना वा
निमित्तभेदाद् बहुषु विविध-रूप-निर्माणेषु बहुशो विवर्तते । एवंविधस्य
सुललितस्य रूप-निर्माणस्य निर्देशोऽपि निम्नलिखिताभ्यामार्याभ्यां सुचारुतया
कविना स्वयमेव कृतः—

“कविता शाब्दी मूर्तिः पूज्यत एव प्रतिष्ठिता यदि सा ।
कुरु यत्नं तद्वपुषि रूपे ललिते च निर्माणे ॥”^१
“सौन्दर्यं परितो मां कृतसौन्दर्यावगाहनश्चाहम् ।
यदि वाञ्छसि तत्पातुमुपविश मे चेतसि क्षणकम् ॥”^३

लौकिकीयं कविता कौञ्चवधस्यारुन्तुदादतिक्रूराच्च व्यतिकरादादिकवे-
मंहर्षिवाल्मीकेरप्रतिमापरिमित-गम्भीर-कारुण्यभावनामध्याक्रान्ताया दिव्य-
प्रतिभायाः सहसोन्मेपात् प्रादुर्भूतेत्यैतिह्यन्तु किलातिरोहितमेव मन्तिमताम् ।
‘मङ्गल्या’यामपि ‘कल्ये’ति शीर्षकालङ्कृते मङ्गलाचरणे “वन्दे प्रसन्नमधुरा-
माद्यकवेस्तां वियोगजां करुणा” मित्यादिपदैरेतदेवैतिह्य सङ्केतितम् । एतमेव
चार्थं कविताया आत्मपरिचयेऽपि कविनिम्नाङ्कितः शब्दः प्राह—

“करुणाऽऽद्या मे माता विरहो जनकः सहोदरः शोकः ।
उत्कलिका च वयस्या कविताऽहं चञ्चला बाला ॥”^४
अत्र कवेर्मुग्धमुग्धाऽधो निर्दिष्टा याचनापि प्रासङ्गिक्येव—
“अश्रुकणं त्वां याचे करुणावरुणालयं च याचे त्वाम् ।
उत्कलिकां त्वां येन काव्यलता स्यात् सुपल्लविता ॥”^५

“अत्र बहून् याचते कविः । एकमश्रुकणमपरं करुणावरुणालयमितरञ्चो-
त्कलिकां याचते । काव्यलता-पल्लवनेऽश्रुकणादीनां कारणत्वमिति तद्विश्वासः”

व्युत्पत्तिनिमित्ताद् दिव्यं सौन्दर्यतत्त्वमप्यनेन ‘सुपर्ण’ इति पदेनाभिधातुं शक्यते
अतएव ‘सुपर्ण विप्रा’ इत्यादि श्रुतिः काव्यस्वरूपेऽपि संगच्छते ।

१. द्र०, “एको रसः करुण एव निमित्तभेदात्” इत्युत्तररामचरिते
मवभूतिः ।

२. काकली—५ ।

३. उदन्या—२ ॥

४. काकली—३ ॥

५. उदन्या—१ ॥

(‘प्रियंवदा’) । तस्मात् संस्कृतकविताया अक्षय्यमाद्यं स्रोतः कारुण्यभावना-
 ऽप्येतासु ‘मङ्गल्याया’ आर्यासु मौलिकी प्रेरणाभूमिरिति निर्विवादमभिधातुं
 शक्यते । स्वकीयां पीडांमधिकृत्य, ‘शोकः श्लोकत्वमागतः’ इति रामायणस्य
 (बाल० ३/४०) सूक्तिञ्चोद्धृत्य ‘ललामके’ कविर्व्रवीति—

“कारुण्यं गृहमस्या बाष्पो रमणस्तथा स्मृतिः सुषमा ।

नन्दत्वनन्तकालं पीडा मे प्राप्तसम्बन्धा ॥

पीडाङ्कुरमुद्भूतं रक्षत रक्षत कवित्वतत्त्वज्ञाः ।

यत्संपृष्टा वाचः स्फुरन्त्यसंख्येयसंख्यानैः ॥”^१

एतदप्यार्याद्वयं पूर्वोक्तमेवार्थं समर्थयतीति तु सुस्पष्टमेव ।

पूर्वं निर्दिष्टैः कुण्ठासंक्रासयातनादिभिर्विविधैर्हेतुभिः प्रादुर्भूता, विश्वस्य
 जगतो विश्वेषां प्राणिनां नानारूपा, सीमारहिताऽनन्ता च पीडेयं यदाऽपूर्वं-
 प्रतिभा-समन्वितस्य कवेरस्य विशिष्टां संविद्भूमिमध्यारोहति, तदा सा तस्यै
 स्वकीयैव पीडा प्रतीयते, तटस्थभावेन ममत्वादिसीमाराहित्येन च समवलोकिता
 पीडेयं जगत्यनिशमनुभूयमानस्यानन्तदुःखस्य सान्निध्यात् कारुण्यभावनायाः
 स्वरूपं घट्टे, आनन्दरूपायाश्चानुभूतेर्विषयत्मापद्यते । ममत्वादिसीमाजन्यं हि
 सर्वमपि दुःखमिति सम्भवदुक्तिकं प्रतिभाति । यदा च तत् साधारणीकरणान्म-
 मत्वरहितायां परिमित-प्रमातृभाव-विरहितायाञ्च भावभूमौ साधारण्येनानु-
 भूयते तदा तस्यानन्दरूपतया परिणतिः सहजा स्वाभाविकी चेति पीडायामप्या-
 नन्दमयताया रहस्यम्, तदैव च शोकः श्लोकत्वमागतः इति वचोऽपि सारवद्-
 भवति । अतएव “नन्दत्वनन्तकालं पीडा मे प्राप्तसम्बन्धे”ति कवेर्वाचोयुक्तिरपि
 सङ्गच्छते । पूर्वमृद्धताया अस्या आर्यायाः पूर्वाधौ ‘कारुण्यं गृहमस्याः’
 इत्यादिभिः पदेरस्या पीडायाः सम्बन्धप्राप्तेर्विवरणमपि प्रस्तूयते । ततश्च
 पीडाङ्कुरप्रादुर्भावस्य कथा काव्यतत्त्वज्ञैश्च तत्संरक्षणस्य प्रार्थना, तस्याः
 पीडायाः संपर्शाच्च वाचामसंख्येयसंख्यानैः परिस्फुरणमिति सर्वमपि युक्तियुक्तमेव
 प्रतिभाति । भावावेशवशाद् वाचामेवंविधस्य परिस्फुरणस्य कानिचिन्मर्मस्पृङ्-
 मनोरमाणि निदर्शनान्यत्र स्थालीपुलाकन्यायेनाधस्तात् समुद्ध्रियन्ते—

“निर्वेदस्तु सतीर्थ्यः पीडा भार्या सखी च मे करुणा ।

बन्धुः स्फीतो बाष्पश्छन्नं च मनोमयं राज्यम् ॥”^२

“सोऽस्मि तटो हृतभाग्यः सकृदेवापः समागता यत्र ।

स्मृतिसिकताशतरेखाः सन्ति न सरसाः पुनर्धाराः ॥”^३

१. ललामकम्—१, २ ॥

२. कोलम्बकः—३ ॥

३. कोलम्बकः—२ ॥

“अधरे स्मितजह्नुसुतां करुणा-यमुनां सरस्वतीं स्निग्धाम् ।
बिभ्राणां कासि शुभे तीर्थतटी, गीतिका पीडा ?”^१
“त्वं पीडाहं विरहः करुणा त्वं शोकसागरश्चाहम् ।
त्वं कवितासि रसोऽहं रेखा त्वं चित्रपटोऽहम् ॥”^२
निर्वापिताः प्रदीपाः विरसा नद्यस्तटाश्च निपतन्तः ।
हन्त ! कथामतिगूढां ब्रुवते चित्तस्य विवशस्य ॥”^३

प्रकृति मानवजीवनञ्चाधिकृत्य सौन्दर्यभावनाया वैविध्यमप्यस्यां
मङ्गल्यायां दर्शनीयं मनोहरञ्च संवृत्तम् । तथाहि—

“नूतनपल्लवरागं पाटलगन्धं वसन्तलावण्यम् ।
आसवसक्तं कृत्वा रचिता सौन्दर्यसीमाऽसौ ॥”^४
“मन्दो मन्दः पवनो रम्या रजनी सुगन्धसञ्चाराः ।
नेत्रैः पेया ज्योत्स्ना त्वत्स्मरणं मरणमेवाद्य ॥”^५
“कूजति कोकिलसार्थो गुञ्जति भृङ्गावली च मधुमत्ता ।
मन्ये पल्लावता स्याद् वल्ली काऽप्यद्य सम्भ्रान्ता ॥”^६

अत्र सर्वेष्वपि पद्येषु पूर्वार्धे सम्मोहकः प्राकृतिकः परिवेशस्ततश्चोत्तरार्धे
तं दर्शं दर्शं सहृदयानां यादृशी मनोदशा सम्पद्यते, सापि, विशदार्थाभिव्यञ्जन-
प्रवणेन शब्दलाघवेन, निपुणतया निर्दिश्यते । प्रथमे पद्ये ‘आसवसक्तं कृत्वे’ति
पदाभ्यां प्रकृतेः पूर्वेर्निर्दिष्टस्य परिवेशस्य च ‘असौ’ इति पदेन केवलमनुभवैक-
गोचरत्वं भाषायामव्यपदेशविषयत्वञ्च ध्वन्यते । द्वितीये पद्ये ‘नेत्रैः पेया’ इति
लाक्षणिकाभ्यां पदाभ्यां ज्योत्स्नाया अप्रतिमाऽपरिता च शोभा संलक्ष्यते,
तदवस्थायाञ्च प्रियतमाविरहस्यासह्यतातिशयः प्रतीयते । तृतीयेऽपि पद्ये ‘कापि
सम्भ्रान्ता वल्ली पल्लविता स्या’दिति पदैस्तस्या वल्ल्या असौ यौवनातिशयः
सुषमातिशयश्च समुद्भासते, येनोन्मत्तः कोकिलसार्थोऽनवरतं कूजति, ‘मधुमत्ता’
भृङ्गावली च निरन्तरं गुञ्जति । ‘काऽपि वल्ली’ इत्यादिपदैश्चात्रालौकिक-
सौन्दर्यशालिनी काऽपि प्रेयसीति सुतरां ध्वनितं भवति तस्याश्चेतश्चमत्कृति-
विधायिनीं मधुरां सर्वातिशायिनीञ्च सौन्दर्यच्छटां दृष्ट्वा रसिकस्य यादृशी
सम्मुग्धा निस्तब्धा च दशा सम्भाव्यते, सा तु सर्वथैवानुमानस्य विषयतामति-
क्रामति । अमुमेवार्थं भङ्ग्यन्तरेण निम्नलिखिताऽऽर्याऽपि निर्दिशति—

१. पत्ताङ्गुलिः—१ ॥

२. आवाम्—२ ॥

३. प्रतिसीरा—२ ॥

४. उत्कलिका—३ ॥

५. पत्ताङ्गुलिः—४ ॥

६. कुरवकः—१० ॥

“पल्लविता का वल्ली लीलां यस्या निभाल्य भृङ्गाली ॥
मत्तालीव समन्ताद् भ्रान्तोद्भ्रान्तेव कान्तारे ॥”^१

अत्र समुचितेनानुप्रासेनालङ्कृता पदशय्याऽपि किमपि मनोरमं सोष्ठव-
मवगाहते ।

रूपकादीनामर्थालङ्काराणां संयोजनेन संश्लिष्टं सजीवञ्च प्रकृतिचित्रण-
मेतत् कामप्यपरामेव चारुतां धारयति । तथाहि—

“अह्न्युष्णं निशि शीतं माधवमित्रं न मत्कृते योग्यम् ।

इति तद्बद्धा प्रकृतिर्हन्तोच्छ्वासान् समुत्सृजति ॥”^२

अत्र रूपकानुप्राणिता समासोक्तिः सद्य एव सचेतसां चेतांसि चमत्करोति ।
वसन्तस्य दिवसेषु काचिदुष्णता निशासु च काचिच्छीतताऽनुभूयते । ‘माधवो
वसन्त एव मित्र’मिति माधवे मित्रत्वस्य समारोपादत्र रूपकम् । मित्रे
नपुंसकलिङ्गतायाः प्रकृतौ च स्त्रीलिङ्गताया अनुसन्धानाद्, ‘अह्न्युष्णं निशि
शीत’मित्यादि विशेषणसाम्याच्च, माधव-प्रकृत्योरुपरि नायकनायिकयोर्व्यवहार-
समारोपोऽप्यत्र स्वाभाविक एव । अतएव प्रियंवदा—“मित्रं हि नपुंसकलिङ्गम् ।
नपुंसकश्च जनो दिवसे कामादिविषये सोत्साहोऽपि रात्रौ सहवासे शैथिल्यं
भजते” अथदिवंविधं ‘मित्रमह्न्युष्णं निशि च शीतं भवति’ तत्सम्बद्धा चात्र
कामिनीव प्रकृतिः । ‘तद्बद्धे’ति पदेन तादृशं मित्रं प्रति तस्या अनुरागाभावो
विवशत्वञ्चाभिव्यज्यते । अतएव नराश्यातिशयात्तस्या अन्तर्निगूढा व्यथाऽसहाया
चावस्थाऽप्यनुमातुं शक्यते । फलतो हन्तोच्छ्वासान् समुत्सृजतीत्यनुभावोऽप्यत्र
सार्थकतां मार्मिकताञ्चाधिगच्छति । सर्वोऽप्ययं चमत्कारोः चेतने माधवेऽचेतना-
याञ्च प्रकृतौ चेतनवृत्तान्तयोजनया सम्पन्न, इति तु विदितमेव मतिमताम् ।

“तन्वीं प्रकाशशाखामध्याक्रान्तोऽन्धकारगृध्रोऽसौ ।

धुन्वन् कृष्णान् पक्षान् तिमिरे लोकान् निपातयति ॥”^३

निरवद्येऽस्मिन् पद्ये प्रकृतिवर्णनस्य काव्यभिनवैव पद्धतिराविष्कृता शुक्ल-
महोदयेन । अत्र प्रकाशे शाखाया, अन्धकारे गृध्रस्य, कृष्णपक्षेषु च कृष्णानां
पक्षाणां समारोपणात्साङ्गं परम्परितं रूपकं विलसति । गृध्रस्य च स्वाभावोऽयं
यत् स कस्मिंश्चिद् वृक्षे कामपि तन्वीं शाखामध्याक्राम्यति, स्वकीयान् कृष्णान्
पक्षाञ्चाजस्रं धुनोति । किन्तु तस्य पक्षिणः स्वभाववर्णनमत्राप्रस्तुतं, प्रकृति-
वर्णनमेव प्रस्तुतम् । अत्राचेतनेऽन्धकारे चेतनस्य गृध्रस्य व्यवहारः समारोप्यते

“भावानचेतनानपि चेतनवत्—व्यवहारयति यथेष्टं सुकविः काव्ये स्वतन्त्रतया (ध्वन्या०, काव्यमाला संस्क० ३ उद्धोतः पृ० २७८)” इत्यानन्दवर्धनाचार्यस्य सूक्तिरत्र सम्यक्तया सञ्जाघटीति ।

“कृतसागरावगाहो मेघ-विहङ्गः समुत्पतन् गगने ।
अहह मनोरमबिन्दून् विधूय पक्षान् किरत्यवनौ ॥”^१

“यौवनमाप्ता ज्योत्स्ना भ्रमयति रसिकानहो विटोश्चतुरान् ।
आलिङ्गन्ती सर्वान् कञ्चुलिकां तामसीं क्षिप्त्वा ॥”^२

“मन्ये प्रकृतिसुगृहिणी तमांसि बद्ध्वा प्रकाशवस्त्रेषु ।
क्षेप्तुं पूर्वाशातः पश्चिमकाष्ठां द्रुतं याता ॥”^३

इत्यादिषु पद्येष्वपि तथाविधमेव पर्यालोचनमनुसन्धेयम् । इयांस्तु विशेषो यदन्तिमे पद्यद्वये मानवीकरणस्य प्रक्रियोररीकृता ।

ऋस्ते १६७५ सवत्सरे विरचितासु ‘वाशितम्’ इति शीर्षकेण समलङ्कृता-स्वार्यासु प्रकृतिवर्णनस्य काचिदन्यैव विधा संदृश्यते । अत्र सर्वविधात् सामयिक-परिवेशादुपमानानि गृहीत्वा प्रकृतिवर्णनं प्रस्तुतम् । तथाहि—

“येयं कुमुद्वती सा प्रातर्स्नाना विलोक्यते दीना ।
तिलतण्डुलचिन्तायां विभवविहीना यथा गृहिणी ॥”^४

“पूर्वस्यां दिशि विरलास्ताराः काश्चन विलोकिता दीनाः ।

संसदि बहुमत-पक्षे यथा भवन्त्यल्पसंख्याकाः ॥”^५

अत्रोपमायां लिङ्गवैषम्यमप्यापतितम् ।

“उत्पतितानि वयांसि व्योम्युद्यत्किरण-राग-रक्तानि ।

निर्वाचन-प्रचारे यथा ससुदधोषपत्राणि ॥”^६

इत्यादिषु पद्येषु ‘वाशितम्’ अर्थात् पक्षिणां कलरवोऽयं जगतः परिस्थिति-विशेषमपि प्रतिध्वनयन् वस्तुतः सुन्दर एव संवृतः ।

ज्योत्स्नाऽपि बहुशोऽत्र कवेः प्रतिभासंरम्भगोचरतामध्यास्ते । फलतो ‘बन्धूकः’ इति शीर्षकं दत्त्वा, तस्या बहूनि मनोहराणि लोहितानि रूप-पुष्पाण्य-त्रावचितानि । प्रथमे पद्ये सा तामसशुक्तितः समुद्गता रम्या मुक्तेवाभाति । अन्यत्र सा समुड्डीना दिव्या हंसीव दिगन्तं व्याप्नोति, तस्या ज्योतिश्च

१. काश्चिन्म्वनी—१ ॥

२. बन्धूकः—२ ॥

३. वाशितम्—८ ॥

४. वाशितम्—१ ॥

५. वाशितम्—६ ॥

६. वाशितम्—४ ॥

गड्डलिकेव रोदसीरन्ध्रं प्रपूरयति ततश्च प्रतिपन्नमूर्ध्वं पटले सा रुचिरा राधेव विराजते, तस्याञ्चाधस्तादवगुण्ठितोऽन्धकारस्सु विपरीतरतौ कृष्णत्वमधिकरोति । अस्यामार्यायां मुक्तककाव्यानां घोरशृङ्गारपरम्पराऽनुसृतेति प्रतिभाति । 'पर्णे पर्णे तस्याः स्फुरितं प्रकाशराशिमवलोक्य केचन प्रहृष्टा अपि भवन्ति, किन्तु किन्ते तत्र विलीनां गम्भीरां पीडारूपां तमोलीलामपि द्रष्टुं प्रभवन्ति ?' 'सन्त्येवंविधा अपि धीरा ये स्वकीयामुत्कटामपि हृद्वेदनां प्रसन्नता-प्रकाशंस्तिरोहितां कुर्वन्ति । न चेतरे तदाकलने क्षमा भवन्तीति' प्रियंवदातोऽत्र वस्तुध्वनिरूपः कश्चिद् विलक्षण एवार्थोऽप्यनुसन्धेयः । सप्तमे पद्ये 'कान्तिकणान् विकिरन्ती ज्योत्स्नेयं शिखरेभ्यः उत्पतिता, तत्रैव च सहसा सम्भ्रमं प्राप्ता' पारावतानां पंक्तिरिव प्रतीयते । ज्योत्स्नाकलिते देशे वृक्षान-घोऽघोऽवस्थिता छायाऽपि नैव समुपेक्षिता कविना । सा पयसां पल्लवे सानन्दं पतितानां कृतफेनानां महिषीणां, विशुद्धं ग्रामीणं, संश्लिष्टं बिम्बग्राहि च दृश्यं सहृदयानां पुरस्तात् समुपस्थापयति ।

“धवल-किरण-गुणनद्धैः क्रीडनकर्मैघतूलकृततनुभिः ।

क्रीडति शशाङ्कबालः कृतकलहासोऽम्बरे भवने ॥”

अस्यामप्यार्यायां शशाङ्के कृतकलहासस्य बालस्य, अम्बरे च भवनस्य समारोपणं विधाय, धवल-किरणगुणनद्धैर्मैघतूलकृततनुभिः क्रीडनकैस्तस्य या बालक्रीडा, कवेरस्य विशिष्टया संविदा सन्दृग्धा, सा तु जीवने, पथि पथि बोध्यां बोध्याञ्च परिदृश्यमाना कान् सहृदयानानन्दतुन्दिलान् न विदधाति ?

अनेन पर्यालोचनेन प्रकृतिवर्णने श्रीशुक्लमहोदयस्य महती सूक्ष्मेक्षिका तदभिव्यक्तौ च नवनवोन्मेषशालिनी विविधायामवती प्रौढता, अनुभूतेश्च महद्गाम्भीर्यं परिस्फुटीभवति ।

प्राचीनेषु मुक्तकेषु शृङ्गारोऽङ्गी । स च तत्र निर्मर्यादो निरावरणश्चो-च्छृङ्खलं परिखेलतीति विदुषां विमर्शः । 'मङ्गल्या'यां शृङ्गारस्य प्रपक्वित्वमः शालीनः समर्यादश्च परिपाकः साक्षाद् विग्रहवानिव सम्पन्नः । शृङ्गार-रसतरङ्गिणीतः काश्चन लहरीोऽत्र समुद्भिद्यन्ते—

‘ते कथयन्ति यदस्या अलकाधरनयनजघनवक्षोजैः ।

षोडशशरद्भिराप्तो गतदिवसे परिचयः सकलैः ॥

रूप-सुवर्णैषणिका तदङ्गयष्टिर्विलोकिताऽस्माभिः ।

यत्र सुबद्धा दृष्टिर्नान्यासक्ता भवत्यद्धा ॥”

सौन्दर्यं ते भावान् दिव्यां वा ते विनोद-वैदग्धीम् ।
 वाञ्छामि शतं जनुषां पातुं ते माधुरीधाराः ॥^१
 “अङ्कुरितं कण्टकितं पल्लवितं कुसुमितं फलितमङ्ग ।
 सौन्दर्यं तेऽस्माकं चेतसि गन्धं तनोत्यधुना ॥^२
 “हस कुमुदानि हसेयुर्जृम्भस्व शुभे लसतुतरां वल्ली ।
 आलप मामतिशनकरुच्छ्वसितं गीतकं भूयात् ॥^३
 “हस्ते चषकश्चषके मदिरा तस्याञ्च वीक्षितं मदिरम् ।
 रचयसि भाग्यमहो मे रसिके मदिरालजः सर्वाः ॥^४

एषु पद्येषु पूर्वोक्तानां मान्मथोद्भेदविजृम्भमाणानां विविधानां सकुमार-
 भावनानां यौवनच्छवीनां सौन्दर्यप्रभाणाञ्च सुन्दरः सुमुग्धेषु संयोगशृङ्गारं
 चारुतयाऽभिव्यनक्ति । एवंविधे वर्णने मानवीयान्तःप्रकृतेर्बाह्यप्रकृतेश्च तादृशं
 मनोरमं तादात्म्यं सामञ्जस्यञ्च संघटते येन मर्मस्पृक्संवेदनामादधाना,
 मानवीयभावैरनुभावैश्च सक्रियमनुरञ्जिता प्रकृतिरपि विविधाभिर्भङ्गीभिर्निजां
 सहानुभूतिमावेदयन्ती सजीवेव सप्राणेव च प्रतीयते । अनुपमसौन्दर्यशालिनी
 सा नायिका यदि व्यस्तान् निजकेशान् संहतुं व्यवसिता स्यात्तदा तस्या एवं-
 विधायाश्चेष्टायाः प्रकृतौ का प्रतिक्रिया भवेदिति निम्नलिखितायामार्यायां
 चारुतया निर्दिष्टम्—

“मेघाः कृतप्रयाणा ज्योत्स्ना ह्रीणा मदोऽपि मन्दः स्यात् ।

व्यस्तान् यदि निजकेशान् संहतुं व्यवसिता सा स्यात् ॥”^५

उपयुद्धृतायां—“हस कुमुदानि हसेयुर्जृम्भस्व शुभे लसतुतरां वल्ली”
 इत्याद्यार्यायामपि तादृश्येव प्रकृतेः प्रतिक्रियोल्लिखितेति तु स्फुटमेव ।

अस्मिन्नेव सम्मिलनप्रसङ्गे ‘आवाम्’ इति शीर्षकमधिकृत्य, महाकवेः
 कालिदासस्य ‘वागर्थीविव सम्पृक्तौ’ इति दिव्यां सूक्तिञ्चोद्धृत्य, द्वयोरपि
 कयोश्चित् खलु सर्वथैवैकीभावमभिव्यञ्जयन् ‘अर्धनारीनटेश्वर’-न्यायेन किञ्चिद्
 विलक्षणमेवाचिन्त्यं भेदाभेदवादं विरचितवान् कविरयम् । तन्निदर्शनभूतमार्या-
 द्वयमधस्तान्निदिश्यते—

“त्वं कविताहं भावस्त्वं वीणा चेदहं ध्वनिर्मधुरे ।

त्वं यात्राहं मार्गस्त्वं धाराहं तटस्तरले ॥”^६

“प्रस्तावनासि रम्या दिव्योऽहं नाट्यवस्तुविन्यासः ।

त्वं चेत् कार्यावस्था तद्ग्रथितः सन्धिबन्धोऽहम् ॥”^७

१. पद्माङ्गुलिः—२ ॥ २. पद्माङ्गुलिः—१० ॥ ३. पद्माङ्गुलिः—३ ॥

४. चषकः—६ ॥ ५. मणितम्—२ ॥ ६. आवाम्—१ ॥

७. आवाम्—६ ॥

विप्रलम्भशृङ्गारमप्यधिकृत्य काचिदभिनवैव वर्णनपद्धतिः प्रादुर्भाविता कविना । तथाहि—

“अनुकूला मधुरा त्वं प्रतिकूला यदि मधुरतरा हन्त ।
क्षणकं चेन्नु तदस्था मधुरतमा नात्र सन्देहः ॥
“हृदयेन समुच्छ्वसितं रुदितं नेत्रेण कम्पितं वपुषा ।
हसितमहो अधरेण सखि जाते त्वत्कथासङ्गे ॥”^१
“स्मृत्वा ममापि मधुरे कच्चिन्नेत्रे न वारि ते जातम् ।
नो स्मर्यते स कालो यस्मिस्त्वं नो स्मृताऽस्माभिः ॥”^२

आत्मानं निर्दिशयार्थद्वयमिदं दरमुकुलितलोचनमास्वाद्यतां सहृदयैः—

“नहि ते मधुरा दिवसा न हि सा रजनी न चापि ता वार्ताः ।
अद्य न कस्यचिदस्मि भ्रान्तो मेघोऽहमाकाशे ॥”^३
“वारिणि तुषारखण्डो यथा गलाम्यनवलोकितः कैश्चित् ।
विगतक्षण इव शनकैः कदापि गन्तास्मि निःशब्दम् ॥”^४

भावविभ्रमजनस्याधुनिकीं प्रतीकपद्धतिमाश्रित्य, मर्मस्पृशः काश्चनार्या अत्र संगृहीताः—

“परितो झञ्जावाता उत्का भूमिर्नवाङ्कुरोत्फुल्ला ।
क्व नु विकिरति निजविन्दूनुदितः सौन्दर्यमेघोऽयम् ॥”^५
“सविषाः सभोगकुटिला अथो अकर्णश्च कञ्चुकाकलिताः ।
सर्पेतः सर्पेतः सर्पा देशेऽत्र सर्पन्ति ॥”^६
“केचन तरङ्गरङ्गं बुद्बुदमन्ये जलानि वै चान्ये ।
विरलास्तद्गाम्भीर्यं पश्यन्त्यम्भोनिधि याताः ॥”^७

काश्चन मर्मस्पृशोऽन्योक्तयोऽप्यत्र मङ्गल्यायां, बाभासन्ते । ताश्च मूल एव निभालयन्तु सहृदयाः विस्तरभयान्नात्र ता विविच्यन्ते ।

। । ।

“अपाम सोमममृता अभूम” (ऋ० ८/४८=३) इति भगवती श्रुतिः । तस्माद् यज्ञेषु काचित् सोमपानपरम्परा तावदार्येषु प्रचुरप्रचाराऽऽसीदिति निश्चितम् । ऋग्वेदसंहितायास्तु सम्पूर्णमेव मण्डलमेकं पवमानसोमविषयकं विद्यते । सा वैदिकी परम्परा पारसीकभाषाया उमरखय्यामादिकवीनां कवितायां ‘मधुशालां’ ‘मदिरां’

१. पत्त्राङ्गलिः—६-७ ॥ २. कोलम्बकः—६ ॥ ३. कोलम्बकः—४ ॥

४. कोलम्बकः—६ ॥ ५. उत्कलिका—२ ॥ ६. प्रमीला—४ ॥

७. प्रमीला—६ ॥

‘मदिराक्षीञ्चाधिकृत्य, चारुतया प्रतिबिम्बिताऽभूदिति मे प्रतिभाति । किन्तु, न जाने, कस्माद्धेतोः संस्कृतकवितायां सा सर्वथैव समुपेक्षिताऽभवत् । सम्भवतः, सर्वप्रथममस्यां ‘मङ्गल्या’यामेव, ‘चषकः’ इति शीर्षकं दत्वा, ‘सगिधश्च मे, सपीतिश्च मे” इति यजुर्वेदस्य सूक्तिञ्चोद्धृत्य, विषयेऽस्मिन् मनोरमा काश्चिदार्थाः समाकलिताः । मङ्गलाचरण एव कविः प्रस्तोति—

“ये पूरयन्ति शाब्दे चषके सततं मदोत्कटां मदिराम् ।

वाणी नृत्यति येषां रङ्गे तेऽस्मत्समाराध्याः ॥”

‘प्रियंवदाया’मत्र ‘मदिरादि’प्रतीकानामर्थं एवं स्पष्टीकृतः, “मदोत्कटां मदिराम् = रमणीयमर्थमित्यर्थः । रङ्गे रङ्गभूमी तात्स्थ्यात् सभ्यसमूहे ।” इति ‘चषके’ऽस्मिन् प्रथमाभिः षड्भिरार्याभिर्जीवनस्य सुखानां क्षणभङ्गुरतां प्रति किञ्चिदतीव कटु, तीक्ष्णमुत्कटञ्च ‘व्यङ्ग्यं’ सहृदयानां प्रतीतिपथमवतरति । अस्य प्रथमे पद्ये एव ‘प्रियंवदायां’ ‘चषकः’ निर्विण्ण-जीवनस्य प्रतिनिधिरिति कविः स्वयमेव कथयति । तृतीये चतुर्थे च पद्ये ‘रिक्ताः सर्वे चषकाः’, पञ्चमे ‘हन्त विदीर्णः कथं चषकः’, षष्ठे च ‘सर्वे चषका भवन्ति सञ्छिद्राः’ इत्यादिभिः पदार्ज्जवने सर्वसुखराहित्यं कस्यचिन्महान् निर्वेदश्च प्रतिपाद्यते । मानवीये-ऽस्मिन् जीवनेऽकस्मादेव कस्मादपि कारणात्, प्रक्रान्ते रागे रसे चाशनिसम्पात इव भङ्गः समापततीति सुमहत् तथ्यमप्यत्र बलवत्तया प्रतीयते ।

अवशिष्टास्वार्यासु मधुशालायाः परिवेशः साक्षादेव प्रत्यक्षीभवति । मदिराया महती मादकता, मदिराक्षीणां मनोज्ञा भङ्ग्यः, तासाञ्च मदिरं वीक्षितं सर्वमपि हृदयङ्गलमतीव सम्मोहकञ्च सञ्जायते । ‘चषको’ऽयं संस्कृतकवितायाः किमप्यभिनवं, समृद्धञ्च क्षेत्रं प्रकटीकरिष्यतीति सुनिश्चितमेव ।

अन्ते च ‘मङ्गल्यायां’ प्रतिपाद्यविषयस्य ‘कल्योदन्या-काकली-चषक-प्रतिसी-रोत्कलिका-मणित-ललाम-कोलम्कादिशीर्षकैर्विभाजनमपि कवेरनुपमां मनीषां प्रकाशयति । प्रत्येकं शीर्षकस्य चाधस्तादुद्धृता प्राचीनसंस्कृतवाङ्मयस्य कापि मनोरमा ऋतम्भरा च सूक्तिः कामपि केन्द्रीयं सामान्यां भावभूमिमभिदधती सर्वथा सर्ववन्धनेभ्यो विनिर्मुक्तान्यपीमानि पद्यानि स्थूलतया परस्परं निबध्नाति ‘आर्यासप्तशत्या’माचार्यगोवर्धनेन स्वीकृतः ‘अकारदिव्रज्याक्रमः’ सर्वथा कृत्रिमो बाह्यश्चासीत् तमपहायोपयुक्तेन क्रमेण विषयस्य विभाजनं कवेर्विशिष्टायाः संविदोऽभिव्यञ्जकं साभिप्रायञ्च संवृत्तमित्यत्र नास्ति कापि संशीतिभीतिः ।

अस्यां भूमिकायां दिग्दर्शनमात्रमभिलक्ष्य, 'मङ्गल्यायाः' कानिचित् पद्यानि समीक्षानिकषे परीक्षितानि, तानि चापूर्वाणि रत्नान्येव सिद्धानि । तस्मादस्या भूमिकाया उपक्रमे यत् किलावोचाम यदि 'मङ्गल्या' मुक्तक-मौक्तिकानां कापि भास्वरा मालैव सम्पन्नेति तद्वचसो याथार्थ्यमनवद्यता च सिध्यति । वस्तुतस्तु 'मङ्गल्याया' अपूर्वं सौन्दर्यमियत्तया परिच्छेतुं न शक्यते ।

समासतो 'मङ्गल्ये'यं प्राकृतिक-दृश्यानां सजीवेन मनोहरेण च चित्रणेन, मानवीयान्तः-प्रकृतेरपि सालङ्कारेण स्वाभाविकेन च विश्लेषणेन, भाषाया रमणीयतया, भावानां विचाराणाञ्च गाम्भीर्येण, शृङ्गारकरुणरसयोश्च केनापि पक्वमेण परिपाकेन, मनोरमया कयाप्यभिव्यञ्जनया च कामपि सर्वाङ्गीणां सौन्दर्य-सम्पदं किमपि दिव्यं वैशिष्ट्यञ्चाधिकरोति । मुक्तक-काव्यानां कृते च बहुषु क्षेत्रेषु कामप्यभिनवां दिशमुद्घाटयति । अतः संकलनमिदं सुरभारत्याः काव्यमयं वाङ्मयं भृशं समृद्धं विधास्यतीति सुदृढोऽस्माकं विश्वासः ।

स्वकीयस्याभिधानस्यान्वर्थतां बिभ्रतीयं 'मङ्गल्या' संस्कृतसाहित्यस्य विस्तृतं प्राङ्गणं स्वकीयेनालौकिकेन सौरभेण परितः सुवासितं विदध्यादिति कर्णावरुणालयं याचामहे । आशास्महे च यद्विलक्षणशेमुषीकस्तरुणः कविरयं प्राय एकशतीमिमां 'मङ्गल्यां' शौक्यं सप्तशतीत्वमाधातुं प्रयतिष्यते । यदि च 'प्रियंवदा' प्यागामिनि, संस्करणे टिप्पणीत्वमपहाय, आर्यास्विमासु निगूढानां भावानां विचाराणां, रसादीनाञ्च रहस्य परिस्फोरयन्ती, प्रौढटीकात्वमाटी-कमाना विद्योतेत, तदा कवेरस्येयमतीव साध्वीयसी सन्धा सफला सम्पद्येत, साहित्यिकञ्च जगद्भृशमुपकृतं भवेत् । भविष्यत्यपि कविरयं निरन्तरं निजाभिरभिनवाभिमनोरमाभिश्च रचनाभिः कुलक्रमागतां वाग्देवतामाराधयिष्यतीति कामयमाना विरमामः ।

१. मङ्गल्या (संस्कृतमुक्तकरचना)

रचयिता—डा० उमाकान्त शुक्लः

प्रकाशकः—शारदासदनम्, मुजफ्फरनगरम्

प्राप्तिस्थानम्—साहित्य-भण्डार, सुभाष बाजार, मेरठ ।

प्रथमं संस्करणम् १९७५ ई०, द्वितीयं सं० १९८२ ई० ।

मूल्यम्—रु० १५.००

सागरे समायोजिता आधुनिकसंस्कृत- साहित्यसंगोष्ठी

(डा० सूर्यप्रकाशः व्यासः, संस्कृतविद्यासंकायः, काशीहिन्दू-
विश्वविद्यालयः, वाराणसी)

आधुनिकसंस्कृतसाहित्यानुशीलनमधिकृत्य सागरनगरस्थेन डा० हरिसिंहगौरविश्वविद्यालयस्य संस्कृतविभागेन नवाशीत्युत्तरैकोन-
विक्षतिशततमेशवीयेऽब्दे दिसम्बरमासस्य पञ्चमतारिकामारभ्य
त्रिदिवसीया संगोष्ठ्येका समायोजिता । प्रोफेसरराधावल्लभत्रिपाठिनः
निर्देशने दिल्लीस्थविश्वविद्यालयानुदानायोगेन प्रायोजितायामस्या-
मखिलभारतीयायां संगोष्ठ्यां विविधेभ्यः प्रदेशेभ्यः समागतैः संस्कृत-
साहित्यकारैः संस्कृतकाव्यग्रन्थानां सम्पादकैः समीक्षकैश्च
चत्वारिंशत् शोधपत्राणि प्रस्तुतानि । संगोष्ठ्याः प्रयोजनद्वयमासीत्—
नवसंस्कृतसाहित्यस्य समीक्षात्मकमाकलनं तन्मूल्यांकनञ्च ।

भौमवासरे पञ्चमतारिकायां प्रातः दशवादने सरस्वतीवन्दना-
नन्तरं सागरविश्वविद्यालयस्य कुलपतिना श्री एम.एल. जैन महोदयेन
संगोष्ठीयं समुद्घाटिता । “सांस्कृतिकैक्यसंपादनप्रवणया अनया
संस्कृतभाषया न केवलं भारतीयभाषासाहित्यमेवापितु विश्वभाषा-
साहित्यमपि प्रभावितम् । नेयं भाषा केवलं भारतस्य चैतन्यमेव
विभर्ति किन्तु सकलस्येशियाद्वीपस्यापि चैतन्यमावहति”—इति
संस्कृतभाषाया महत्त्वं प्रतिपादयता कार्यक्रमस्य मुख्यातिथिना
श्री शिवकुमारश्रीवास्तव्येन चोक्तम् ।

संगोष्ठ्यामस्यां चतुर्विधविषयकाः शोधनिबन्धाः प्रस्तुताः
१. प्रतिक्षेत्रं प्रणीतस्य नवसंस्कृतसाहित्यस्य सर्वेक्षणात्मकाः,
२. महाकाव्य-गीतिकाव्य-कथा-लघुकथैकांकिरूपकादिविधानां प्रकार-
प्रवृत्तिविषयकाः, ३. काव्यशैल्यात्मकाः, ४. काव्ययात्राविषयकाश्च ।

प्रथमांयाः संगोष्ठ्या अध्यक्षपदम् आन्ध्रविश्वविद्यालयस्य प्रो०
पी० श्रीराममूर्तिना, द्वितीयायाः केरलविश्वविद्यालयस्य प्रो० एन०
पी० उन्नी-महाभागेन, तृतीयायाः बड़ौदानगरतः समागतेन

ड० राजेन्द्रनानावटीमहोदयेन चतुर्थ्यंश्च काशीहिन्दूविश्वविद्यालयस्य प्रो० रेवाप्रसादद्विवेदिनालङ्कृतम् ।

प्रो० पी० रामचन्द्रमूर्तिना आन्ध्रप्रदेशस्य, प्रो० एन०पी० उन्नी-
महाभागेन केरलप्रदेशस्य, डा० राजेन्द्रनानावटीमहोदयेन गुजरात-
राज्यस्य, डा० भागचन्द्रजैनमहोदयेन सागरमण्डलस्य, डा०
रामलखनपाण्डेयमहोदयेन काश्मीरस्य, डा० लक्ष्मणनारायणशुक्लेन
इन्दौरक्षेत्रस्य, डा० सूर्यप्रकाशव्यासेन च काश्याः नवसंस्कृतसाहित्ये
योगदानविषयका अष्टौ निबन्धाः समुद्भाविताः ।

अन्यैः विद्वद्भिः समुपस्थापितानां शोधपत्राणां विषयाः नामानि
च—

१. दिल्लीविश्वविद्यालयस्य डा० रमाकान्तशुक्लेन “अर्वाचीन-
संस्कृते” प्रकाशितं रचनात्मकं साहित्यम्
२. जबलपुरस्थेन डा० रहसबिहारीद्विवेदिना स्वातंत्र्योत्तरं
महाकाव्यम्
३. इलाहाबादतः समागतेन डा० हरिदत्तशर्मणा आधुनिके
संस्कृते गीतिकाव्यप्रवृत्तिः
४. पुरीतः समागतेन डा० सदानन्ददीक्षितेन संस्कृतसाहित्ये
आधुनिकाः युगप्रवृत्तयः
५. सागरविश्वविद्यालयस्य डा० बालशास्त्रिणा कविवर
ईशदत्तः तस्य खण्डकाव्यं प्रतापविजयञ्च
६. इन्दौरनगरस्य डा० सीतारामदांतरेमहोदयेन संस्कृतलेखने
विविधविधाः
७. बोधगयातः समागतेन डा० मारुतिनन्दनपाठकेन आचार्य-
जानकीवल्लभशास्त्रिणः संस्कृत-कविता
८. अम्बाहस्थेन डा० ओमप्रकाशराजपालीमहोदयेन नवकवि-
श्रीनिवासरथस्य कवितायां कारुणिकाः प्रसंगाः
९. भोपालनगरस्य डा० क्षेत्रवासिपण्डामहोदयेन अभिराज-
राजेन्द्रस्य नाट्यसाहित्यम्
१०. खैरागदतः समागतेन डा० कामताप्रसादत्रिपाठिना नव-
संस्कृतसाहित्ये भङ्गिमा हास्यवङ्ग्ययोः

११. सागरविश्वविद्यालयस्य डा० कुसुमभूरिया-महाभागया आधुनिके संस्कृतसाहित्ये नारीणां योगदानम्
१२. सागरस्थेन श्रीसीतारामद्विवेदिना आधुनिकसंस्कृतसाहित्य कथायाः लघुकथायाश्च विकासः
१३. सागरस्थेन पण्डितप्रेमनारायणद्विवेदिना पण्डितरेवाप्रसाद-द्विवेदिनः काव्यम्
१४. सागरस्थेन डा० धूमनसिंहेन आधुनिकसंस्कृतसाहित्ये एकांकिरूपकानामुपादेयता
१५. सागरस्थेन डा० वीरेन्द्रमोहनेन नागार्जुनस्य संस्कृत कविता
१६. सागरस्थेन श्रीअनिलत्रिपाठिना आधुनिकसंस्कृतसाहित्ये डा० जगन्नाथपाठकस्यावदानम्
१७. सागरस्य अर्चना द्विवेदि-महाभागया अभिराजराजेन्द्रः तस्य काव्यञ्च
१८. पुरीतः समागतेन श्रीसूर्यमणिरथेन डा० केशवचन्द्रदाशस्य साहित्यम्
१९. उज्जयिन्याः विक्रमविश्वविद्यालयस्य डा० विन्ध्येश्वरी-प्रसादमिश्रेण ज्ञानोपाह्वस्यावस्थिबच्चूलालस्य काव्य-सौष्ठवम्
२०. सागरविश्वविद्यालयस्य डा० आनन्दप्रकाशत्रिपाठिना पण्डितजानकीवल्लभशास्त्रिकृता 'काकली' च

नवसंस्कृतसाहित्यविषयिण्यामस्यां संगोष्ठ्यामाधुनिकसाहित्य-कारैः स्वकाव्ययात्रामधिकृत्यापि ललितनिबन्धाः पठिताः भाषणानि च कृतानि । एतेषु पण्डितरेवाप्रसादद्विवेदिनः पण्डितवच्चूलाला-वस्थिनः, पण्डितराजेन्द्रमिश्राः, पण्डितभास्कराचार्यत्रिपाठिनः, पण्डितकेशवचन्द्रदाशः पण्डितदुर्लभदेवमाधवाश्चान्यतमा आसन् ।

इत्थं संगोष्ठ्यामस्यां चत्वारिंशत् निबन्धानां वाचनं विवेचन-ञ्चाभूत् । साहित्यकाराणां तत्साहित्यस्य संपादकानां तेषां समीक्षाणां शोधार्थिनाञ्च संवादसभुद्भासकोऽयं समवायः नूनमैतिहासिको विचारोत्तेजकोऽविस्मरणीयः सफलश्चासीत् । सागरनगरे नवसंस्कृत-साहित्यस्य त्रिदिवसात्मकेनानेन मन्थनेन संस्कृतभाषायाः साहित्यस्य

च वस्तुस्थितिसमस्यासंभावनादिप्रसङ्गे विशिष्टाः विचाराः निष्कर्षमहार्घमणिरूपेण समुपलब्धाः—

प्रथमः—संस्कृतभाषा मृतेति प्रवादः सर्वथाऽसत्यः । अस्यां देववाण्यामद्यापि प्राचीनायां नवीनायाञ्च शैल्यां, सर्वासु विधासु, देशस्य सर्वेष्वपि भागेषु च परम्परागताधुनिकविषयानधिकृत्य प्रभूतं साहित्यं विरच्यते । नवीनसाहित्यकाराणां साहित्ये शोधकार्यमपि विभिन्नेषु विश्वविद्यालयेषु सोत्साहं प्रचलति ।

द्वितीयः—अर्वाचीनसंस्कृतसाहित्यकाराणां समक्षं नवसाहित्यस्य प्रकाशनस्य प्रकाशितसाहित्यस्य विक्रयस्य प्रचारस्य च गंभीरा समस्या वर्तते । काव्यानि लिख्यन्ते श्रूयन्ते च । कवयः पुरस्क्रियन्ते प्रशंस्यन्ते च किन्तु तेषां काव्यग्रन्थानां प्रकाशनार्थं प्रतिष्ठिताः प्रकाशकाः नोत्सहन्ते ।

संस्कृतपत्रिकाणां संख्या त्ववश्यं वृद्धिं गता, तासां नवकाव्य-प्रकाशनविषयकं योगदानमप्यभिनन्दनीयञ्चापि विद्यते किन्तु ग्राहकाणां न्यूनतया तासामपि प्रकाशनादिकं दुष्करतामेव याति ।

तृतीयः—विश्वविद्यालयस्य पाठ्यक्रमे नवसंस्कृतसाहित्यस्य सम्यक्समावेशः तत्प्रोत्साहनार्थमावश्यकः ।

चतुर्थः—निष्पक्षाणां निर्भीकानां पूर्वाग्रहरहितानामाधुनिकदृष्ट्या च सम्पन्नानां समीक्षकाणामभावादर्वाचीनसंस्कृतसाहित्यस्य मूल्यांकनं न भवति ।

पञ्चमः—नवसंस्कृतसाहित्यस्य प्रवृत्तिषु परस्परं संवादस्य सामञ्जस्यस्य चाभावो दृश्यते । अतो विषयेऽस्मिन् सर्वैः सम्भूय प्रयतनीयम् ।

षष्ठः—देशस्य विविधेषु भागेषु विरचितं विरच्यमानञ्च नव-साहित्यमधिकृत्यैतादृशीनां संगोष्ठीनां तेषु तेषु प्रदेशेष्वेवायोजन-मावश्यकम् ।

सप्तमः—प्राचीनसंस्कृतसाहित्योपरि अभिनवदृष्ट्या टीकाग्रन्थाः, साहित्यशास्त्रीयग्रन्था अनुवादाः शोधप्रबन्धाश्चाप्याधुनिके समये लिख्यन्ते । तानधिकृत्यापि स्वतंत्रसंगोष्ठीनामायोजनमावश्यकम् ।

दूरदर्शने प्रस्तुतं 'भाति मे भारतम्'

(प्रणेता, निर्देष्टा—डा० रमाकान्त शुक्लः)

भाति मे भारतम्, भाति मे भारतम् ।

भूतले भाति मेऽनारतं भारतम् ॥ ध्रुवपदम्

प्रथमो भागः

विश्वबन्धुत्वमुद्घोषयत्पावनं

विश्ववन्द्यैश्चरित्रैर्जगत्पावयत् ।

विश्वमेकं कुटुम्बं समालोकयद्

भूतले भाति मेऽनारतं भारतम् ॥

क्रुद्धहिंसाबले क्वास्त्यहिंसाजयः ?

कुत्र मुच्येत बद्धश्च मामन्तरा ?

प्रश्नमित्थं जगत्सम्मुखे स्थापयद्

भूतले भाति मेऽनारतं भारतम् ॥

वेशभूषाशपोसनापद्धति-

क्रीडनामोद-संस्कार-वृत्त्यादिषु ।

यदि भिन्नं सदप्यस्त्यभिन्नं सदा

भूतले भाति तन्मामकं भारतम् ॥ ध्रुव० ॥

दुःखपूर्णं जगतसौख्यपूर्णं भवेद्

यस्य रम्योपदेशैः सुधापूरितैः ।

जङ्गले मङ्गलं यच्च कर्तुं क्षमं

भूतले भाति तन्मामकं भारतम् ॥

यत्र पुण्याय मान्यं परेषा हितं

यत्र पापाय पीडा परेषां मता ।

यत्र सत्यं जयं याति नैवानृतं

भूतले भाति तन्मामकं भारतम् ॥ ध्रुव० ॥

द्वितीयो भागः

जाह्नवी-चन्द्रभागा-जलैः-पावितं

भानुजा-नर्मदा-वीचिभिर्लालितम् ।

तुङ्गभद्रा-विपाशादिभिर्भावितं

भूतले भाति मेऽनारतं भारतम् ॥ ध्रुव० ॥

विन्ध्य-सह्याद्रि-नीलाद्रिमालान्वितं
 शुभ्रहैमाद्रि-हासप्रभापूरितम् ।
 अदर्बुरावलीश्रेणि-सम्पूजितम्
 भूतले भाति मेऽनारतं भारतम् ॥
 यत्र मंदाकिनी पापसंहारिणी
 यत्र गोदावरी चारुसंचारिणी ।
 देववाणी च यत्रास्ति मोदाकुला
 भूतले भाति तन्मामकं भारतम् ॥ ध्रुव० ॥
 यत्प्रकृत्याः सुलीलास्थलं राजते
 पक्षिणां यद्विहारस्थलं विद्यते ।
 षड्ऋतूणां विलासः समुद्भासितं
 भूतले भाति मेऽनारतं भारतम् ॥ ध्रुव० ॥

तृतीयो भागः

गोस्तनी-सेवपूर्णं मधुप्लावितम्
 देवदारुद्वहं नौगृहैः रञ्जितम् ।
 सुन्दरं यस्य काश्मीरकं राजते
 भूतले भाति तन्मामकं भारतम् ॥
 क्षारमम्भोधिमापीय यस्मिन् स्थितै-
 नारिकेलैः सुधोद्गारिभिः श्यामलः ।
 शंकराचार्यदः केरलो राजते
 भूतले भाति तन्मामकं भारतम् ॥ ध्रुव० ॥
 गाण्डकी-शोण-गङ्गा-युता पाटली
 लिच्छिवी-सेविता चापि वैशालिका ।
 भूषयामासतुर्यस्य पूर्वाञ्चलं
 भूतले भाति तन्मामकं भारतम् ॥ ध्रुव० ॥

श्रीदयानन्द-गान्धयुज्ज्वलं गुर्जरं
स्वर्णबंगं विवेकारविन्दोज्ज्वलम् ।
नानकाद्युज्ज्वलं पञ्चतोयं दधद्
भूतले भाति मेऽनारतं भारतम् ॥ ध्रुव० ॥

चतुर्थो भागः

रामकृष्णावतारस्थले विश्रुते
नेहरू-मालवीयादि-रत्नोज्ज्वले ।
उत्तरे यस्य देशेऽस्ति तीर्थाधिपो
भूतले भाति तन्मामकं भारतम् ॥
गोखले - बालगंगाधराराधितं
श्रीशिवाजी-तुकाराम-सम्बोधितम् ।
यन्महाराष्ट्रकं सह्यशृङ्गोच्छ्रितं
भूतले भाति तन्मामकं भारतम् ॥
आलवारस्वरैर्मोहितं तामिलं
मध्यदेशं तथा चम्बलाद्युज्ज्वलम् ।
यच्च सोल्लासमासाममंके दधद्
भूतले भाति तन्मामकं भारतम् ॥ ध्रुव० ॥
गोम्मटेशानुभावप्रभापूरितम्
यस्य कर्णाटकं चन्दनामोदितम् ।
यस्य राजस्थलं वीरगाथांकितं
भूतले भाति तन्मामकं भारतम् ॥
आन्ध्रनागारुणादिप्रदेशेषु यत्
स्वीयभूतिं तनोति प्रभूतां सदा ।
यस्य सर्वस्थलेष्वस्ति प्रत्यग्रता
भूतले भाति तन्मामकं भारतम् ॥ ध्रुव० ॥

पञ्चमो भागः

आखडाबन्ध-दामोदरीयोजना
बाणगंगा-फरक्कादि-सिक्तोर्जितम् ।
ब्रह्मपुत्रादिसन्दाशिताम्बुच्छटं
भूतले भाति मेऽनारतं भारतम् ॥ ध्रुव० ॥

विद्युदुत्पादने तेलसंशोधने
 इन्धनान्वेषणे लौहनिष्पादने ।
 यन्त्रनिर्माणकार्ये समर्थं च सद्
 भूतले भाति मेऽनारतं भारतम् ॥
 यद्बरोनी-भिलाई-बुकारो-स्वनैः
 स्वोन्नतिस्यन्दनोत्थं शुभं घर्घरम् ।
 दिक्षु विस्तारयद् वीक्ष्यते सर्वदा
 भूतले भाति तन्मामकं भारतम् ॥ ध्रुव० ॥
 आर्यभट्टं वियन्मण्डले स्थापयत्
 पोखरण्-भूमिगर्भेऽणुशक्तिं किरत् ।
 शान्तिकार्येष्वणुं प्रेरयत्सन्ततं
 भूतले भाति मेऽनारतं भारतम् ॥
 यद्यरिद्रव्यथां हर्तुमाकांक्षति
 यच्च वैज्ञानिकीमुन्नतिं वाञ्छति ।
 यन्निजाध्यात्मरत्नप्रभालोकितं
 भूतले भाति तन्मामकं भारतम् ॥ ध्रुव० ॥

षष्ठो भागः

एशियाडं सुभव्यं समायोजद्
 अन्तरिक्षे नरान् निर्भयान् प्रेषयत् ।
 निर्गुटं राष्ट्रसम्मेलनं योजयत्
 भूतले भाति मेऽनारतं भारतम् ॥
 रोगजालं चिकित्सालयस्यस्थापनै-
 रोषधोत्पादनैः शल्यशोधैस्तथा ।
 नूतनाभिश्चिकित्साभिरुन्मूलयद्
 भूतले भाति मेऽनारतं भारतम् ॥ ध्रुव० ॥

अग्निमूर्जस्वलं स्वत्वरक्षाकृते
 साधनेरात्मनीनैः सुसंसाधयत् ।
 युद्धपोतांश्च सिन्धूरसि स्थापयद्
 भूतले भाति मेऽनारतं भारतम् ॥ ध्रुव० ॥
 रेल-नौका-विमानैस्तथा गन्त्रिभि-
 र्यानकैस्तैश्च तैश्च प्रवेगान्वितैः ।
 य“च्चरैवे”ति नित्यं समुद्धोषयद्
 भूतले भाति तन्मामकं भारतम् ॥ ध्रुव० ॥

सप्तमो भागः

मेघमालाकुलं विद्युदुद्योतकं
 काशहासान्वितं सर्षपश्रीयुतम् ।
 पक्वगोधूमसस्यैश्च सम्पूरितं
 भूतले भाति मेऽनारतं भारतम् ॥ ध्रुव० ॥
 कोकिलैः कूजितं षट्पदैर्गुञ्जितं
 केकिभिर्नृत्यपारंगतैर्नादितम् ।
 सारिका-कीर-वादप्रवादयुतं
 भूतले भाति मेऽनारतं भारतम् ॥ ध्रुव० ॥
 हंस-कारण्डवैस्सारसैर्वतकैः
 कौञ्चकाकैः पिकैः खञ्जरीटैः शुकैः ।
 तित्तिरैष्टिट्टिभैः श्येनगृध्रैश्चितं
 भूतले भाति मेऽनारतं भारतम् ॥ ध्रुव० ॥
 श्यामलानोकहृश्रीसमृद्धान्तरं
 पद्मनेत्रैस्सरोभिस्समालोकितम् ।
 निर्झरैः श्वेतफैनेस्समृद्धाञ्चलं
 भूतले भाति मेऽनारतं भारतम् ॥ ध्रुव० ॥

अष्टमो भागः

द्वारकां सेतुबन्धं पुरीं बदरिकां
 तिरुपतिं मधुपुरीं चाजमेरं दधत् ।
 पुष्करामृतसरस्तीर्थराजैर्युतं
 भूतले भाति मेऽनारतं भारतम् ॥
 हस्तिगुंफामजन्तामलौरां दधत्
 खजुराहो - गया - सारनाथैर्लसत् ।
 ताज-कोणार्क-विष्णुध्वजैर्मण्डितं
 भूतले भाति मेऽनारतं भारतम् ॥
 होलिका-दशहरा-पर्वकोजागरी-
 पोंगल-श्रावणी-दीपमालामयम् ।
 लोहडोदौणमाद्युत्सवैः पूरितं
 भूतले भाति मेऽनारतं भारतम् ॥ ध्रुव० ॥
 ओडिसीं मणिपुरीं कथक-गर्बादिकम्
 कूचिपूडि च गिद्दां छऊं भंगडाम् ।
 कथकलीं डाण्डियां भरतनाट्यं दधत्
 भूतले भाति मेऽनारतं भारतम् ॥
 मन्दिरैर्मस्जिदैश्चैत्य - गिर्जागृहै-
 रायंगेहैर्गुरुद्वारकैर्भ्रजितम् ।
 कर्मभूः शर्मभूधर्मभूमर्मभूः
 भूतले भाति मेऽनारतं भारतम् ॥ ध्रुव० ॥

नवमो भागः

वेदभाषासितं सत्कलालासितं
 रम्यसङ्गीत-साहित्य-सौहित्य-भूः ।
 भारती-वत्सकी-झङ्कतैर्झङ्कृतं
 भूतले भाति मेऽनारतं भारतम् ॥ ध्रुव० ॥

संस्कृतं प्राकृतं तामिलं तेलुगुं
 कन्नडं कॆरलीं बांगलामांगलाम् ।
 वाचमन्यां च तां तां बुवद् वर्धते
 राष्ट्रभाषायुतं मामकं भारतम् ॥
 यत्र पुण्या सरित्संगमा राजिता
 यत्र पाषाणतश्चामृतं स्यन्दते ।
 भावना यत्र बोधेन संगच्छते
 भूतले भाति तन्मामकं भारतम् ॥ ध्रुव० ॥
 आर्षवृन्देषु शान्तिप्रधानेषु वै
 यत्र गूढं हि तेजः प्रदाहात्मकम् ।
 साध्यते यत्र योगो मुदा साधकैः
 भूतले भाति तन्मामकं भारतम् ॥
 यस्य वात्सल्यभावेन पूर्णं शुभं
 दिव्यमुत्संगमाश्रित्य वैदेशिकैः ।
 शान्तिराध्यात्मिकी निर्भयैः पीयते
 भूतले भाति तन्मामकं भारतम् ॥ ध्रुव० ॥

दशमो भागः

भूधराकाशतोयेषु रक्षापरो
 यत्र शत्रून् भटो हेलया नाशयेत् ।
 यत्र वीराङ्गना युद्धभूमिं गताः
 भूतले भाति तन्मामकं भारतम् ॥
 यत्प्रजातन्त्ररक्षापरैर्मनवै-
 नास्ति हीनं कदापि प्रभाभासुरम् ।
 आत्मतेजोमयं तद्ध्यहिंसामयं
 भूतले भाति मेऽनारतं भारतम् ॥ ध्रुव० ॥

साधकैस्सद्भिर्भरद्वात्मचिन्तापरै-

देशभक्तैर्विपश्चिद्भिरापूरितम् ।

कर्षकैः कार्मिकैः स्विन्नगात्रैर्युतं

भूतले भाति मेऽनारतं भारतम् ॥ ध्रुव० ॥

प्रेरणादायकं सत्कथागायकं

ज्ञानविज्ञानतेजोबलाधायकम् ।

दुःखदारिद्र्य - दग्धान् सदा पालय-

न्मोदते मे सदा पावनं भारतम् ॥ ध्रुव० ॥

यत्र नास्त्यंकुशो वाचि कस्यापि वै

यत्र नास्त्यंकुशो मानसे कस्यचित् ।

यत्र नास्त्यंकुशः कर्मणि क्वापि वै

भूतले भाति तन्ममाकं भारतम् ॥ ध्रुव० ॥

जीवदास्ते न जानामि कस्माद्युगात्

साम्प्रतं निर्धनत्वेऽपि सञ्जीवति ।

मृत्युहीनं जराहीनमाशान्वितं

भूतले भाति मेऽनारतं भारतम् ॥ ध्रुव० ॥

[प्रत्येकं भागस्यादी मध्येऽन्ते च समूहध्वनौ ध्रुवपदं गीयते । यथावसरं संगीतं प्रस्तूयते । मुख्यगायकः डा० रमाकान्त शुक्लः । सहगायकाः श्रीमती मृदुला गर्ग, श्री सुदीप सरकारः, कु० सुमिता मुखर्जी । संगीतकाराः श्री पंचानन सरदारः (सितारवादकः) श्रीदेवाशीषचक्रवर्ती (तबलावादकः), श्रीराकेशमेहता (सिन्थसाइजरवादकः) श्री सविन मुखर्जी (वंशीवादकः) । द्वितीयखण्डस्य समापनसङ्गीतस्य निर्दोष्टा—श्रीमहमूद मिर्जा । संगीतकाराः—तत्सहयोगिनः ।]

भाति मे भारतं काव्यं राष्ट्रप्रगतिहेतवे

श्रीरमाकान्तशुक्लस्य नवला जपमालिका ।

दूरदर्शनसश्रीका सूरिसंसद्बहुश्रुता

सेयं कवियितुर्जीयात् कविताकल्पवल्लरी ।

—त्रिपाठी डा० भास्कराचार्यः

‘दूर्वा’ सम्पादकः म० प्र० संस्कृत अकादेमी, भोपालः

८६. अभिनन्दनम्

(हरिद्वारपञ्चपुरीस्थाश्रमवर्तिनो विद्वांसस्तथा श्री भगवानदास-
संस्कृतमहाविद्यालयस्याध्यापकाः)

९०. नववर्षीयमभिनन्दनम् (श्रीजीवदेवशर्मा)

९१. स्वागतपत्रम् (आचार्य रामविलास शुक्लः)

९२. विरुदसंमाननपत्रम् (गो० सुन्दरम्)

९३. स्वामिनाथरचनावली (अत्र २५ रचनाः संकलिताः, यथा—

१. पशुपतिपञ्चास्यस्तवः, २. जोर्णोपधानम् ३. काकग्राही,
४. वेदविद्भ्यो नमः, ५. व्यासस्तुतिः, ६. देशिकरूपिण्यै मात्रे
नमः, ७. आचार्यस्तवमणिमाला, ८. आचार्यसूक्तिमुक्तावलिः
९. जयति जयेन्द्रः, १०. श्री राघवः पद्मभूषणम्, ११. श्रीपाद-
दामोदरसातवलेकराभिनन्दनम्, १२. शंकर एकेडमी, १३. गुरु-
पवनपुरेशस्तवः, १४. गुरुवे नमः, १५. वात्सल्यम्, १६. शिवाय
नमः, १७. जातकदोषः, १८. अन्यापदेशाः, १९. वंशीविलासः,
२०. जयन्तु तृहरेर्नखाः, २१. शिशु-विलासः, २२. नीरदोऽस्मि
न तु शारदाभ्रकः २३. कलिविलासः, २४. वातेशानन्द-
लहरी, २५. गणेशाय नम इति ।)

(रचयिता डा० सी०आर० स्वामिनाथन्)

अंकः ४

अक्टूबर १९८५

९४. महाप्रयाणम् (६७ पद्यात्मकं सांग्लहिन्धनुवादं काव्यम्)

(कविरत्न श्रीकृष्ण सेमवालः)

९५. देवीन्दिराऽन्तर्हिता (प्रो० रेवाप्रसाद द्विवेदी)

९६. 'देववाणी-परिषद्, दिल्ली'-सप्तमाष्टम संयुक्तवार्षिकाधि-
वेशनावसरे अध्यक्षीयमभिभाषणम् (४० पद्यानि)

(आचार्य रमेशचन्द्र शुक्लः)

वर्षम् ८

अंकः १

जनवरी १९८६

९७. रक्ष तं भारतम् (श्री श्रीनिवास रथः)

९८. नवभारतपुराणम् (१-७ अध्यायाः) (डा० रमेशचन्द्र शुक्लः)

६६. भारतं भजामः (श्री अरविन्दनाभ शुक्लः)
 १००. राष्ट्रदेवते ! (डा० रमाकान्त शुक्लः)
 १०१. ज्योत्स्ना मेघासनमघिशयिता (डा० उमाकान्त शुक्लः)
 १०२. इह तमसां राज्ये ! (डा० लीना रस्तोगी)
 १०३. दंश-वेदना (डा० भास्कराचार्य त्रिपाठी)
 १०४. मुक्तकानि (डा० रमेश कुमार लौ)
 १०५. क्व कालिदासस्य जगाम भारती (डा० बच्चूलाल अवस्थी)
 १०६. सा गीर्वाक् रमतां सदा मम मनः (कु० सुस्मिता शुक्ला)
 १०७. कालातीतः (डा० सी० आर० स्वामिनाथः)
 १०८. कविर्मानवश्च (डा० रामसुरेश पाण्डेयः)

अंकः २

अप्रैल १९८६

१०९. देशरक्षा कथम् ? (पं० विष्णुकान्त शुक्लः)
 ११०. विमानवातायनतः (डा० प्रभाकर नारायण कवठेकरः)
 १११. नवभारतपुराणम् (८-११ अध्यायाः)
 (आचार्य रमेशचन्द्र शुक्लः)
 ११२. श्रीनिवासरथाभिनन्दनपत्रम् (डा० भास्कराचार्य त्रिपाठी)

अंकः ३

जुलाई १९८६

११३. भारतजनताऽहम् (डा० रमाकान्त शुक्लः)
 ११४. निकषा (लघूपन्यासः) (डा० केशवचन्द्र दाशः)
 ११५. कीदृशी स्वतन्त्रता ? ('अभिराज' डा० राजेन्द्र मिश्रः)
 ११६. किमर्थम् ? (डा० राधावल्लभ त्रिपाठी)

अंकः ४

अक्टूबर १९८६

११७. रमाकान्तशुक्लाय पद्यपत्रम् (१) (प्रा० हरिश्चन्द्र रेणापुरकरः)
 ११८. रमाकान्तशुक्लाय पद्यपत्रम् (२) (डा० रामकिशोर मिश्रः)
 ११९. कविकुलगुरुवाणी (डा० बच्चूलाल अवस्थी 'ज्ञानम्')
 १२०. श्री गरुडध्वजसपादशतकम् (१३० पद्यात्मकं स्तोत्रकाव्यम्)
 (डा० रामकिशोर मिश्रः)
 १२१. लक्ष्मीशतकम् (१०८ पद्यात्मकं स्तोत्रकाव्यम्)
 (डा० वरदाचार्य कण्णन्)

वर्षम् ६

अंकः १

जनवरी १९८७

१२२. संस्कृतवाणी (कविरत्न ओमप्रकाश ठाकुरः)
 १२३. कोऽहम् (प्रो० सत्यव्रत शास्त्री)
 १२४. भारत्यर्चनम् (डा० कैलाशनाथ द्विवेदी)
 १२५. आतङ्कवादः पुनरुग्रवादः द्वावेव संसारविनागकौ तौ
 (श्री रामेश्वरदत्त शास्त्री)
 १२६. श्रीगङ्गावन्दनम् (डा० रामकिशोर मिश्रः)
 १२७. शिमला (आचार्य श्रीनिवास रथः)
 १२८. अहं स्वतन्त्रता भणामि (१६ पद्यानि) (डा० रमाकान्त शुक्लः)
 १२९. मैं स्वतन्त्रता तुम्हें पुकारती (अहं स्वतन्त्रता भणामि-कवितायाः
 हिन्दी-पद्यानुवादः) (पद्यानुवादकर्ता-डा० कृष्णमुरारि शर्मा)
 १३०. भा भव (श्री मधुर शास्त्री)

अंक २

अप्रैल १९८७

१३१. रौति ते भारतम् ! (डा० रमाकान्त शुक्लः)
 १३२. षोडशाक्षरीस्तोत्रशतकम् (डा० शा० रा० स्वामिनाथः)
 १३३. अनात्मवादः खलु दुःखमूलम् (प्रा० हरिशचन्द्र रेणापुरकरः)
 १३४. श्रोनूतनसत्यनारायणकथा (डा० रमेशचन्द्र शुक्लः)
 १३५. कालिदास-प्रशस्तिः (डा० रमाशंकर तिवारी)
 १३६. प्रौढसखीसङ्गमसङ्गोत्तम्
 (कविपुण्डरीकः श्री सम्पूर्णदत्त मिश्रः)
 १३७. आशीविषः (प्रो० देवदत्त भट्टः)
 १३८. अन्योक्तिद्वयम् ('शुक उवाच' तथा 'श्येन उवाच')
 (डा० वच्चूलाल अवस्थी)
 १३९. मिहिरावलीं दृष्ट्वा ('अभिराज' डा० राजेन्द्र मिश्रः)
 १४०. श्रीबदरीशस्तुतिः (डा० उमारमण झा)
 १४१. हैमन्तिकप्रार्थनम् (डा० दीपक घोषः)
 १४२. रामगिरि-परिसरः (डा० प्रकाश पाण्डे)

अंकः ३

जुलाई १९८७

१४३. मामका भारतीयाः क्षणं श्रूयताम् (डा० राजदेव मिश्रः)
 १४४. भारतीयः स एवाद्यसंकीर्त्यते (डा० शम्भुनाथ आचार्यः)
 १४५. विमानयात्राशतकम् ('अभिराज' डा० राजेन्द्र मिश्रः)
 १४६. श्रीवैष्णवीदेवीयात्रावर्णनम् (डा० उमारमण झा)
 १४७. श्रीगान्धिचरितम् (गद्यप्रबन्धः १-३ परिच्छेदाः)
 (प्रो० चारुदेवः शास्त्री)

अंकः ४

अक्टूबर १९८७

१४८. श्रीगान्धिचरितम् (४-६ परिच्छेदाः)
 (प्रो० चारुदेवः शास्त्री)
 १४९. मेघप्रबोधनम् (क्रूरहृदय मेघ !) (डा० रमाकान्त शुक्लः)
 १५०. हिमगिरे ! (प्रो० देवदत्त भट्टिः)
 १५१. मातरमाहुः (श्री देवदत्त भट्टिः)

वर्षम् १०

अंकः १

जनवरी १९८८

१५२. नववर्ष-शुभकामनाः (डा० उमारमण झा)
 १५३. ऋतम् (उपन्यासः) डा० केशवचन्द्र दाशः)
 १५४. शोषः पोषश्च (कविरत्नश्रीअमीरचन्द्रशास्त्री)
 १५५. कथंकथा (डा० बच्चूलाल अवस्थी 'ज्ञानम्')

अंकः २

अप्रैल १९८८

१५६. अकालजलद ! (डा० रमाकान्त शुक्लः)
 १५७. ज्वलति हन्त पञ्चापप्रदेशः (डा० परमानन्द शास्त्री)
 १५८. भारत-वन्दना (कविरत्न ओमप्रकाश ठाकुरः)
 १५९. राठ्वन्दनम् (डा० मल्लिकार्जुन परड्डी)
 १६०. भारतम् (कवीश रामकैलाश पाण्डेयः)
 १६१. उज्जयिनी (डा० हरिहर त्रिवेदी)
 १६२. उज्जयिनीमुपसर (डा० सुधाकराचार्य त्रिपाठी)
 १६३. स्वप्नकन्यका (श्री ई० पी० भरतपिषारटिः)
 १६४. पल्लव ! कम्पसे किम् ? (आचार्य वेदानन्द झा)

१६५. श्रीवेदव्यासप्रणीतब्रह्मसूत्रस्य सरलश्लोकेषु विवृतिः
(आचार्य रमेशचन्द्र शुक्लः)

अंकः ३

जुलाई १९८८

१६६. देववाणी-हुंकार शतकम् (१०२ पद्यात्मकम्)
(‘अभिराज’ डा० राजेन्द्र मिश्रः)

१६७. दयानन्दसूक्तिसप्तशती (६१९ पद्यात्मकं सूक्तिकाव्यम्)
(श्री शिवकुमार मिश्रः)

१६८. स्वागतं पयोद ते ! (डा० रमाकान्त शुक्लः)

अंकः ४

अक्टूबर १९८८

१६९. गीतमन्दाकिनी (डा० इच्छाराम द्विवेदी)

१७०. यवद्वीपसाहित्यशतकम् (१०२ पद्यात्मकम्)
(‘अभिराज’ डा० राजेन्द्र मिश्रः)

१७१. गान्धिसूक्तिसप्तशती (६०२ पद्यात्मकं सूक्तिकाव्यम्)
(श्री शिवकुमार मिश्रः)

१७२. भवतु प्रभातः (श्री मधुर शास्त्री)

१७३. तस्मिन् ! (डा० दयानन्द भार्गवः)

वर्षम् ११

अंकः १

जनवरी १९८९

१७४. श्रीनेहरूवृत्तम् (११४ पद्यात्मकं काव्यम्)
(डा० रमेशचन्द्र शुक्लः)

१७५. भाव्यं शुभं भावि हि भारतस्य (श्री श्रीसुन्दरराजः)

१७६. नेहरुं तं स्मरामः (डा० रमाकान्त शुक्लः)

१७७. वसन्त-सौरभम् (डा० केदारनारायण जोशी)

१७८. दूतप्रतिवचनम् (१-३२ मन्दाक्रान्ता पद्यानि सहिन्द्यनुवादानि)
(डा० इच्छाराम द्विवेदी)

अंकः २

अप्रैल १९८९

१७९. बालीप्रत्यभिज्ञानसार्धशतकम् (१५१ पद्यात्मकम्)
(‘अभिराज’ डा० राजेन्द्र मिश्रः)

१८०. दूतप्रतिवचनम् (३३-६२ पद्यानि) (डा० इच्छाराम द्विवेदी)

१८१. ब्रूते सत्यं शिवं सुन्दरम् (डा० परमानन्द शास्त्री)
 १८२. राष्ट्रकव्यगीतम् (डा० नलिनी शुक्ला)
 १८३. व्यवहारगीता (डा० रामेश्वरदत्त शर्मा)
 १८४. सङ्कीर्तनमुधाषोडशी (डा० विन्ध्येश्वरीप्रसाद मिश्रः 'विनयः')
 १८५. एकं सद् बहुधा विलोक्यते भारतम् (डा० रमाकान्त शुक्लः)

अंकः ३

जुलाई १९८६

१८६. विक्रमोर्वशीयस्य ध्वनिनाट्यरूपान्तरम्
 (डा० रमाकान्त शुक्लः)
 १८७. आलोकिनी (ध्वनिनाटकम्) (डा० रमाकान्त शुक्लः)

अंकः ४

अक्टूबर १९८६

१८८. भद्यत्वे (डा० विष्णुकान्त शुक्लः)
 १८९. दाराशिकोहीयम् (ध्वनिनाटकम्)
 (डा० रमाकान्त शुक्लः)

वर्षम् १२

अंकः १

जनवरी १९९०

१९०. उत्तरमङ्गलम् (डा० रमाकान्त शुक्लः)
 १९१. भारतं नाम विश्रुतम् (श्रीसुन्दरराजः)
 १९२. निर्वाचनावसरे (प्रो० बटुकनाथ शास्त्री 'खिस्ते')
 १९३. निर्वाचनात्प्राक् (डा० भास्कराचार्य त्रिपाठी)
 १९४. केचन प्रश्नाः (डा० कपिलदेव पाण्डेयः)
 १९५. सन्ध्यामाह विधुः (डा० परमानन्द शास्त्री)
 १९६. मदीयं मनो मोदते संस्कृतेन (डा० चन्दनलाल पाराशरः)
 १९७. तुभ्यं नमः (डा० शम्भुनाथ आचार्यः)
 १९८. दूरदर्शने प्रस्तुतं 'भाति मे भारतम्' (डा० रमाकान्त शुक्लः)

अंकः २

अप्रैल १९९०

१९९. उड्डीयते विमानम् (डा० हरिदत्त शर्मा)
 २००. वसन्त-गीतम् (डा० कृष्णमुरारिः शर्मा)
 २०१. वसन्त-गीतिः (डा० विन्ध्येश्वरीप्रसाद मिश्रः)
 २०२. मातुः स्तवकः (डा० वचचूलाल अवस्थी 'ज्ञानम्')

२०३. जाबालिपुरं चल ! (डा० रमाकान्त शुक्लः)
 २०४. परिहास-प्रहेलिकाः (डा० सुधीकान्त भारद्वाजः)
 २०५. यतो यतोऽपि गम्यते (डा० भगवतीलाल राजपुरोहितः)
 २०६. धारणा (चेतोदार्शनिकी कथा) (डा० प्रकाश पाण्डे)
 २०७. आन्दोलनम् (डा० इच्छाराम द्विवेदी)
 २०८. जापानदेशीयानि 'तान्का' काव्यानि
 (डा० हर्षदेव माधवः)
 २०९. 'सौरि सरे'ति महावाक्यम् (डा० रामेश्वरदत्त शर्मा)
 २१०. मावमंस्थाः सखे ! (डा० परड्डी मल्लिकार्जुनः)
 २११. असख्यातवर्षाणि जीवनम् (डा० परमानन्द शास्त्री)

अंकः ३

जुलाई १९९०

२१२. प्रिया (डा० हर्षदेव माधवः)
 २१३. मेघदूतः (श्री ताराशंकर शर्मा)
 २१४. तिलो रचनाः (१. वर्षन्त्यनलं यदि मित्रकराः, २. राजलिका,
 ३. सत्यं बन्दीकृतं कन्दरे) (डा० परमानन्द शास्त्री)
 २१५. श्रीलाललालित्यम् (श्री बटोही झा)
 २१६. मित्रदूतम् (१०९ पद्यात्मकं दूतकाव्यम्)
 (डा० इच्छाराम द्विवेदी 'प्रणवः')

अंकः ४

७ नवम्बर १९९०

२१७. वदत नेतारो मनाक् ! (डा० रमाकान्त शुक्लः)
 २१८. नेतृकथा (डा० भगवतीलाल राजपुरोहितः)
 २१९. नेतृशतनामावलिः (डा० इच्छाराम द्विवेदी)
 २२०. ग्रीष्म-सौरभम् (डा० केदारनारायण जोशी)
 २२१. वर्षाश्रीः (डा० केदारनारायण जोशी)
 २२२. यायातिशमिष्ठीयम् (एकाङ्करूपकम्) (डा० रामकिशोर मिश्रः)
 २२३. व्रजदर्शनम् (श्रीबटोही झा)
 २२४. अपण्डितोऽहम् (श्री प्रभाचार्यः पी० बी० आचार्यः)

२२५. आह्वानम् (श्री प्रभाचार्यः)
 २२६. धन्या धरायां कलमालिनीयम् (डा० कैलाशनाथ द्विवेदी)
 २२७. संस्कृतज्ञा मृताः सन्ति, न मृतं संस्कृतं तथा
 (डा० रामेश्वरदत्त शर्मा)
 २२८. सत्यभक्त-दोहावली (श्री शान्तप्रकाशः सत्यदासः)
 २२९. अभिनवमोहमुद्गरम् (श्री श्रीसुन्दरराजन्)

केचित् काव्यानुवादाः

(डा० रमाकान्त शुक्लः, आर ६, वाणी-विहारः, नयी दिल्ली)

भाषान्तरे समुन्मीलितस्य भावराशेर्व्यापकतरप्रचार कांक्षद्भिः संस्कृत-रचनाकारैः तस्य संस्कृतानुवादाः समये समये प्रस्तुताः । लोकभाषासु रचितानि यानि सुभाषितानि लोककण्ठेषु दृढं पदं चक्रुस्तेषामनुवादेन संस्कृतरचनाकार-स्तेषां सार्वदेशिकं सार्वकालिकं च उपयोगमिच्छति । कैश्चित्साहित्यकारैः मूल-काव्यस्य वृत्तानुवृत्तोऽनुवाद उपस्थापितः, कैश्चित्पुनः वृत्तान्तरेण तथा व्यधायि । विंशशताब्द्यामेव भट्टमथुरानाथ शास्त्रि—श्री ब्रह्मानन्द शुक्ल-डा० प्रेमवल्लभ द्विवेद—डा० वासुदेवकृष्ण चतुर्वेदादिभिरनेकासां रचनानां काव्यानुवादाः प्रस्तुताः । 'बिहारी सतसई'—'रामचरितमानस'—'रहीम-दोहा'—'कामायनी'—'कबीर-दोहा'—प्रभृति हिन्दी-कृतीनां पद्यानुवादाः संस्कृते सञ्जाताः । 'दूर्वा' संस्कृत पत्रिकायाः विश्वकविता-विशेषाङ्के देशान्तरीय-भाषानां काव्यांशाः, साम्प्रतिक-कविभिः संस्कृतेऽनूदिता । 'इकबाल'—'गालिब'—प्रभृतीनाम् उर्दू-कवीनामपि काव्यांशाः संस्कृतेऽनूदिता वर्तन्ते । कुराणस्यानुवादः डा० सत्यदेववर्मणा कृतः । आंग्लसूक्तीनामनुवादः श्री टी० बी० परमेश्वर-अय्यरेण कृतः ।

अस्मिन्नेव क्रमे संस्कृत-प्राकृत-हिन्दी-महाराष्ट्री-गुजरी-राजस्थानी-उर्दू भाषाविदा संस्कृताध्यापकेन किञ्च द्वाप्तपुस्तकानां सम्पादकेन श्रीमता शान्तप्रकाश 'सत्यदास'-महाभागेन कृतः 'अशार-रसधारः' इति शीर्षकयुतः श्रेयः खण्डात्मकः प्रथमो भागः समवतरति ।

अस्मिन् ग्रन्थे अनुवादकर्त्रा हिन्दी-उर्दू भाषयोः त्रिशत (३००) संख्याकानां काव्यांशानां प्रायो वृत्तानुवृत्तानुवादाः प्रस्तुताः । कुँअर वेचैन-नशतर-प्रदीप चौबे-माणिकवर्मा-जगदीश श्रीवास्तव-स्वामीसत्यभक्त-शाद-शालिब-दुष्यन्त-कुमार-अमीर कजलबाश-नशतर हंगामी-फिराक गोरखपुरी - सूर्यभानुगुप्त-सुरेन्द्र शर्मा-जफ़र-साहिर-शकील वदायूनी-जहीर कुरैशी-ह० नायडू-सरदार जाफरी-जज्वी-निदा फ़ाज़ली-विस्मिल-अहमक फफूदवी-अकबर इलाहाबादी-दारा-जौक-वशीर बद्र-मीनाकुमारी-कैलाश सेंगर-जरीफ़ जबलपुरी-अलम-सीमाब-चकवस्त-यगाना-कृष्णमित्र-सुमन कुशवाह-शिव ओम बब्बर-गोपाल-प्रसाद व्यास-हकीज-रियाज-राहत इन्दौरी-कृष्णबिहारी नूर-सहबा अख्तर-जिगर-आसी-हसरत-अहद प्रकाश-शोला-हुल्लड़ मुरादाबादी-फ़ना निज़ामी-

कृष्णानन्द सोखता-साहिर शेवी-कँवल सरहदी-कृष्णमोहन-अनिल उदित-इत्येत-
न्नामकानाम् एकोनषष्टि (५६) संख्याकानाम् प्राचीनार्वाचीनप्रसिद्धाप्रसिद्ध-
हिन्दी-उर्दू-कवीनां सुभाषितानि संस्कृते अनूदितानि । कुँअरवेचैने कवेरतितमां
प्रीतिर्दृशते । कविना लोकभाषाप्रसिद्धाः शब्दा अपि संस्कृते यथावत्परिगृहीताः,
यथा—

प्यासे होठों से जब कोई झील न बोली बाबूजी !

हमने अपने ही आँसू से आँख भिगो ली बाबूजी !

कुँअरवेचैनकृतस्यास्य मूलकाव्यांशस्यानुवादो यथा—

सरसी काचित्पिपासिताधरयुगं नावदत् बाबूजी !

अहमश्रुभिः स्वकीये नेत्रे क्लिप्ते कृतवान् बाबूजी !

(पृ० ६५)

यथा वा—

जालिमों का सर तो काटा जा भी सकता है 'कुँअर' !

जुल्म का सर काटने वाली कटारी अब कहाँ ?

अस्यानुवादो यथा —

हे कुँअर ! मस्तकं छेत्तुं शक्यतेऽप्यपराधिनाम् ।

छिद्यते येनापराधः कुत्र खड्गः सोऽधुना ॥

(पृ० ७३)

दुष्यन्तकुमारस्य काव्यांशस्य अनुवादो यथा—

अब नई तहजीब के पेशे नज़र हम

आदमी को भूनकर खाने लगे हैं ! (मूलम्)

नूतनायाः सभ्यतायाः सन्निधाने

अद्य मानवमेव दग्ध्वा भक्षयामः । (अनुवादः)

भाषायाः सारल्यम्, अनुवादे वृत्तानुवृत्तेः पालनम्, अनूद्यांशानां
सञ्चयश्च अनुवादकवेर्गहनमनुशीलनं काव्यप्रतिभां च सम्यक् सूचयन्ति ।
श्री शा० सत्यदासमहाभागो ग्रन्थरचनार्थं भूयो भूयोऽभिनन्द्यते । आशासे काव्य-
रसिका अनेन 'अशआर-रसधारेण' (कवितारसधारया) नूनमेव सिक्ता
भविष्यन्ति ।

१. अशआर-रसधारः, संकनयितानुवादकश्च-शान्तप्रकाशः सत्यदासः, प्रका०
कुलदीप प्रकाशन, उदयपुर । संस्क०-प्रथमम् १९८९ ई० । मूल्यम्-१०/-

डा० परड्डी मल्लिकार्जुन-महाभागस्य 'कबीरदास-शतकम्' 'सटीकं बसवेश्वरशतकम्' इत्यनुवादकाव्यद्वयमपि भाषान्तरस्थ-सदाशयान् देववाण्या माध्ययेन सहृदयानां पुरः प्रस्तौति ।

कर्णाटकविश्वविद्यालयस्य संस्कृतविभागे प्रवाचको डा० परड्डी-मल्लिकार्जुनः अर्वाचीनसंस्कृतस्य पाठकानां कृते नास्त्यपरिचितः । नैकरचना-कारेणानेन वसवप्या-कबीरयोः समाजकल्याणाभिनिवेशिणां सुभाषितानां पारम्परिक-संस्कृतवृत्तेषु अनुवादः कृतः । 'बसवेश्वर-शतक' स्यामुखे तेनोक्तम्—

वचनशतकमेतत् संस्कृतानूदितं च

वसवचरितयुक्तं टीकयोपेतमेव ।

सकलभुवनविद्वल्लोकमोदं तनोतु

श्रवणमननपूर्वं विश्वमेत्रीं करोतु ॥ (पृष्ठ viii)

अनेन सत्यप्राप्तेन कविना कर्णाटेषु लोककण्ठस्थितानि कर्णाटीभाषावद्धानि सुभाषितानि सकलजगति सौकर्येण अवगमयितुं शक्यन्ते । पुनश्च एते अनुवादा मूलकाव्यस्यैव विच्छिन्ति दधते । तथा—

देहस्तवेति मम नास्ति तनुः स्वतन्त्रा

चित्तं यदा तव भवेत् नहि तन्मदीयम् ।

वित्तं यदा भवति ते मम नास्ति किञ्चित्

श्री सङ्गमेश सकलं भवदीयमेव ॥ (पद्य ८७)

डा० मल्लिकार्जुनस्य कबीर काव्यानुवादोऽपि दिङ्मात्रमुपस्थाप्यते—

'निन्दक नियरे राखिये आंगन कुटी छवाय ।'

इत्यादिदोहापद्यस्य अनुवादोऽयम्—

निन्दकं स्थापयेन्नूनं समीपे चोटजे सदा ।

जलादिभिर्विना येन स्वभावो विमलीकृतः ॥

एवमेव 'कबिरा संगत साधु की ज्यौं गंधी की वास' इत्यादिदोहापद्यस्य अनुवादं पश्यन्तु सहृदयाः—

सङ्गः सतां भवति गन्धवतां समीपे

वासो यथा सुरभिचित्तहरः पृथिव्याम् ।

-
१. 'सटीकं बसवेश्वरशतकम्' । ले० डा० मल्लिकार्जुन परड्डी । प्रका० श्रीजगद्गुरुगङ्गाधर-धर्मप्रचारकमण्डलम्, मूरसाविरमठः हुब्वल्ली-५८००२० । संस्क० प्रथमम्, नवम्बर १९८६ ई० मूल्यम् २० रु० ।

गन्धं न यच्छति जनाय यदप्ययं स्वं

सामीप्यतः सुरभियुक्त इति प्रसिद्धम् ॥

ये जनाः मूलकाव्येन परिचिताः सन्ति तेषां कृते तु अनुवादोऽयं प्रियो-
ऽस्त्येव, ये पुनः कवीरस्य रचनां न दृष्टवन्तस्तेषामपि कृते मूलकाव्यवत्सरलं
सरसं प्रेरणादायकं चेदं काव्यमस्ति ।

डा० परड्डीमल्लिकार्जुनमहाभागो नूनमेव ग्रन्थद्वयरचनार्थं साहित्यिकानां
वर्धनानि अर्हति ।

देववाणी-परिषदा प्रकाशिता ग्रन्थाः

१. भाति मीरीशसम् (डा० रमाकान्त शुक्लः)	रु० ६.००
२. सारस्वतसमुन्मेषः (डा० विन्ध्येश्वरीप्रसाद मिश्रः)	रु० २०.००
३. श्रीपादसप्ततिः (श्रीपादपराग-व्याख्या) (डा० स्वामिनाथन्)	रु० ४०.००
४. श्रीकृष्णचरितम् (डा० रमेशचन्द्र शुक्लः)	रु० ३०.००
५. कूहा (काव्यम्) (डा० उमाकान्त शुक्लः)	रु० २०.००
६. सदाशयसमुच्चयः (पं० टी० बी० परमेश्वर अय्यरः)	रु० १५.००
७. आभाणकमञ्जरी (" ")	रु० १५.००
८. मेघदूतः एक विश्लेषण (डा० देवीदत्त शर्मा)	रु० २०.००
९. रघुवंशः एक विश्लेषण (" ")	रु० २०.००
१०. अभिज्ञानशाकुन्तलः एक विश्लेषण (")	रु० २०.००
११. जय भारतभूमे ! (काव्यम्) (डा० रमाकान्त शुक्लः)	रु० ३०.००
१२. अर्वाचीनसंस्कृतसाहित्यपरिचयः (प्रथम खण्ड) (")	रु० ३०.००
१३. " " " (द्वितीय खण्डः) (")	रु० ३०.००
१४. राधाकृष्णरसायनम् (श्री ओट्टूर उणिण नम्बूद्रीरायः)	रु० ४०.००
१५. अभिनवहनुमन्नाटकम् (डा० रमेशचन्द्र शुक्लः)	रु० २०.००
१६. अभागभारतम् (काव्यम्) (श्रीसुन्दरराजः)	रु० २०.००
१७. भाति मे भारतम् (काव्यम्) (डा० रमाकान्त शुक्लः)	रु० ४०.००
१८. संस्कृत साहित्य में राष्ट्रिय भावना (डा० हरिनारायण दीक्षित)	रु० १५०.००
१९. साधारणीकरण और समानान्तर चिन्तन (डा० सुलेखचन्द्र शर्मा)	रु० २००.००
२०. अभिज्ञापम् (नाटकम्) (डा० रमाकान्त शुक्लः)	रु० २०.००
२१. रससिद्धान्त और नाटक (डा० सुन्दरलाल कथूरिया)	रु० ६०.००
२२. साहित्यकौतुकम् (पं० टी० बी० परमेश्वर अय्यरः)	रु० ४०.००
२३. पूर्णकुम्भः (ललितनिबन्धसंग्रहः) (पं० विष्णुकान्त शुक्लः)	रु० २०.००
२४. सकृत्सिप्तशती (डा० शिवदत्तशर्मा चतुर्वेदी)	रु० ३०.००
२५. रसदर्शनम् (डा० रमेशचन्द्र शुक्लः)	रु० ५०.००
२६. श्रीबदरीशतरङ्गिणी (काव्यम्) (श्रीसुन्दरराजः)	रु० २०.००
२७. सुरदिमकाशमीरम् (") (")	रु० २०.००
२८. पुरश्चरणकमलम् (नाटकम्) (डा० रमाकान्त शुक्लः)	रु० १०.००
२९. श्रीबदरीशसुप्रभातम् (डा० सी० आर० स्वामिनाथन्)	रु० १०.००
३०. महाप्रयाणम् (श्रीकृष्ण सेमवालः)	रु० २०.००
३१. पण्डितराजीयम् (नाटकम्) डा० रमाकान्त शुक्लः)	रु० २०.००

देववाणी-परिषद्, दिल्ली, ६ वाणी-विहारः, नयी दिल्ली-११००५९.

दूरभाष : ५५३४९९